Ковуснама

Русчадан терҗиме эден
Даңатар Бердиев

АШГАБАТ
«ТҮРКМЕНИСТАН» НЧБ
1992

КЕЙ-КОВУС ВЕ ОНУҢ НЕСИХАТЛАРЫ

Күлли Гүндогарда «Кабуснама» ады билен мешхур болан бу китабы XI асырда Каспи деңзиниң гүнорта кенарында яшап гечен гилянлы Кей-Ковус языпдыр. Ол Жүржен атлы чакланжа шәхериң хәкими Кабусың агтыгы болупдыр.

Кей-Ковус 1021 — 1022-нжи йылларда Кабусың оглы Минучихриң хәкимлик эден заманында энеден болуп, йигрими яшларында (селжукларың Каспи якасына аралашан йыллары) Газна шәхерине дүшүпдир ве шол ерде секиз йыллап солтан Маудудың надими (якын адамы) болуп хызмат эдипдир.

Китабың авторының айтмагына гөрә, ол оны 1082-нжи йылда, алтмыш яшларында язып башлапдыр. Йөне шол вагтлар онуң гелжегине умыды гачаңкырлап ограпдыр. Себәби ол өз китабында оглы Гиланшахың хүнәр сайламагы, өвренмеги барада улы алада эдипдир. Эгер хәкимликден чигит ялы тамасы болан болса, Кей-Ковус оглуна сөвда-сатык, хүнәр өвренмек барада саргыт эдип отурмазды. Китабы рус дилине гечирен академик Е. Э. Бертельсиң пикирине гөрә, «Ковуснаманың» авторы эййәм шол вагтлар хорашажа көшги, санлыжа хызматкәри болан, кәбир бабатларда болса хөкмүровансыраян овнук помещиге өврүлипдир.

Хава, өз вагтында түркмен окыжыларына «Ковуснама» ады билен хөдүрленен бу китабы эмир Кабусың агтыгы Кей-Ковус өз оглы Гиланшаха саргыт хем өвүтнама хөкмүнде языпдыр. Йөне оңа аслында нәме үчин «Кабуснама» дийлип ат берилдикә? Ака-

демик Е. Э. Бертельс бу барада шейле язяр: «Китап Кабус өленинден бирентек йыл гечениндер соң язылыпдыр, онуң ядыгәрлигине багышланмандыр, умуман, ады тутулыпдыр дийәймесең, оңа хич хили дахылы хем ёк. Авторың өзи сөзбашыда я сөзсоңуда оны шейле дийип атландыранок. Ауфи «Җавамиде» бу китабы ятлап гечсе-де, оңа бейле ат беренок, диңе: «Роваят кыларлар ким Унсур-ал-Меалы Кей-Ковус... өз оглуна берен пенди-несихатларының биринде шейле дийипдир...» дийййәр. Мегерем, бу китап башда, шол вагтларда эдилиши ялы, йөне бир «Пентнама» я-да «Несихатнама» атландырылан болара чемели.

Шонуң билен бирликде, Гүндогарда-да, Эйраны өвренижилериң арасында-да оңа «Кабуснама» ады пугта орнашыпдыр ве ол хич хачан башга ат билен ятланыланок. Бу ягдай китабы илкинҗи гезек рус окыҗысына элъетерлик эдйән терҗимәмде хем шол гең дәби сакламага мени меҗбур этди, ёгса онуң ялңышдыгы, гөвнүме болмаса, көре хаса болуп дур».

Китабың 44 фасылы болуп, оларда мәхрем ата мәхрем перзендине дурмушың дүрли угурлары боюнча дегерли өвүтлер берйәр, оларың бизиң гүнлеримизиң хөрпүне чапраз гелйәнлери-де бар, йөне бу гүнки окыҗының агы-гараны етерлик сайгаряны, китабың тарыхы ядыгәрликдиги, шейле хем онуң доганлык халкларың диллеринде долы берленлиги үчин, түркменчеде-де фасылларың бары тутушлыгына алынды.

Ёкарда белленилиши ялы, китап бүтин Гүндогарда «Кабуснама» ады билен белли, оны рус дилине уссатлык билен терҗиме эден академик Е. Э. Бертельс хем шейле дийип атландырыпдыр. Йөне онуң түркмен дилинде ики гезек (бири 1982-нҗи йылда М. Хыдыровың терҗимесинде, икинҗиси 1990-нҗы йылда республиканың Магтымгулы адындакы «Китап» җемгыетиниң Мары область гурамасының заказы боюнча аз-кем үсти етирилен гөрнүшде) җуда ёйлуп, чап эдилен неширлеринде ол «Ковуснама» ады билен берлипдир. Шонуң үчин, биз хем китабың «Ковуснама» адыны сакламагы макул билдик.

«Өңки неширлериң җуда ёйлуп чап эдилмеги» диймәге бизе шу ашакдакы делиллер эсас берйәр.

Биринҗиден: китабың оригиналының 44 фасылдан ыбаратдыгына гарамаздан, түркмен дилиндәки

биринжи «варианты» диңе 34 фасылы өз ичине аляр, онда 1, 2, 3, 4, 15, 23, 32, 33, 43, 44-нжи фасыллар ве авторың сөзбашысының икинжи ярымы дүшнүксиз себәплере гөрә галдырылыпдыр.

Икинжиден: китаба алнан фасыллар хем «герек» халатында рехимсизлик билен гысгалдылыпдыр.

Үчүнжиден: терҗимечиниң гүнәси биленми я редакторларың гүнәси билен, терҗиме эдилип берлен бөлеклер хем бойдан-баша нәтакыклыклардан, «ашык болмазлыга херекет эт», «хызматкәрлериңе ягшы серет, чүнки олар ягшы адыңы чыкарарлар» ялы тагашыксыз җүмлелерден долы.

Китабың 1990-нжы йылда ТССР-иң Магтымгулы адындакы «Китап» җемгыетиниң Мары область гурамасы тарапындан чап эдилен икинжи нешириниң (китабың титулында, нәме үчиндир, нешир саны гөркезилмәндир) сөзбашысында «Кей-Ковусың «Ковуснама» эсериниң шу тәзе нешири түркменлерде хас долы нешир болды». «Шейлеликде элиңиздәки «Ковуснама» түркменлериң арасында иң бир долы нусгадыр» дийлип, өвран-өвран тарыпланмагына гарамаздан, онуң диңе башдакы галдырылан дөрт бабындан ве авторың «Сөзбашысының» ярсындан бейлеки (15, 23, 32, 33, 43, 44) фасыл, нәме үчиндир, ене терҗиме эдилмәндир. Онсоңам, эсер тәзеден нешир эдилҗек болнанда, када боюнча, оңа тәзеден гөз гездирилип, онуң кемис-күмүс ерлери тарашланяр. Эмма икинжи неширде бу бейдилмәндир. Биринжи неширдәки ногсанлыкларың, ялңышлыкларың «гылы гырылман» икинжи нешире гечирилипдир. Бейле харсаллыга нәхилидир бир «ховлукмачлыгың» себәп боланлыгы гөрнүп дур.

Шейле ягдайлар неширлериң икисиниңем долы бахалы дәлдигине гүвә гечйәр. Шол себәпли биз эсер барада окыҗыларың дүшүнҗелериниң долы болмагы үчин китабы бойдан-баша тәзеден терҗиме этмеги максада лайык гөрдүк. Эсер терҗиме эдиленинде, терҗимечи онуң рус, азербайҗан, өзбек вариантларыны өвренди, онуң рус вариантында галдырылан 15-нжи фасылыны хем тапып китаба гиризди. Шейлеликде, диңе шундан соң «китап түркмен дилинде долы нешир эдилйәр» диймәге эсас дөреди.

«Бир кемсиз гөзел болмаз» дийлиши ялы, бу не-

ширде-де кемчиликлерин, ногсанлыкларын болмагы мүмкин. Шонуң үчин, окыжылар өз пикирлерини «Ашгабат шәхери, Өвезберди Кулыев көчесиниң 31-нжи жайы, «Түркменистан» неширяты» диен адресе ёлласалар, терҗимечи хем, неширят хем олара көп миннетдар боларды.

СӨЗБАШЫ

Шу китабы дүзүжи, мусулман ымматының мөмини Үнсүр-ал-Меалы Кей-Ковус ибн Исгендер ибн Кабус ибн Вушмагир ибн Зиар өз оглы Гиланшаха шейле дийипдир:

«Эй, оглум, билер болсаң, мен халыс гаррап, тапдан дүшдүм, гаррылыкдыр ысгын-мыдарсызлык мени эерләп мүнди. Сач-сакгалыма дүшен ак гырав өлүм пилләмиң голайланлыгындан хабар берйәр. Инди бу беланың өңүни алып билжек хич бир гудрат ёк. Шонуң үчинем, өз адымы дүнйәден өтенлериң арасында гөрен бадыма мен шейле карара гелдим: бу дүнйә билен хошлашмак перманы берилмәнкә, мен саңа дүнйәниң ягшы ве яман ишлерини, дурмушың оңлы хем кеч тарапларыны беян эдйән бир нама язып берейин, шейдибем, пурсат элден гитмәнкә, бир ягшы ат гояйын. Гой, ол ата мухаббети хөкмүнде саңа яр болсун (атадан огла ядыгәр болсун).

Эй, оглум, замана лапыңы кеч этмәнкә, сен мениң сөзлерими үнс берип ока ве олары амал эт, шонда сен хошбагт болуп, ики дүнйәде-де (дирикәңем, өленден соңам) ягшы ада ээ боларсың. Гайрат эт-де, бу китапда дийилйәнлере гулак ас. Шейтсең, мениңем аталык боржуны ерине етирдигим болар. Сен мениң сөзлеримден дегерли пейдаланып билмесең-де, бу дийленлере гулак асып, олара гуллук этмәге тайяр адамлар тапылар.

Замана кеч гелип, еке перзент хем атасының өвүтүндевине гулак асмаяр, йигитлериң калбында туташан от олары гожалардан хас көп билйәндирис өйт-

дүрйәр. Мен бу затлары өңрәкден аңянам болсам, аталык мухаббети мени дыммага гоймаяр. Шонуң үчин хем, гөвнүме яран, тебигатыма лайык гелйән сөзлери фасыллара топладым, хас гысга ве хас лайык боланларыны хем шу китапда җемледим. Сен олары берҗай этсең, муңа етеси зат ёк, эгер унамаңда-да, барыбир мениң аталык борҗуны ерине етирдигим болар. «Несихатчының везипеси айтмакдыр, гулак асылмаса, айдылмадыгы хасап эдилмелидир» дийилип, йөне ере айдылмандыр.

Оглум, билип гойгун, ынсанда шейле бир хәсиет бардыр: ол дурмушда топлан иң говы затларыны иң эй гөрйән адамларына гоюп гитмәге җан эдйәр. Бу дүнйәде мениң топлан затларым шу сөзлердир, иң эй гөрйән адамым хем сенсиң. Яланчыны терк этмәге тайынланып йөрщүме, саңа ядыгәр гойсам дийййәрин. Мен сениң текепбир болмазлыгыңы, ярамаз ишлерден гача дурмагыңы, пәк әждатларың адына ыснат гетирмезлигиңи күйсейәрин.

Оглум, билип гойгун, сениң аслың бейик хем шөхратлы тайпадандыр. Атаң Шемс-ал-Меалы Кабус ибн Вушмагирдир. Неслиң Гилян шаларындан болан Кейхосров билен Абул Муаййад Балхының небересинден-дир. Фирдөвси Балхының терҗимехалыны өз «Шанамасында» васп эдипди. Гилян шалыгы сениң бабаларыңа шондан ядыгәр галыпды. Сениң энең, мениң болса эҗем, «Марзбаннаманы» дүзүҗи Марзбан ибн Рүстем ибн Шервиниң гызыдыр, онуң он үчүнҗи аркасы Анширван Адыл шаның доганы Ковус ибн Губаддыр, эҗең болса Солтан Махмыт Насреддиниң гызыдыр. Мениң энем дейлемилер шасы Фирузаның гызыдыр.

Диймек, оглум, пайхаслы болгун, өз эждадың гадырыны билгин, бихепбелиге ёл бермегин. Мен сенде сахыпкерделик аламатларыны, хошвагтлык нышанларыны гөрсем-де, бу сөзлери текрарласым гелйәр: оглум, билип гойгун, мениң бу дүнйәден гитмели гүнүм якын гелди, басым сенем мениң ызыма дүшерсиң. Шоңа гөрә-де, шу яланчы дүнйәде яшап йөркәң, сениң бир ишиң башыны тутмагың хем-де өмурбойы пейда гетирип биләйҗек тербие алмагың герек. Бакылык вагтлайынлыкдан рүстемдир. Бакылыгы болса диңе шу дүнйәде газанмак болар. Бу дүнъе боз ер

ялы бир затдыр, онда ягшы тохум эксең хем, яман тохум эксеңем, диңе экениңи орарсың. Сениң оран ягшыдыр яман затларыңдан мейданда хич ким хич зат иймез, чүнки орлан затларың бары дүнйәде эбедилик галмалыдыр. Бу дүнйәде говы адамлар шир кыбап болярлар, яман адамлар болса ит гылыклы болярлар. Ит тапан задыны шол ериң өзүнде иер, шир болса авуны башга ерлере әкидип иер. Бу дүнъе ав мейданыдыр, сен авчысың, асыллы ишлериң болса авлаян авуңдыр. Шонуң үчин, сен бу ерде ав авламалы дәлсиң, шейтсең, бакыяда авлан авуңы иймели боланда, саңа аңсат дүшер. Гуллар үчин о дүнйә барян ёл бейик ве гудратлы бирибара сыгынмакдыр. Аллахы ёлы, хөкмигүйчли таңра сыгынмаклык ёлуны агтарян адам мисли от киминдир, сен оны башашак эдип отласаңам, ол барыбир ёкарлыгына чабыраяндыр. Худайтагаланың ёлундан чыкян адам болса сув кысымдыр. Оны хер нәче ёкарык чыкарсаң хем, барыбир гөзи ашакдадыр.

Шонуң үчинем, җан оглум, бейик хем ыззатлы бирибара барян ёла (гой, онуң шан-шөхраты өңкүденде артсын, онуң әчилйән наз-ныгматлары әхли халайыга сачылып, онуң мертебеси хас бейгелсин), ыхласдыр аң-дүшүнҗе билен акыл етирмеги ве хак ёлуна дүшмеги өзүң үчин хөкманы хасап этгин, муны сен адалат угрунда мертлерче гөрешен гөрешиҗилериң ве шол ёлдан барян ёлагчыларың эдишлери ялы, ыхлас билен этгин, мунуң үстесине серден, җандан гечмелисиң, паны хем бакыя дүнъелери терк эдип, олары башдан айлап урмалысың, сырлар ве бирлик дүнйәсинде ялңыз ве еке-тәк зады гөзләп тапмага җан этмелисиң. Шейле җаханкешделикде олар отда яныпсувда гарк болуп, өз җанларыны мейлетинлик билен пида эдипдилер. Бейле зат миессер этҗек гулуң багты чәксиздир, онуң шан-шөхраты васп эдилип, ол улы совгат-серпая мынасып болмалыдыр.

Эй, бизиң сыгындыгымыз хөкмүрован алла, сен әхли диндар эркеклере ве аяллара, әхли мусулманлара догры ёл сайлап алмага медет бер! Эмма ынҗалыкдан гачан бенде сәвликдир наданлыкдан эрк-ыгтыярыны алдырайса, шейтаның гепине гидип, яманлык ёлуна итеклейән хесерине алданайса, Мухаммедиң шеригат хем-де тарикат ёлундан чыкып, терс ёла

дүшәйсе (гой, алла Мухаммеди, онуң неберелерини ве әхли ымматыны, таквалары, гөвни пәклери өз пенасында сакласын) шол багтыгара, налаҗедейин гулуң азашан ёлундан, нәлет сиңмиш шейтаның гапаындан өзүң халас эдевери. Эй, җомартларың җомарды, керемлилериң керемлиси, шейтсең, сең уллакан хайырлы иш этдигиң болар.

Эй, оглум, сен ене бир зады билип гойгун, мен бу несихатнаманы, бу гымматлы китабы кырк дөрт фасылдан ыбарат эдип язандырын. Бу китап оны язана, окана, гөчүрене ве диңләне вагтыхошлукдыр багтэчилер диен умыдым бардыр.

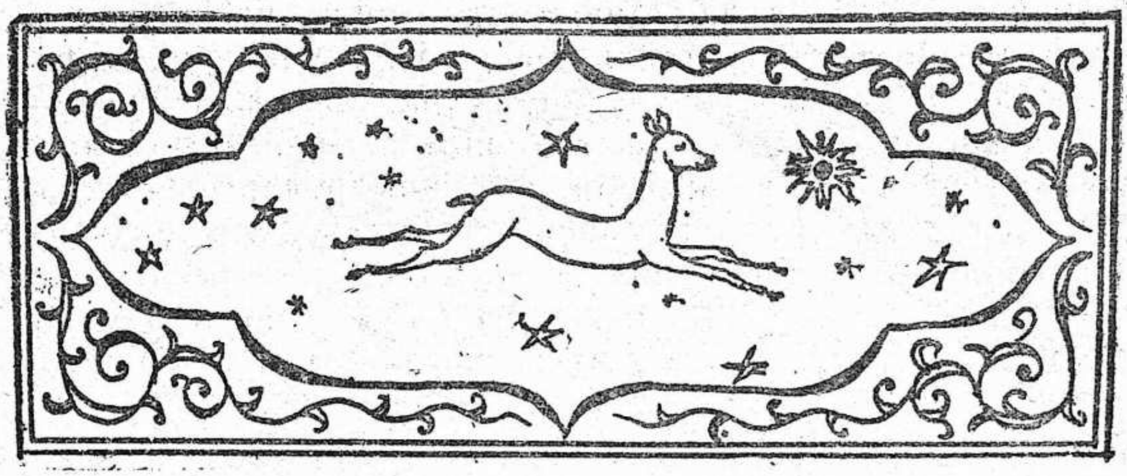

Биринжи фасыл

АЛЛАТАГАЛАНЫҢ ИШЛЕРИНЕ АКЫЛ ЕТИРМЕГИҢ ТӘРЛЕРИ ХАКЫНДА

Эй, оглум, билип гойгун, дүнйәде болан, болмадык я-да болуп биләйҗек затларың барына адам оглы гөз етирип билйәндир, ол диңе ярадының ишлерине акыл етирип билйән дәлдир, асыл оңа акыл етирмегиң алажы хем ёкдур. Ондан өзге затлара болса акыл етирип боляндыр. Сен гудраты гүйчли җепбара диңе әхли затлара акыл етирмекден галан халатыңда акыл етирип билерсиң.

Акыл етирилйән зат нагша, акыл етирйән адам болса накгаша кыбапдашдыр. Эгер бир җисим нагшы кабул этмесе, хич бир накгашың хем онуң йүзүне нагыш урмага гүйҗи чатмаз. Даша гараныңда мумуң нагшы оңат кабул эдйәндигинден, шонуң үчинем, мөхүриң дашдан дәл-де, мумдан ясаляндыгындан сениң өзүңем хабарлы болсаң герек. Диймек, диңе акыл етирип болян затлара акыл етирилйәндир, первердигәриң ишлерине велин, акыл етирмек бизе берилмәндир. Шонуң үчин хем, сен диңе өзүңе бакгын, пervердигәр билен ишиң болмасын. Сен ярадылан затлара дыкгатлы сын этсең, өз акылың билен ярадана гөз етирип билерсиң. Гөрсең, ярадылан задың довамылыгы саңа ярадана тарап ёл ачян дәлдир, чүнки довамылык вагт зерарлыдыр, вагт болса гелип-гечип дурандыр, гелип-гечип дуран задың болса башы-аягы бардыр.

Галташыклы гөрүнйән бу дүнйәниң баглылыгыны говулык хасап этмегин, кәмилликден җыда дүшмегин,

чүнки онуң баглылыгы чөзүлмән галмаз. Сен яраданың ягшылыклары, эчилйән назы-ныгматлары барада ойлан-да, өзи барада ойланмагын, себәби ёлсуз ерден ёл гөзлейән адам ёлундан азашаган боляр.

Пыгамбер алейхыссаламың айдышы ялы, (алла оны өз пенасында сакласын), «алланың ныгматлары барада ойлансаңыз ойланың-да, аслы барада ойланман». Эгер бизи ярадан алла шеригатың көмеги аркалы өз ёлуны тапмага бенделерине ыгтыяр бермедик болса, аллатагала акыл етирмек барада еке сөз айтмага хич кесиң богны ысмазды, чүнки хакың адыны нәме дийип тутсаң-да, оны нәхили хәсиетлендирсең-де, сен шол адың, шол хәсиетиң худайхонлыкдан я агалыкдан дәл-де, өз говшаклыгындан ве налажедейинлигинден гелип чыкяндыгыны билип гойгун, себәби сен барыбир оны хич хачан гөвүн диенинче тарыплап билмерсиң, онсоң, шейле халатда сен оңа ничикси акыл етирҗек?

Эгер сен **төвхидиң** (бир худайлылыгың) нәмедигини билерин дийсең, бир зады ятда саклагын, сениң башармаян задың онуң үчин мүшгил дәлдир, меселем, бирлиги алып гөрели. Кимде-ким бирлигиң манысына дүшүнйән болса, ол мүшрикликден (көп худайлылыкдан) азатдыр. Бирлик диңе гудраты гүйчли ярадана махсусдыр, галан барча затлар җүбүтдир. Аслында икә бөлүнйән затларың хеммеси я җисим кимин дүзүмине гөрә җүбүтдир, я-да сан ялы бөлүнишине гөрә гошадыр, хәсиетине гөрә, җеми боюнча икидир, я-да ики саны дартылан шекил ялы, кешбине гөрә җүбүтдир, я-да төтәнлиги ялы, бирлешмесине гөрә җүбүтдир, я-да эсасы хем-де эсасы дәл зат кимин өндүрилиши боюнча икидир, я-да пайхасдыр җан ялы чаклама гөрә икидир, я-да тебигат хем кешп ялы, деңаграмлылыгы боюнча икидир, я-да меңзешлик ве пархлылык ялы гапма-гаршылыгына гөрә икидир, я-да маддадыр элемент кимин гурлушы боюнча икидир, я-да вагтдыр гиңишлик дейин хадысаның башлангыҗы боюнча икидир, я-да хил ялы мүмкинчилиги боюнча җүбүт болуп билйәндир, азлыкдыр көплүк ялы, кабул эдилиш нукдай-назарындан икидир. Я-да ёклук ве барлык ялы, сан тайдан икидир. Буларың бары, хер нәче гапма-гаршы, хер нәче терс болсалар-да, икилик аламатлары болансоң, оларың хич хайсы-

сыны бутеви бир зат хасап эдип болмаз. Бирлик дине гудраты гуйчли ярадана махсусдыр. Икилик аламаты болан хер бир зат худай болуп билмез. Хакыкы төвхит шундан ыбаратдыр, ягны калбында дөрейән затларын барының худай дәлдигине, диңе әхли зады ярадан, дени-тайы болмадык бирибарын хакыкы худайдыгына акыл етирмегиң герек. Гой, онуң мертебеси белент болсун!

Икинжи фасыл

ПЫГАМБЕРЛЕРЕ СЫГЫНМАК ХАКЫНДА

Эй, оглум, билип гойгун, хөкүми гүйчли ярадан бу дүнйәни максатлы ярадыпдыр, ол оны бидерек яратман, адалат хем парасатлылык эсасында гурупдыр, чүнки ол барлыгың ёклукдан, хайрың шерден, болчулыгың гахатлыкдан хас говудыгыны билипдир. Ол булары гошалабам ярадып билҗек экени, йөне ол оларың диңе говуларыны ярадыпдыр, шейдибем, ол билениңден галмандыр, хер зады вагтында, адалат эсасында ярадыпдыр, төтәнлик, галплык ве наданлык эсасында яратмандыр. Шейлеликде, дүнйәниң биняды парасада эсасланандыр, бирибар нәме ажап болса, шоны хем ярадыпдыр. Элбетде, ол гүнешсиз нур сачып, булутсыз ягыш хем ягдырып билерди, сынасыз гөвре дөредип, йылдызсыз-затсыз әлеме ягшыдыр яман тәсирем эдип билерди, эмма дүнйә парасатлылык эсасында гурлансоң, ол себәпсиз хич зат яратмандыр ве шол себәплери барлыкдыр ёклугың эсасы эдип гоюпдыр. Чүнки ол себәплер болмаса, тертип-дүзгүн хем болмаяр, тертип-дүзгүндир сылаг-хормат болмаса хем сайхаллылык болмаяр, ёгса сайхаллылык хер бир ишде герек затдыр.

Ол бу себәплери бириниң хәким, бейлекисиниң хем садык гул, бириниң яллайжы, бейлекисиниң хем ялланян болмагы үчин дөредипдир, бу икилик болса хөкүми гүйчли алланың бирлигиниң аламатыдыр.

сениң ялңыз себәби гөрүп, максады гөрмезлигиң мүмкиндир, шонуң үчин сен онуң көплүгине я азлыгына баш галдырмагын, ол себәп зерарлы дәлдир, чүнки себәби ярадан хем алладыр. Эгер топрак хасыл бермесе, йылдызлар адыллык эчилмесе, сен муны олардан гөрмегин, чүнки йылдызларың адалатдыр зулматдан хабарлы болшы ялы, ериңем хасыл гетирмекден шонча хабары бардыр.

Топрагың датлы мивелер өндүрмели ерде зәхер битирип билмейши ялы, йылдызлар хем өз гөвүнлерине гелши ялы эдип билмезлер, олар ягшылык этмегиң дерегине яманлыга баш урмазлар. Дүнъе акылдыр пайхаса югрулансоң, оңа ярашык хем герекдир. Үнс берип сын этсең, шол ярашыгы өзүңем гөрүп билерсиң. Ол ярашык дүрли өсүмликлерден, мал-гаралардан, иймек-ичмекден, гейим-гежимлерден ве ныгматлардан ыбаратдыр. Оларың бары акыл-пайхас эсасында ярадыландыр, бу барада онуң өзи шейле дийййәр:

«Биз асман-земини, оларың арасындакы барча затлары бидерек ере яратмадык, биз олары акылдыр пайхас билен яратдык»[1].

Ынха, сен алланың дүнйәни бидерек ятратмандыгыны гөрдүң, бу халал ныгматларың кимедир бирине несип этмедик халатында мунуң биманы бир зат болжакдыгыны хем сен билип гоймалысың. Халал хем дервайыс чөрек дийибем сениң мәтәҗе эчилйән, онуң хем иййән чөрегине дийилйәндир.

Ине, муңа хем адалат дийилйәндир. Диймек, дүнйәниң ярадылышы шейле: ол ынсанлары садака берсин дийип ярадыпдыр, раст ынсанам дүнйә инен болса, әхли эшретлер онуңкы болмалыдыр.

Ынсанлара дөвлет ве када-канун герекдир, сердар болмаса, дөвлет хем, када-канун хем кәмил дәлдир, чүнки када-канун, адалатлылык болмадык ерде садаканы кабул эдйән адам садака берйән адамың гадыр-гымматыны билйән дәлдир. Бу болса садакасыны надана хем гадыр билмезе берен адамың айыбыдыр. Садака берен адам ногсансыз болансоң, ол садакадан иенлери наданлыкда гойян дәлдир. Ол Гурханда шейле дийййәр: «Ынсанларың билмейән затларыны олара өвретди. Адамларың үстүне болса ол адалатлылык, билим өвренсинлер, ийҗек чөреклерини газан-

магың төрлерини билсинлер, өзлерине садака берйәниң сарпасыны сакламага эндик этсинлер, чүнки дүнйәниң ярадылышы адалатлылыга, адалатың кәмиллиги акыл-пайхаса, акыл-пайхасың өзени эшрете, эшретиң бүтевилиги садака кабул эдйәнлере, садака кабул эдйәнлериң кәмиллиги ёл гөркезиҗи пыгамберлере даяняндыр» дийип, пыгамберлери ёллапдыр. Шу дүзгүнден бир зат хем кеммек болян дәлдир, чүнки бейтмеклик хакыкатдан даш дүшүрйәндир. Ёл гөркезиҗи пыгамберлериң садака алянлардан кәбир артыкмачлыклары бардыр, олар садака берйәнлериң гадырларыны билмеги өвредйәндирлер.

Әгер акыллы-башлы болансоң, агзы аша етен адам иййән ашы үчин, етен эшрети үчин, арзув-ислеглериниң хасыл болмагының хатырасы үчин өз сердарының хукугыны ыкрар этмәге, аш берене миннетдарлыгыны билдирмәге борчлудыр. Диймек, пыгамберлериң мамладыгына ынанмалысың, олардан медет дилемелисиң. Адам атадан башлап, Мухаммеде ченли (алла оларың барыны өз пенасында сакласын) хемме пыгамбери пәк сайып, олара уймалысың, диниң парзларыны берҗай этмелисиң, эденине шүкүр кылып, сабырлылык гөркезмелисиң, хакың буйрукларына табын болмалысың. Шейдибем, ягшы ада ее болуп, тарыпың дилден-диле гечмелидир.

Үчүнҗи фасыл

ЭШРЕТ САХЫПЛАРЫНА МИННЕТДАРЛЫК ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, эшрет сахыпларына миннетдар болмак герекдир, бу хеммелер үчин важыпдыр, өзи-де онуң муңа мынасып боланы үчин дәл-де, онуң буйругы боюнча шейдилмелидир, себәби ынсан өмүрбойы миннетдар болуп гезенде-де, ол барыбир бирибарың ягшылыкларының мүңден бирини-де ерине салып билмез. Эгер аллатагала хер бир эчилйән эшрети үчин ужыпсызҗа миннетдарлыга гарашаянында хем, мунуң белли бир мөчбери болмаз, шоңа гөрә-де, ыслам дининде миннетдарлыкдыр сежде кылмагың бәш гөрнүши бардыр, оларың икиси диңе барлылара, үчүси болса тамам хеммелере дегишлидир. Булардан бири хакы дилде ыкрар эдип, оңа йүрекден орун бермекдир, икинҗиси бәш вагтына намаз окамакдыр, үчүнҗиси болса отуз гүнләп ораза тутмакдыр.

Буларың биринҗиси хакдан өзге хич кеси ыкрар этмезлигиң субутнамасы болса, намаз окамак бенделиги ыкрар этмек үчин йүрекден айдылан сөздүр, ораза тутмаклык болса аллатагала берлен ваданың тассыкламасыдыр. Шейдибем сен: «Мен бендедирин, бойнум бендилик кеменди билен баглыдыр» диййәнсиң, шейдибем сен: «Ол хожайындыр, хожайының эмрине болса мыдам табын болмалыдыр» диййәнсиң. Эгер гулуң өзүңе хызмат этмегини ислесең, онда сенем өз хожайыныңа хызмат этмекден боюн гачырма-

лы дәлсиң, боюн гачырсаң, өз гулуңдан хем садыклыга гарашмагын, чүнки сениң өз гулуңа эден мерхемедиң алланың саңа эден мерхемединден артык болуп билмез. Хөтжет гул болуҗы болмагын[2], чүнки диен этмезек гул хоҗайын болмага ымтыляндыр, хоҗайын болмага ымтылян гулуң болса өмүр танапы басым гырыляндыр.

Бейт

Гер болса көңлүнде җанлык хесери,
Герекдир ол гулнуң кесилсин сери.

Сен билип гойгун, намаз билен ораза худайың буйругыдыр. Шонуң үчинем олары берҗай эденде бивечлиге ёл бермегин, чүнки худайың буйругына бивечлик этсең, онда сен күлли әлеме несип эден затлардан махрум боларсың, сен ене бир заты билип гойгун, бизиң шеригат сахыбымыз намазы бүтин дине барабар хасап эдипдир: кимде-ким намаздан эл үзсе, онуң бүтин динден эл үздүги боляр... дийипдир.

Оглум, сересап болгун, дүнйәдәки генде затлара көңүл бермегин, намазы окамасам-да болар дийип гөвүн йүвүртмегин. Эгер сен намазы диниң хатырасы үчин окасың гелмесе, хич болманында, сагдын душунҗәң үчин бир окагын. Билип гойгун, көнелер айтмышлайын, намазың энчеме пейдасы бардыр: биринҗиден, бәш вагтыны ырман намаз окан адамың бедени ве гейими хемише тәмиздир, тәмизлик болса, хер нәме дийсеңем, хапысалыкдан говудыр: икинҗиден, ол текепбирликдир гыбатдан дашда боляндыр, чүнки намазың эсасында песпәллик ятандыр, тебигатыңы песпәллиге уйгунлашдырсаң, бедениң хем садалыга вердиш боляндыр. Кимиң киме меңзәси гелсе, онуң хөкман шонуң билен саташмалыдыгыны акыллы-башлы адамларың бары билйәндир. Хошбагт хем барлы болмакчы боляннлар барлылар билен баш гошмалыдыр, бетбагт болмак ислейәнлер болса бетбагтлар билен иш салышмалыдыр. Акыллы-башлы адамларың пикирине гөрә, ыслам дининден кувватлы хич бир хәкимиет, онуң эмринден гудратлы хич бир гүйч ёкдур. Диймек, хемише дөвлетли хем гүйчли боларын дийсең, дөвлет сахыпларына голай дурмага җан этгин ве оларың эмрлерини хемише берҗай кылгын, оларың гаңрышына гайтмагын, шейтсең, сен бетбагтлылыга ве гүнә учрамарсың.

Оглум, намазы гөзден салмагын, онуң рекатларының ве сеҗделериниң долы дәлдигини яңса алмагын, мунуң өзи дине-де ярашмаз, дүнйә-де.

Оглум, сен ене бир заты билмелисиң, ораза йылда бир гезек гелйән адатдыр, оны берҗай этмезлик ынсапсызлыкдыр. Дана кишилер бейтмәни өзлерине услып сайян дәлдир, сениңем оны услып саймазлыгың герек. Ораза айы гепсиз-гүррүңсиз гечйән дәлдир. Шонуң үчин, сен хем бидерек затлара ёл бермегин. Гөрдүң, бәш саны ынамдар, сарпалы киши ораза тутян болса, сенем олар билен бирликде ораза тутгун, олар оразаларыны иенлеринде, сенем ийгин. Наданларың гепине гитмегин. Аллатагаланың сениң ачлыгыңа-да, доклугыңа-да мәтәч дәлдигини сен билип гойгун. Ораза сениң бар дөвлетиңе ве өзүңе алла тарапын урлан мөхүрдир. Бу мөхүр малың я-да бедениң белли бир бөлегине дәл-де, эйсем бүтин бедене: эл-аяга, гөзе, диле, гулага, гарна урулян мөхүрдир. Буларың барыны мөхүрлесең, сен бедениң сыналарыны бет ве айып ишлерден арасса саклап билерсиң, мөхүриң шертлерини берҗай эдип билерсиң.

Оглум, билгин ве ятда саклагын: оразаның эсасы максады сениң гүндизки иййек черегиңи агшама гоюп, гүндиз иймән гояныңы мәтәчлере пайлаянлыгыңдадыр, шейтмек билен сен өз зәхметиң пейдасыны гөрйәрсиң, мәтәчлериң дердине яраяны себәпли сениң зәхметиң өрән гереклидир.

Оглум, хемме кишә махсус болан бу үч парзы берҗай кылмакда хергиз бивечлик этмегин, чүнки бу үч парзы берҗай этмезлиге хич хили себәп дир бахана ёкдур. Диңе барлылара махсус болан ики парз берҗай эдиленинде, дегерли себәп болан халатларында бивечлик этсе боляндыр. Йөне бу барада айтҗак болсаң, гүррүңи узага чекмели болҗак, шонуң үчин, мен бу ерде диңе зерур затлары агзап гечдим.

Дөрдүнжи фасыл

ДИНИ БЕРЖАЙ ЭТМЕКЛИГИ, МҮМКИН БОЛДУГЫЧА, АРТДЫРМАК ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, аллатагала барлыларын ве сайлантгы бенделеринин өнүнде ики саны везипе гоюпдыр: оларың бири хажа гитмек болса, бейлекиси зекат бермекдир, өзи-де кимиң мүмкинчилиги болан бендесине зыярат этмеги, мүмкинчилиги болмадык бендесине болса зыярат этмезлиги буйрупдыр. Эйсем сен бу дүнйәде ша сарайынын гапыларынын хем диңе дөвлетли адамлар үчин ачыкдыгыны гөрмейәрмин нәме?

Хажың шерти Мекгә гитмекдир, ёксуллара сапара чыкмагы эмр этмек болса пайхаслылык дәлдир, чүнки серишдесиз сапара чыкмак ховплудыр. Эгер-де серишдәң болуп, Мекгә гитмесен велин, дүнйәнин кейп-сапасы сениң үчин долы болмаз. Дүнйәнин бар кейпи-сапасы өң гөрмедик затларыңы гөрмекде, өң иймедик затларыңы иймекде, өң тапмадык затларыңы тапмакдадыр, буларың барына болса зыярата гитмезден етмек мүмкин дәлдир. Мекгә зыярат эдйән адамлар дүнйә гөрйәрлер, тежрибели, акыллы, хошбагт кишилер хасап эдилйәрлер, чүнки олар хениз эшитмедик сөзлерини эшидип, гөрмедик затларыны гөрйәрлер... «Эшиден деӊ болмаз гөрен гөз билен» дийип ерликли айдыпдырлар. Хич ким жаханкешде адамы юрт гөрмедик адамлар билен бир дережеде тутуп билмез. Шоңа гөрә:

Жаханы кешт эден акыллы ынсан
Юрт гөрмедик кишә диер «гуры сан»

Шонуң үчинем, ярадан барлылара эчилен ныгматларының гадырыны билсинлер, шол ныгматлары лезвет билен иййип, алланың эмрини бержай кылсынлар ве хажа зыярата барсынлар дийип сыяхат этмәни буйрупдыр. Эмма ол ёксуллара, серишдесиз эли юка адамлара бейле дийип буюрмандыр. Бу барада менем ашакдакы ики бейтде шейле диендирин:

Яр мени чагырмады, ер бермеди янындан,
«Сен ёксул сен, гелме» дийип, гоймады ил санында
Онда нәме язык бар, хөкмүрован алла-да
Чагыранок ол Кәбә, ынсан ёксул боланда.

Ёксул хажа гитсе, өзүни хеләкчилиге салар, чүнки барлыларың ишине баш гошан ёксул, сагларың ишине баш гошан хасса меңзәр, онсоң онуң болшы бай билен гарыбың хажа гидиши барадакы ахвалаты яда салар.

Ахвалат. Гүнлерде бир гүн Бухара эмири хажа гитмеги йүрегине дүвүпмиш. Ол шейле бир түчжар болуп, кервенде ондан байы ёк экени. Йүзден говрак йүкли дүеси болан бу эмир беземен кежебеде гайшарылып отурышына гөзлерини сүзүп, сәхраның үсти билен гидип барярмыш. Онуң янында герек-ярак затларының бары бармыш. Яны билен хажа барянларың арасында баю-гарып көп адам бар диййә. Олар Арафата[3] етенлеринде, аякялаң, башачык, ач-сувсуз, дабанлары ган-габарчык болан бир дервүш эмири бейле әлпе-шелпеликде гөрүп, оңа шейле дийип йүзленипдир:

«Кыямат гүни сениңем, мениңем сылагымыз бир болмалы, йөне, гөр, сен нәхили наз-ныгмат ичре барярсың, мен нәхили жебри-азап ичре!»

Бухара эмири оңа шейле жогап берипмиш:

«Ахыретде мениңем, сениңем сылагымызың бир болмагындан худай сакласын, эгер мен икимизем деӊ тутжакдыкларыны билен болсам, өмрүме сәхра чыкмаздым».

Дервүш: «Нәме үчин?» дийип соранмыш.

Эмир: «Мен хөкүми гүйчлиниң буйругыны бержай эдйәрин, сен болсаң оны бозярсың. Мени о ере чагырдылар, мен мыхман, сен болсаң ялагысы. Онсоң, чагырылан мыхман билен чагырылмадык мыхманың хей хорматы бир болармы? Аллатагала барлылары чагырып, ёксуллара-да шейле дийипдир: «Өз-өзүңизи хеләкчилигиң үстүнден элтмәң». Сен ёксул, алладан

лиге урупсың, алланың буйругына гулак асмансың, шундан соң сен ненең эдип өзүңи алланын буйругына сыгыняңлар билен деңейәң? Эмләги болуп хажа гидйән адам алланың буйругыны берҗай эдйәндир, онуң дилеги-де кабул болуп, догасы-да ерине говушяндыр» дийипмиш.

Оглум, сениңем хажа гитмек мүмкинчилигиң болса, хусытлык этмегин. Хажа гитмек үчин бәш саны шерт герекдир, олар: гүйч, гурп, вагт, хормат, әхтибарлык ялы шертлердир. Эгер бу шертлер саңа яр болса, сен олары пейдаланмага чалышмалысың. Сен хажа диңе гурбуң чатан махалы гитмеклигиң маслахат берилйәндигини билип гоймалысың, оны гелҗек йыла гоймагың хем айыбы ёкдур.

Йөне эсасы борчларың бири болан зекаты гурп болан халатында ыза чекмек болмаз, оны бермезлик акланып билинмез. Аллатагала зекат берйәнлери өзүне якын хасап эдйәндир.

Иле зекат берйән раятың ичиндәки патыша ялыдыр, ол иле садака берйәне, илем садака иййәне меңзейәндир. Аллатагала адамларың кәбирини ёксул, кәбирини хем барлы эдип ярадыпдыр. Элбетде, ол барчаны хем бай эдип ярадып билҗек экени, эмма ол олары ики гатлага бөлүпдир, өзи хем муны бенделериниң хорматдыр сарпасының аян болмагы, бейиклериң теслерден тапавутланмагы үчин шейдипдир. Патыша-да өз хызматкәрлериниң бирини гүйчли хем элачык адам эдип билер, йөне шол хызматкәр иле садака бермегиң дерегине тапаныны өзи ийип, хич киме хич зат бермесе, ол патышаның газабындан гутулып билмез.

Зекат барада айдыланында болса, оны йылда бир сапар бермегиң хөкманыдыгыны ятламак герек. Садака хөкманы болмаса-да, ол асыллылык хем ынсанперверлик үчин берилйәндир, шонуң үчин, сенем башардыгыңча оны берҗек болгун, хусытлык этмегин, чүнки садака берйәнлер хемише алланың хемаяты астында боляндыр, алланың хемаятыны болса улы багт хасап этмек зерурдыр.

Оглум, сересап болгун, йүрегиңде хач барада шек-шүбхелере орун бермегин, оны бидерек зат хасап эдип, «ылгап баряркаң ялаңачланмак, дырнагы өс-

йигрими динардан ярым динар бермелимишим, онсоң бу нәхили зекат боляр, гоюн билен дүеденем бир зекат боларммы, нәме үчин мен гойны гурбан этмелимишим?» диймегин. Шейле ягдайларда калбыңы пәк саклаҗак болгун. Өз билмейән задың пейдасыздыр өйдүп гүман этмегин, онуң пейдасыны биз билмесек-де, ил билер, сен алланың буйрукларыны берҗай этгин, «нәме үчин бейле боляңлыгы», «нәме үчин бейле эдилйәндиги» билен ишиң болмасын.

Бу несихатлары берҗай эдениңден соң, сен ата-энәни хорматламагың хем хөкүми гүйчлиниң буйрукларының биридигини билип гойгун.

Бәшинжи фасыл

АТА-ЭНӘНИ СЫЛАМАК ХАКЫНДА

Оглум, бизи ярадан алла дүнйәни абат сакламак үчин неслиң довамылыгыны ёла салды ве муңа хайванларыңкы ялы хесерли дуйгыны себәпкәр этди. Диймек, сагдын дүшүнҗә гөрә, перзент өз барлыгының себәпкәрине хормат ве сарпа гоймалыдыр, ол өз аслына хем хормат, сарпа гоймалыдыр, онуң аслы болса ата-энедир.

Сен: «Ата-энемиң маңа нәме дахылы бар? Оларың максады мен дәл-де, өз дуйгуларыны канагатландырмак болупдыр ахырын» диймегин. Максады хесерли дуйгуларыны көшешдирмегем болса, олар сениң үчин дуйгуларыны гитмәге-де тайярдырлар, бу болса хыҗувлы өлүме гитмәге-де тайярдырлар, бу болса хыҗувлы дуйгудан хас белентдир.

Эне билен атаны сыламагың иң бәркиҗе зерурлыгы: оларың икиси-де сен билен сени ярадан арасындакы гүвәчилердир. Диймек, сен өзүңи ве ярадан сылаян болсаң, өз гүвәчилериңе-де хормат гоймалысың. Акылы болан перзент хич хачан ата билен энесиң. Акылы болан перзент хич хачан ата билен энесини унутмаз. Аллатагала өз Китабымечидинде шейле дийййәр: «Аллатагала сыгының, пыгамбере сыгының ве өз эмирлериңизе сыгының»[4]. Бу сүрәни телим хили дүшүндирипдирлер. Оларың биринде мен шейле бир зада дүшүндим: «эмирлер» эне ве атадыр, чүнки арап дилинде эмир сөзүниң иш ве эмир диен ики манысы бардыр, буйрукдыр ыгтыяры болан адам

эмирдир. Ата билен энеде болса ыгтыярам бардыр, буйругам. Буйрук — ийдирип-ичирмекдир, ыгтыярам — асыллы гылыклары өвретмекдир.

Оглум, ата-энеңиң гөвнүне дегмегин, оларың йүрегине битмез яра салмагын, чүнки ярадан ата билен энәни ынҗыдана агыр җеза берйәндир. Аллатагала шей дийипдир: «Сен олара түф дийме, олары ынҗытма, олара хош сөзлер дий!»

Мөминлериң эмири Алыдан (гой, алла ондан разы болсун): «Ата билен энәниң хакы нәхили болмалыдыр?» дийип соранмышлар. Олам: «Онуң нә дережеде болмалыдыгыны аллатагала пыгамбер алейхыссаламың ата-энеси өлениндә гөркезипди. Чүнки олар пыгамбер алейхыссаламың пыгамберлик дөврүне ченли яшан болсалар, пыгамбер олары хеммелерден илери тутарды» дийип җогап берипмиш. Шонда онуң «Мен Адам атаның перзентлериниң иң сарпалысыдырын ве мунда хич бир текепбирлик ёкдур»[5] диен сөзи бәрден гайдарды.

Диймек, ата-энеңиң хакыны дини җәхтден сыламасаң-да, акыл-пайхаслык, ынсанперверлик нукдайназарындан бир сылагын. Ата-эне сени җан-дил билен өсдүрип етишдирен адамлардыр. Сен оларың гөвнүне дегсең, хич хачан ягшылык гарасыны гөрмерсиң. Чүнки гөзе гөрнүп дуран ягшылыгың гадырыны билмейән адам галан ягшылыкларың гадырыны нireден билҗексиң. Гадыр билмезек адама ягшылык этмек наданлыкдыр. Сенем надан адыны газанмаҗак болгун. Перзентлериң саңа нәхили ракып болмакларыны ислесең, сенем ата-энеңе шонча ракып болгун! Сени догран нәмәни арзув эдйән болса, сенден өнҗек хем шоны арзув эдер. Перзент мивә меңзесе, ата-эне дарагта меңзейәндир. Дарагтың идисини етирдигинче мивеси көп ве датлы болар, ата-энеңи хем нәче сылап, олара нәче хызмат этсең, оларың сен хакдакы дога-дилеглери шонча тиз хасыл болар, сен алланың янында хем, ата-энеңиң янында хем йүзли боларсың.

Хәзир бол, мираса ковалашып, ата-энәң өлүмини дилемегин. Ата-энең өлмәнде-де, рысгалың етишҗекдир, чүнки хер кимиң өз кысматы бардыр. Рысгалыңы артдырҗак болуп, өзүңи оңа-муңа урмагын, рысгалы чапалаң атып, артдырып болмаз, шонуң үчинем:

«Өз-өзүңе эзъет берип яшама-да, зэхмет чекип яша!» дийипдирлер.

Рысгалың барада хемише аллатагаладан разы боларын дийсең, халы өзүңкиден гова дэл-де, ярамаза гөз айлагын.

Малы-дөвлет жэхтден гарып болсаң-да, акыл-пайхас тарапындан бай болмага чалыш, чүнки акыл-пайхас байлыгы мал байлыгындан хас говудыр. Акыл билен мал топлап болар велин, мал билен акыл топлап болмаз. Надан адам тиз гарып дүшер, эмма акыл-пайхасы огры хем алып гидип билмез, сувдур от хем мизедип билмез.

Шейлелик билен, акылың болса, хүнэр өвренгин. чүнки билимсиз акыл лыбассыз тендир я-да бикемал адамдыр. «Билим акылың айнасыдыр» дийип, догры айдыпдырлар.

Алтынжы фасыл

КИЧИГӨВҮНЛИЛИК ВЕ БИЛИМИҢИ АРТДЫРМАК ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, хүнэрсиз адамлар сүтүни болуп, көлегеси болмадык мугилан[6] агажы ялы пейдасыз бир затдыр, олардан не өзлерине пейда бардыр, не-де башгалара. Асылзада кишилер хүнэрсиз боланларында-да, ат-овазаларының аркасындан ил ичинде хормат-сылагдан махрум дэлдирлер. Не аслы, не хүнэри — хич зады болмадыкларыңкы хас-да ямандыр. Эгер сен асыллы, ат-овазалы адам болсаң, өз шахсы хүнэриң, шахсы шөхратың болмагыны хем газангын, чүнки шахсы шөхрат мирас дүшен ат-овазадан хас говудыр. «Абрай мирасда дэл-де, акыл билен эдепдедир» дийип, өңкүлер догры айдыпдырлар. Бейиклик аслың кимлигинде, гелип чыкышында дэл-де, акыл-пайхасында, башарныгындадыр. Билип гойгун, сен ата-энэң шөхратына буйсанмалы дэлсиң, чүнки ол дашкы бир безегдир. Хакыкы ат-оваза өз зехиниң, укыбың билен газанылян затдыр, шонда сениң адыңы «Зейт», «Жепбар», «Мухаммет», «Ахмет» я-да «агам», «агам жан» дийип тутман, «уссат», «алым», «фэгих»[7] дийип тутуп уграрлар. Эгер асылзада кишиниң өз укыбы, өз абрайы болмаса, ол хич кимиң дердине ярамаз. Эмма сен кимдир биринде бу ики хэсиети гөрсең, оңа берк япышгын, сыпдырмагын, чүнки ол улы иле герекдир.

Ене бир загы билип гойгун, сенетлер ичинде иң ажабы дилеварлыкдыр. Хөкүми гүйчли ынсаны әхли махлукларың иң говусы эдип ярадып, оңа он саны дуйгы әчилипдир (оларың бәшиси бедениң ичинде, бәшиси хем дашында ерлешйәр), шейдибем, оны әхли жанлы-жандардан белентде гоюпдыр. Гизлин ятан бәш дуйгы шулардыр: пикирленмек, хуш, хыял, селжермек ве гүрлемек, дашкы бәш дуйгы болса эшитмекден, гөрмекден, ыс алмакдан, тагам билмекден ве сызмакдан ыбаратдыр. Бу дуйгуларың хайванларда душ гелйәни адамларынкы ялы дәлдир, башгадыр. Шоңа гөрә-де, ынсан бейлеки жанлы-жандардан рүстемдир ве оларың үстүнден хөкмүрованлык эдйәндир.

Булара дүшүнен болсаң, инди дилиңи овадан гүрлемәге, якымлы сөзлемәге рам этдиргин, ягшылыкдан башга зады адат этдирмегин, чүнки диле нәмәни рам этдирип, нәмәни өвретсең, ол хемише шоны айдар. Бир зат болса: «Бугдай наның болмаса, бугдай сөзүң ёкмуды?» дийилйәндир.

Хайсы хүнәриң эеси болсаң-да, ерини билип гүрлемәни оңаргын. Ерсиз ере дийлен сөз, хер нәче овадан болса-да, зоңтар гелер. Пейдасыз сөзлерден гача дургун, чүнки пейдасыз сөзлерден хемише зыян гелер. Ялан какян, дүр сачмаян сөзлер айдылмаса, хас-да говудыр. Дана кишилер сөзи шераба меңзедипдирлер, ол адамы хем мес эдип, хемем месликден ачып билйәр.

Гүрле дийилмесе гүрлемегин, соралмаса маслахат бермегин, айратын хем несихата гулак асмаяна өвүт берижи болмагын.

Бейле адамың өз-өзи йыкылып галар. Ят адамларың ичинде хич киме несихат бермегин, «адамлаң арасында өвүт бермек гыжалата барабардыр» дийипдирлер. Ёлдан чыканлары ёла салжак болмагын, барыбир башармарсын! Эгри битен, нәдогры гол йайып, нәдогры өсен агажы кесип дынаймасаң, оны догралтжак гүманың ёкдур.

Хош сөзе хер нәче гысыклык этсең-де, гурбуң чатса, зат сечмәге гысылмагын, чүнки адамлар гуры сөзе гараныңда, пула кән йыкгын эдйәндирлер. Шүбхели ерлерден дашракда дургун, бетнам достдан, ярамаз ёла дүшен ёлдашдан араны ачгын. Айып ише баш гошмагын, барян угруңы билип йөрегин, бирден гөзленип тапылмалы болаяныңда-да, рысва болмалы болмасын.

Ислән вагтың тапар ялы, задыңы гойян ериңи билгин.

Гам-гуссаңа ил бегенмез ялы, сенем илиң гам-гуссасына бегенмегин, адалатлы болсаң, саңа-да адалатлы боларлар. Хош сөзли болсаң, сенем хош сөз эшидерсиң. Шор ере тохум сепмегин, хасыл бермез, эмгегиң рейган болар, намарт кишә ягшылык этмек шор ере тохум сепен ялыдыр. Ягшылык эден адамдан ягшылыгыңы гайгырмагын, оңа хемише ягшылык этмәни өвретгин, чүнки пыгамбер алейхыссалам: «Ягшылык өвреден адам ягшылык эден адам билен деңдир» дийипдир. Ягшылык этгин, ягшылык өвретгин, чүнки булар бир-биринден айрылмаз экиз тайларыдыр.

Ягшылык эдениңе өкүнмегин, чүнки ягшылыгың үчинем, яманлыгың үчинем хакыңы о дүнйә гитмәнкәң шу дүнъеде берерлер.

Бир адама ягшылык этсең, шол адам нәче хош болса, сенем шонча хош боларсың, бир адама яманлык этсең, ол нәче ынжаса, сениң хем калбыңа шонча ыза ве ынжы аралашар. Шонуң үчин, сен хич киме яманлык этмегин. Догрыдан гелсең, бирине зыян эдениңде, өзүниң хем гыйылянлыгыңа, бирине ягшылык этсең, өзүңиң хем леззет алянлыгыңа гөз етирмек кын дәлдир. Диймек, «ягшылык билен яманлыгың хакыны сен о дүнйә гитмезден бурун, бу дүнъеде аларсың» диен сөзлерим дуршы билен догрудыр. Хич ким мениң бу айданларымы ялана чыкарып билмез. Кимде-ким өмрүнде бир гезек бирине ягшылык, яманлык эден болса, мениң мамладыгыма гөз етирер ве бу айдян сөзлерими тассыклар. Диймек, башарсаң, хич кимден ягшылыгыңы гысганмагын, ягшылык ирде-гичде өз мивесини берер.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, Мутевакилиң[8] Фатх атлы дийсең гөрмегей, шадыян, соватлы ве тербиели бир гулы бар экен. Мутевакил оны огуллык алып, өз чагаларындан хем эй гөрйән экени.

Фатх йүзмәни өвренмегиң көйүне дүшүпдир. Гуваслар чагырылып, оңа Тигрде йүзмәни өвредип башлапдырлар. Фатх жуда балажа болансоң, йүзмәни гөвүн диен өвренип билмәндир, йөне, чага эндигине гөрә, йүзүп билйән киши болупдыр. Гүнлерде бир гүн

ол гувваслара дуйдурман Тигре гидипдир ве бара-бармана өзүни сува урупдыр. Сув өрән часлы акян экени. Шонуң үчин, Фатхың башы айланып уграпдыр. Фатх сува хөтде гелмежегине гөз етирип, өзүни онуң ыгтыярына берипдир ве тә адамларың гөзүнден йитйәнчә, акымың угры билен йүзүп гидипдир. Сув санлыжа салымың ичинде оны алловаррадан чыкарыпдыр. Тигриң кенарында биргиден чуканак бар экен. Фатх шол чуканакларың бириниң душундан йүвүп барярка, гүйжүнде барыны эдип, эллерини келеменледип, өзүни шол чуканагың ичине атыпдыр. Ол шол ерде отурышына өз-өзүне: «Гөрели, алла сонуны нәдйәркә, хәли-хәзирликче-хә мен өзүми бу ганожак сувуң пенжесинден сыпдырдым» дийипдир. Ол шол ерде еди гүнләп болупдыр.

Илкинжи гүн: «Фатх сува дүшүп, гарк болды» дийип, Мутевакиле хабар беренлеринде, ол тагтдан душүп, өзүни лампа ере гойберипдир, гувваслары чагырып, олара: «Кимде-ким Фатхы өли я дири алып гелсе, онуң мүң динар байрагы бар» дийипдир. Ол шондан соң тә Фатхы алып гелйәнчәлер дуз датмазлыга ант ичипдир. Гувваслар Тигре гидип, өзлерини сува урупдырлар ве чен эден ерлериниң барыны барлап чыкыпдырлар. Ахырсоңунда, единжи гүн дийленинде, йүзүжилериң бири хәлки чуканагың үстүнден барыпдыр. Ол Фатхы гөрүп, дийсең бегенипдир ве: «Сен бу ерде отур, мен гидип, гайык алып гелейин» дийипдир.

Ол шол ерден гайдып, Мутевакилиң янына гелипдир-де: «Я хөкүмдарым, Фатхы дири алып гелсем, сен маңа нәме берерсиң?» дийип сорапдыр. Мутевакил: «Нагт бәш мүң динар берерин» дийипдир. Гуввас: «Фатхы дири тапып гетирерин» дийипдир. Гайык элтип, Фатхы алып гайдыпдырлар. Мутевакил шол ериң өзүнде гувваса вада берлен пулы бермеклиги буйрупдыр. Соңра везири чагырып: «Бар, гит-де, хазынамың ярсыны гарып-гасарлара пайла» дийипдир. Соңра: «Иймек-ичмек гетириң, ол еди гүнден бәри ачдыр» дийип гыгырыпдыр. Фатх: «Эй мөминлериң хөкүмдары, мен докдурын» дийипдир. Мутевакил: «Нәме, сен Тигриң сувуны ичип оңдуңмы?» дийип сорапдыр. Фатх: «Ёк, мен бу еди гүнүң ичинде бир гезегем ач болмадым, чүнки хер гүн сувуң йүзи билен ичи йиг-

рими саны чөрекли бир табак акып гелди дурды. Мен угруны тапып, шол чөреклериң биркүч санысыны тутуп, шолар билен ондум, хер чөрегиң йүзүнде-де: «Мухаммет ибн ал-Хүсейин ал-Эскаф» диен язгы барды» дийип жогап берипдир.

Мутевакил: «Тигре чөрек атан адам кимем болса, горкмасын-да гелсин, мөминлериң хөкүмдары оңа бир ягшылык этмекчи» дийип, жар чекмеги буйрупдыр. Жарчы шейле дийибем жар чекипдир. Эртеси гүни бир адам гелип: «Шол дийилйән адам-а мен болмалы» дийипдир. Мутевакил: «Сендигиңи субут эт» дийипдир. Ол адам: «Хер чөрегиң йүзүнде «Мухаммет ибн ал-Хүсейин ал-Эскаф» дийип, адымың барлыгының өзи субутнамамдыр» дийипдир. Мутевакил: «Субутнамаң-а догры велин, инди сен нәче вагтдан бәри Тигре чөрек ташлаяныңы айт!» дийипдир. Мухаммет ибн ал-Хүсейин: «Бир йылдан бәри» дийип жогап берипдир. Мутевакил: «Нәме үчин бейтдиң?» дийип сорапдыр. Ол адам: «Эшидишиме гөрә, «Ягшылык эт-де, сува ат, балык билмесе-де, халык билер» дийипдирлер. Мениң элимден башга ягшылык геленок, шонуң үчинем, башаранжа задымы этдим ве өз-өзүме: «Ханы гөрейин, пейдасы дегйәрмикә?» дийдим» дийип жогап берипдир.

Мутевакил: «Сен эшиден задыңы эдипсиң, эден ишиңденем хайыр тапыпсың» дийипдир. Соңра ол шол кишә Багдатдан бир мүлк билен бәш оба багышлапдыр. Ол киши мүлкүне гөчүп барып баяпдыр ве хорматлы адамларың хатарына гошулыпдыр. Онуң перзентлеринден хәзирем Багдатда яшап йөренлери бар.

Мен ал-Гаим Би-амриллах[9] дөврүнде хажа гидип гелдим, ярадан маңа өз өйүне зыярат этмек мүмкинчилигини берди, шонда мен онуң огулларыны гөрдүм ве ахвалаты Багдадың гожаларындан, ажсакгалларындан эшитдим.

Диймек, сен башардыгыңча ягшылык этмекден эл чекмегин, жемагата өзүңи ягшылык эдйән адам хөкмүнде танатгын, йөне шейдип танатдыраныңдан соң, өзүңи башгача алып бармагын, дилде бир зат дийип, калбыңда башга зат сакламагын, ёгсам сен бугдай гөркезип, арпа сатяна меңзәрсиң.

Әхли яшинде адалатлы болгун, чүнки өзи адалатлы болан кишиниң каза иши дүшмез.

Шатлыкдыр гынанҗыңы диңе шатлыгыңа шатланып, гынанҗыңа гынанып билҗек адама айтгын. Адамларың янында шатлыкдыр гайгыңы җар эдип йөрмегин, хер бир якымлы я якымсыз иш үчин деррев шатланыҗы я гамланыҗы болмагын, чүнки бу диңе чагалара гелишйән затдыр. Хер бир болгусыз иш үчин өзүңи йитирмеҗек болгун. Өзүне гөвни етйән адамлар хер бир догры я ялан зат үчин өз болушларыны үйтгетмейәрлер.

Соңы шатлыга сапян гамы гам, гама сапян шатлыгы хем шатлык хасап этмегин.

Умытсызлыга учраныңда умыдыңы йитирмегин, чүнки умытсызлык умыт билен, умыт болса умытсызлык билен баглыдыр.

Дүнйәдәки әхли затларың гелди-гечердигини билип гойгун. Сагкаң хакы инкәр этмегин, кимдир бири җеделлешҗек болса, оны дыммак билен еңгин, чүнки самсыкларың җогабы дыммаклыкдыр.

Йөне хич кимиң зәхметини көйдүрмегин, хич киминиң, онда-да ковум-гарындашларың хакыны иймегин, олара башардыгыңча ягшылык этгин, машгала ве тайпа яшулуларына сарпа гойгун. Пыгамбер (алла оны пенасында сакласын) шейле дийипдир: «Пыгамбер өз ымматының ичинде ким болса, аксакгал гоҗалар хем өз тайпаларының ичинде шолдур». Эмма говы тарапларыны билшиң ялы, айыпларына хем айдың гөз етирмек үчин, олары җуда арша-да чыкарыбермегин.

Бириниден ховп абанып ураса, деррев шол ховпдан дынманың алаҗыны этгин. Ховпа гарашян адамындан «хич зат эдибилеси ёк-ла» дийип аркайын болмагын, мунуң өзи «хич зат боласы ёк-ла» дийип, авулы сув ичене барабардыр. Зехиндир укыбыңа буйсанып, улумсылык этмегин. Экленмек үчин биакыл я укыпсыз болмалы болса, биакыл хем укыпсыз болгун, йөне бейтмеги услып билмесең, онда нәмедир бир хүнәр өвренгин, өвренмекден хем дана сөзе гулак асмакдан утанмагын, шейтсең, хич хачан йүзүн гызармаз.

Ягшы ве яман затлары, ынсанларың кемтер гайдян ве асыллы сыпатларыны үнс берип сынлагын, оларың нәмеден пейда гөрүп, нәмеден зыян чекйәндиклерини селҗергин, шу затлары бирйүзли эдеңсоңам, өз пейдаңа чапгын. Адамлары зыян чекмәге итеклейән затлары аныклаҗак болгун, аныклабам, олардан гача дургун, адамлары пейдалы ишлере имрикдирйән затлара болса мыдам голай болгун.

Бедениңи ылымдыр хүнәре рам этдиргин. Билмейән затларыңы өвренҗек болгун. Мунуң ики хили пейдасы бардыр: сен я билйән затларыңы тежрибе эдип гөрерсиң я-да билмейән затларыңы өвренерсиң.

Сократ[10]: «Билимден зыят генҗи-хазына, акмак кишиден ховплы душман, хүнәрден белент сарпа, хаядан якымлы зынат ёкдур» дийипдир. Шонуң үчинем, оглум, сен көпрәк акыл-пайхас өвренҗек болгун, хайсы ягдайда болсаң-да, бир сагадыңы дагы-да акыл-пайхас өвренмән гечирмегин, герек болса, наданлардан хем көп зат өвренсе болар.

Эгер сен надана калбың гөзи билен середип, оны пайхас элегинден гечирсең, онуң эдим-гылымларындан өзүңе нәмәниң ярамаяндыгыны деррев гөрерсиң ве нәмелери этмелидигини билерсиң. Искендер[11] айдыпдыр: «Мен диңе достларымдан дәл, эйсем душманларымдан хем неп гөрйәрин. Эгер мен бир хата иш эден болсам, достларым сыпайычылык үчин оны менден гизлемек билен болярлар, душман болса, душманлыгыны эдип, оны йүзүме басяр. Шонда мен ол хата ишден гача дурмак билен болян, шейдибем, бу пейданы достдан дәл-де, душмандан гөрйән». Себнем диңе даналардан дәл, эйсем наданлардан хем мунуң ялы пайхасы өвренгин.

Исле бейик бол, исле пес, ылымдыр хүнәр өвренмек хемме кишә мөхүмдир, чүнки ынсан өз деӊ-душларындан диңе ылым ве хүнәр аркалы сайланып билер. Адам деӊ-душунда болмадык бир укыбың өзүнде барлыгыны билсе, ол деррев өзүни бейлекилерден тапавутлы сайып уграяр, улы ил хем оны деӊ-душларындан рүстем гөрйәр. Акыллы-пайхаслы адамлар билим ве зехинлерине гөрә, өз деӊ-душларындан хас пархлы сайылып уграндыкларыны гөрдүклери, билимдир зехинлерини өңкүден хем кәмиллешдирмәге чалышярлар. Диймек, шейде-шейде ынсан көп вагт гечмәнкә, хеммелерден беленде сайланар. Билимдар болмак диймек өз деӊ-душларындан өңе сайланмак дий-

Зак. 745 — 2

мекдир, ылымдыр хүнәрден эл чекмек болса гөтин гайдып уграмага кайыл болмакдыр.

Билимли болуп сенет өвренмек бедени ялталык кеселинден халас этмек бабатда дийсең пейдалыдыр. Ялталык сүңңүни говшадян затдыр. Эгер бедениң диен этмейән болса, хәзиррәк бол-да, муңа ёл бермегин, билип гойгун, беден ялталыга ве рахатлыга рам этсе, сениң диениңи этмез. Беденимизиң херекети өз-башдак болманы, онуң талап эдиши ялы дәл-де, буйрук билен ишлейәнлиги үчин өзүң эрк эдәймесең, бедениң хич хачан ишлесем диймез. Диймек, сен бедениңи диен этмәге, өзүңе табын болмага зор билен межбур этмелисиң, чүнки өз беденине диен этдирип билмейәнлер башгаларың беденине-де эрк эдип билйән дәлдир. Бедениңи өзүңе табын эдеңсоң, сен хүнәр өвренмек билен, ики дүнйәниң эшретине эе боларсың. Ики дүнйәниң эшрети болса, хүнәрде, әхли хүнәрлериң ачары хем ылым билен тербиеледир. Ылайта-да небсе хай диймеклик, кичигөвүнлилик, таквалык, догручыллык, ил гөвнүне дегмезлик, хаялы болмак говы затлардыр.

Хаялылык барадакы хадысда «Хая имандандыр» дийилсе-де, көп ерде утанмак адама зыян гетирйәр. Утанжаңлык зерарлы везипәңде хата гойберер, ишиңе зепер етирер ялы дережеде утанжаң хем болмагын. Көп халатларда максада етмек үчин утанч-хаядан гечмели боляр. Йөне сен галат гүрлемек, гызмалык этмек, хая-шерими унутмак ялы хәсиетлерден утан-да, догручыллыкдан, асыллы ишлерден хич хачан утанмагын. Көп адам утанжаңлык зерарлы максатларына етип билмейәрлер.

«Эгер утанмак имандан болса, гарыплык хем утанжаңлыкдандыр, шоңа гөрә, ниреде утанып, ниреде утанмалы дәлдигини билмелисиң, буларың хайсысы максада якын болса, шоңа йыкгын этмелисиң. «Ягшының себәпкәри хем утанжаңлыкдыр, яманың себәпкәри хем утанжаңлыкдыр» дийип өңкүлер айдыпдырлар.

Надан адамы адам саймагын, эмелсиз алымы хем — алым. Акылсыз-башсыз телбәңи галандардыр өйтмегин, надан билен дост болмагын. Ылайта-да өзлерини дана сайян, өз-өзлеринден гөвнүхош наданлар билен отурып-турушмагын. Диңе акыллы-пайхаслы кишилер билен сөхбетдеш болгун, чүнки асыллы адамлар билен хемсая боланың өзи-де сарпалы болар. Күнжүден алынян ягы беневшә я бәгүле гарып бир пурсатлыкча бир ерде сакланың үчин эййәм оңа күнжи ягы дийилмән, бәгүл ягы я беневше ягы дийилйәндигини эйсем өзүң гөрмейәрмиң?

Хошгылав адамлар билен сөхбетдеш болмагың гадырыны билгин, оларың асыллы ишлерини хергиз ядыңдан чыкармагын, өзүңе мәтәч адама эден ягшылыгыңы дилиңе чоламагын. Эден ягшылыгыңы мазамламак ягшылык этмезлиге деň болеандыр. Хошгылав, ынсанпервер болманы өзүңе эндик этдиргин, нәгехан адамлардан гача дургун, бидерек пул совружы болмагын, чүнки пул совружыларың соңы алада, аладаның соңы мәтәчлиге, мәтәчлигиң соңы болса кемсидилмә алып баряндыр. Сени акыллы-пайхаслы адамлар өвсүн, наданлар өвмесин, чүнки наданларың өвгүси, эшидишиме гөрә, даналарың халамаян задымыш.

Хекаят. Гүррүң бермеклерине гөрә, бир гүн Эфлатун[12] шәхериң атлы-абрайлы адамлары билен бир ерде отурып, сөхбет эдипдир. Шонда бири онуң хузурына гелип, салам берипдир ве янында отурып, ондан-мундан гүррүң гозгапдыр, соңам: «Эй философ, бу гүн мен пыланкеси гөрдүм, ол сениң тарыпыңы етирип: «Эфлатун жуда улы философдыр, мундан бейләк онуң ялы философ я болар, я болмаз» дийди. Мен онуң өвгүсини өзүңе-де эшитдирейин дийдим» дийипдир.

Философ бу сөзи эшиден бадына башыны ашак салып аглапдыр, кейпи бозулып, гамгын болупдыр. Ол адам: «Эй философ, мен сениң гөвнүңе дегер ялы, гаты-гайрым бир зат айдаян дәлдирин-дә херңә?» дийипдир. Философ Эфлатунам: «Эй хажы, сениң өзүң-ә мениң гөвнүме дегер ялы, хич зат диеңок, йөне бир наданың өзүми өвмесини мен улы бетбагтлык сайян. Диймек, мениң эдйән ишим онуң гөвнүнден турян болара чемели. Мен самсыклык эдип, онуң гөвнүнден турайжак, өвгүсине мынасып болайжак иш эдйәними билен болсам, шобада тоба эдип, ол ишден эл чекердим. Кейпимиң бозулмагының себәби: мен энтеклер надан, чүнки наданларың өвгүсине диңе наданлар мынасып боляндыр» дийипдир.

Бу барада ене бир хекаят ядыма дүшди.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, Мухаммет Закарийя ар-Рази[13] бир гезек өз шәгиртлери билен гидип барярка, бир дивана габат гелипдир. Дәли Закарийядан башга хич кимиң йүзүне серетмәндир, диканлап-диканлап середенинден соңам ол лох-лох эдип гүлүпдир. Мухаммет Закарийя пырра ызына өврүлипдир-де, өйүне гайдып гелипдир, тимиан демледип ичипдир. Шәгиртлери ондан: «Хә хеким, өңлер сиз бу оты ичеңзокдыңыз-ла, бу гүн оны нәме үчин ичдиңиз?» дийип сорапдырлар. Халыпа: «Шол дивананың гүлени үчин ичдим. Эгер ол мениң болшумда өзүне меңзеш бир зат гөрмедик болса, ол йүзүме середип гүлмезди» дийип жогап берипдир. «Хер гуш өз тайы билен учяр» диен гүррүңем бар.

Даргурсаклык эдип, гызыбермәни эндик эдинмегин, товшантүй болгун. Йөне ончаклы юмшак хем болмагын, чүнки жуда юмшак, сүйжи дилли болсаңам, адамлар ювутжак болуп дурандырлар, гаты бир гопбамам болмагын, себәби гопбам болсаң, адамлар сениң билен саламлашмага-да яйданарлар. Хемме киши билен мылайым болгун, шейтсең, достунданам, душманыңданам хайыр тапып, арзув-ислегиңе тиз етерсиң. Хич киме яманлык өвретмегин, чүнки яманлык өвретмек яманлык этмек билен деңдир. Гүнәсиз халыңа бири гөвнүңе дегәенинде-де, сен онуң гөвнүне дегмежек болгун, чүнки өзгәни ынжытмазлык ынсанлыгың бир аламатыдыр. Киши гөвнүне дегмезлик ынсанлыгың гөнезлигидир хем дийипдирлер. Дийдмек, ынсан болжак болсаң, киши гөвнүне дегижи болмагын, адамлар билен хошгылав болгун. Адамлар айна бакмалыдырлар, даш кешплери хич ненең болмаса, оларың болушлары хем шонуң ялы говы болмалыдыр, чүнки гөзеле чирк ярашмаз, бугдайдан арпа, арпадан бугдай битмез. Бу бабатда мениң бир дөртлемәм бар:

Гөзелим, сен бизе этдиң яманлык,
Яманлыкдан хайыр-ыхсан гөрен ёк.
Бар гит, дурма, өте дүшйәң сен энтек,
Арпа әкип, хергиз бугдай оран ёк.

Айна баканында, кадды-каматың бедрой гөрүнсе, сен шонда-да ягшылык этгин, чүнки яманлык этсең,

бедройлыгыңы өңкүден хем бетер артдырарсың. Бу болса жуда генделик болар. Бир бедройлыгың үстүне ене бир бедройлык гошулып, гоша бедройлык эмеле гелер.

Сөз гадырыны билйән, сынагдан гечен вепалы достларың несихатына гулак асгын, өз маслахатчыларың билен эдйән маслахатларыны хемише икичәк этгин, чүнки сениң олардан алып билжек пейдаң диңе икичәкликде хас көп болар. Сен мениң бу диййәнлерими окап, өвренип билсең, шонда сен өз кәмиллигиң нә дережә етенлигине дүшүнерсиң. Йөне сен бу затлара амал эдениңден соң, кәмиллигиңе, мүревветиңе бил баглап, олара акылыңы алдырмагын. Әхли зады өвренип, әхли зада гөз етирениңде хем, өзүңи хич зат билмейән хасап этгин, чүнки сен диңе наданлыгыңа гөз етирениңден соң, парасатлы киши болуп билерсиң.

Хекаят. Эшитмишиме гөрә, Хысров[14] патышаның хәкимлик эден, Бузүрчмәхриң[15] болса везир болан дөврүнде Румдан бир данышмент илчи гелипдир. Хысров шол дөврдәки парс шаларының адатына гөрә, илчини тагтда отурып кабул эдипдир. Илчи әхтибарнамасыны говшураныңдан соң, патыша-да өзүниң Бузүрчмәхр кимин везириниң бардыгыны гөркезжек болуп, эли әхтибарнамалы, сөхбет эдип отырка везире: «Пыланкес, сен дүнъедәки әхли заты билйәң герек...» дийип сорапдыр, шей дийип, ол везириңден: «Хава, билйәриң» диен жогап эшидермен болупдыр. Эмма Бузүрчмәхр: «Ёк, хөкүмдарым, билемок» дийип жогап берипдир. Хысров лапыкеч болуп, илчиниң өңүнде утаныпдыр. Соңра ол: «Дүнйәдәки әхли зады билйән бармыдыр?» дийип сорапдыр. Бузүрчмәхр хем: «Хемме зады хемме билмелидир, йөне хемме энтек энесинден доган дәлдир» дийипдир.

Шонуң үчин, оглум, өзүңи хемме кишиден көп билйән хасап этмегин, терсине, билмейән хасап этгин, хич зат билмейәндигини аңян адам велидир.

Сократ шунча бейиклигине гарамаздан: «Өзүмден соңкы бейик ве дана кишилериң: «Сократ бирбада дүнйәниң әхли билимлерини эле алайсам дийипдир» диен гыжалатларындан чекинмейән болсам, онда дүйпден хич зат билемок, билмәге гурбумам чатанок

диердим, йөне бей дийибем боланок, себәби бей дийсем, ене мениң уллакан зада далаш гурмагымың аламаты болуп гөрүнҗек» дийипдир.

Абу Шүкүр Балхы[16] өзүниң жуда бейик адамдыгыны тарыплап бир бентде шейле дийипдир:

Билимим етип мен шейле дереҗә:
Билйән наданлыгмы, даналык күҗе?

Оглум, хер нәче бейик алым болсаң-да, муны дилиңе чоламагын. Хөтдесинден гелип билҗйек ишлериңде-де өз пикириңи мамла этҗек болуп хөтҗетлик этмегин, өзлерини хонданбәриси сайян адамлар хемише илиң өңүнде рысвадырлар. Ил билен маслахатлашманы өзүңе эгсиклик билмегин, дана гоҗалар биленем, чын достлар биленем маслахатлашып дургун. Учурсыз парасатлылыгына ве пыгамберлик даналыгына, мугаллымының хем-де ишлерини угрукдырыҗының аллатагаланың өзүдигине гарамаздан, бирибар өз-өзүнден гөвнүхош болмага Мухаммеде ыгтыяр этмәнмиш ве оңа «өз ишлеринде олар билен маслахат эдип дур» дийип пент эдипмиш. Ол: «Эй, Мухаммет, якын гөрйәнлериң, достларың билен маслахатлашып дур, чүнки херекет сизден болса, алла боланымыз үчин берекедем биздендир» дийипмиш.

Билип гойгун: бир адамың пикири ики адамыңка дең болуп билйән дәлдир, бир гөзем ики гөзүң гөрени гөрүп билйән дәлдир. Тебип нәхошланда ве кесели гүйчленип, бежермеси кынлашанда, хер нәче өкде тебибем болса, өз дердини өзи деп этҗек болман, башга бир тебиби чагыряндыгыны ве шонуң маслахаты билен боляндыгыны эйсем өзүң гөрмейәрмиң нәме?

Өзүңе якын адамың иши дүшсе, оңа элиңден гелен көмеги этгин. Ол сениң душманың хем болса, ондан ыхласдыр малыңы гайгырмагын. Иши дүзелсе, оңа эден көмегиң өзүңе болан мухаббети артдырар, бирвагткы душманың дост болуп гидибермеги-де мүмкиндир. Салама гелен суханвер дилеварлара хормат гоюп, олара сылаг-серпай япгын, шейтсең, олар сениң дидарыңа зар боларлар (йыгы-йыгыдан яныңа салама гелип дурарлар). Өз янына салама гелинмейән адам, алым болса-да, иң бетбагт кишидир.

Адамлар билен мылайым гүрлешгин. Хич вагт йүз-гөзүңи туршутмагын. Ызгытсыз адам говы гөрүлйән дәлдир. Адам хер нәче акыллы-башлы болса-да, йүз-гөзүнден гар ягып дурса, онуң акылында-да дерек болмаз, сөзүниң тагамында-да. Гепиң келтеси, сен гүрлешмегиң нәхили-ненеңси кадаларының бардыгыны билип гойгун.

Единжи фасыл

ДИЛЕВАРЛЫК УКЫБЫҢЫ АРТДЫРМАК ХАКЫНДА

Оглум, адам диен адам ширин зыбан болмалыдыр, нәкес адамлардан дилини сакламалыдыр.

Оглум, сен догры сөзлегин, кеззап болмагын, ве рурыетчилик чыкып, ялан сөзләймели боланыңда-да, гепиңе ынаныланлар ялы, догручыллык бабатда мешхурлык газангын. Айдян затларың бары чын болсун, эмма ялана чалымдаш догры зат айдыҗы болмагын, чүнки чын зада меңзеш ялан зат, ялан зада меңзеш чын затдан хас говудыр, шол ялана ынанылар велин, бу чыныңа ынанылмаз. Эмир Бус-Сувар[17] Гази Шапур ибн Фазл икимизиң башымыза дүшен ахвалат сениңем башыңа дүшмез ялы, ынанылмаҗак догры сөзден гача дургун.

Хекаят. Оглум, билер болсаң, эмир Бус-Сувар дөврүнде хачдан гайдып гелйән йылым Генҗе газават давасына совулдым. Чүнки мен Хиндистанда көп гезек газавата гатнашып гөрүпдим, шейле газават Румда-да болайса болмаямы дийип гөвүн йүвүрдипдим. Эмир Бус-Сувар улы патышады, диени диен, пайхаслы, суханвер, алым, диндар, әхтиячлы кишиди, ягны шалара махсус болан говы сыпатларың бары онда барды, җуда аграсды, келч-күлчи халамазды.

Ол мени гөрүп, маңа хормат барыны этди, мениң билен сөхбетдеш болуп, дүрли затлары гүррүң берди, мен болсам онуң гүррүңлерини гулагым кеси-

лен ялы диңледим, герек еринде җогап бердим. Мениң җогапларым онуң гөвнүнден туран болара чемели, ол маңа көп-көп сылаг-серпай этди, ызыма гайтмага ругсат этмеди. Шунча хеззет-хормата мынасып боламсоң, менем юваш-ювашдан гөвни бире багладым ве телим йыллап Генчде галдым. Мен хемише онуң меҗлислеринде, отурылышыкларында болдум, онсоң ол менден хер хили затлар барада, бир вагтлар яшап гечен шаларың тарыхы, дүнйәниң ягдайы барада сорады. Гүнлерде бир гүн гүррүң бизиң велаятымызың үстүнден дүшди, биз дүрли юртлардакы гең-таң затлар барада сөхбет ачдык. Мен: «Гүргениң голайында, дагың этегинде бир оба бар, шол обадан эсли аралыкда болса бир чешме акып ятыр, обаның аял-оглан-ушаклары шол ере сув алмага барярлар, олар күйзелерини чешмәниң сувундан долдурып, келлелеринде гөтерип гайдярлар. Аялларың бири өңден күйзесиз йөрәп гидйәр, ики гөзүни хем ёлдан айранок. Ол ерлерде сызак атлы гөк гурчук боляр. Онсоң, өңден йөрәп барян аял шол гурчуга душ гелендинде, аяллар басгыламаз ялы, оны алып, хол бейләк ташлаяр. Кимде-ким гурчугы басып өлдүрсе, келлесинде гөтерип гелйән күйзесиндәки сувы шол бада порсаяр, онсоң, ол оны дөкүп, ызына доланмалы боляр, күйзәни ыкҗам чайкап, тәзеден сувдан долдурмалы боляр» дийдим.

Мен бу сөзлери дийип-диймәнкәм, эмир Бус-Сувар йүз-гөзүни туршудып, башыны яйкады, телим гүнләбем мениң билен өңкүлери ялы угры болмады. Бир гезек Пирузан[18] Дейлем маңа: «Эмир сенден зейренип, шей дийди: «Пыланкес аграс адама меңзесе-де, нәме үчиндир, маңа чага гүррүңини берйәр. Онуң ялы адамың мен ялы адама ялан сөзлемеси нәмекә?» дийди» дийип айтды. Мен шол пурсатда Генчден Гүргене чапар гөндерип, шол ерде шейле обаның, шейле гурчугың барлыгы хакында казы, мүфти, башлык, улама ве бейлеки ынамдар адамлар тарапындан гол чекилен бир кепилнама алып гелмеги табшырдым. Дөрт айың азабындан соң мен шол кепилнаманы алып, эмир Бус-Суварың дергәхине бардым. Ол оны окап гүлди ве: «Сениң ялы адамдан ялан сөзүң чыкмаҗакдыгыны, онда-да мениң янымда чыкмаҗакдыгыны өзүмем билйәрдим. Йөне ынандырмак үчин ики йүз

адамдан кепилнама топламалы, муңа болса дөрт ай сарп этмели болян догры зады айтмак нәмә герекди?» дийди.

Сен ене бир зады билип гойгун, сөзленйән сөз дөрт хили боляндыр. Оларың биринжиси: билинмеген, айдылмагам герек дәл сөздүр; икинжиси: билинмегем, айдылмагам герек сөздүр; үчүнжиси: гүррүң берилсе болян, эмма билмеклик хөкман дәл сөздүр; дөрдүнжиси болса, билмели-де, гүррүң бермели дәл сөздүр.

Дине шек етирйән сөзлер билинмелем дәлдир, айдылмалам; билмек хажаты ёк-да, айдылмалы сөзлер: хактагаланың китабында, пыгамберлериң хадысларында, ылмы китапларда, уламаның эсерлеринде болан сөзлердир, чүнки бейле сөзлериң манысы диңе өйкүнмекден ыбаратдыр, олардакы гапма-гаршылыкларың, жеделлериң ве кынчылыкларың дүйп манысына дүшүнмән бир зат дийип гойбермек бакыядан хабар бермек ве шоңа меңзеш бир затдыр.

Билмелем, айтмалам сөзлер диниң ве дүнйәниң эшрети билен баглы сөзлердир, олар ики дүнъеде-де зерур сөзлердир. Бу сөзлер айдыжа-да, диңлейжә-де пейдалыдыр. Билмели, йөне айдылмалы дәл сөзе шуны мысал гетирмек болар: бир кетде адамың я достуң сениң янында бир айбы бар, онуң болшундан я ишиң гидишинден сен оны шеригата сыгмаян бир зат хасаплаяң. Бу барада билйән затларыңы айтсаң, сен шол кетде адамың газабына сезевар боларсың, я шол достуңа ятдан чыкмажак яманлык эдерсиң, я гарамаяк халкың башгөтерме ве толгунма ховпуна дучар боларсың. Шонуң үчин, шейле сөзлери билип гоймалы-да, олары хергиз гүррүң бермели дәлдир.

Йөне бу дөрт гөрнүшли сөзүң иң говусы билмелем, айтмалам сөзлердир. Бу дөрт гөрнүшли сөзүн херсиниң ажап хем яман — ики тарапы бардыр. Мәрекәниң өңүнде сөзлейән сөзүңи халкың гөвнүнден турар ялы, мүмкин болдугыча, говы сөзлегин, сөзләнде зехиниң дережеси гөрнер ялы сөзлегин, чүнки бейик хем дана адамлары геп урушларына гөрә танаярлар. Хер адам өз сөзүниң алдында дурандыр. Эмиралмөмин Алы шейле дийипдир: «Хер ким өз дилиниң алдында гизленип ятандыр». Бир сөзи бир хили айтсаң, ынсаның калбы тәзеленйәр, шол сөзи башга хили айтсаң болса, онуң моталасы тутуляр.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, бир гезек Карун ар-Решит[19] бир дүйш гөрүпдир, дүйшүнде онуң дишлериниң бары пайрап дөкүлипдир. Эртеси ол ир билен тагбырчыны чагырып: «Бу дүйшүң ёргуды нәме болмалы?» дийип сорапдыр. Тагбырчам: «Эмиралмөминиң өмри узак болсун. Сениң ковум-гарындашларың хеммеси сенден өң өлүп, янында хич ким галмаяр» дийип жогап берипдир. Карун ар-Решит: «Бу тагбырча йүз чыбык уруң, ол бейле агыр хабары йүзүме айтмага нәдип хет этдикә, бүтин ковум-гарындашым менден өң өлжек болса, мениң киме герегим бар?» дийипдир. Ол башга бир тагбырчыны чагырып гетирип, оңа гөрен дүйшүни беян эдипдир. Ёргуч: «Эмиралмөминиң гөрен дүйшүниң тагбыры онуң бүтин ковум-гарындашларындан артык яшажакдыгыны гөркезйәр» дийипдир. Карун ар-Решит: «Акыл-пайхасың салгы берйән зады бирдир, тагбыр шол тагбырдыр, йөне онуң айдылышында улы тапавут бардыр» дийипдир ве шол ёргутча йүз тылла бермеги буйрупдыр.

Диймек, сөзүң өңүни-соңуны селжермек, диййән сөзүңи иң говы терзде айтмак герек, шейтсең, сен хем суханверлигиңи гөркезерсиң, хемем айдылана сарпа гоймаңы, эгер айдян задыңдан башың чыкмаян болса, онда сениң тотугушдан нәме тапавудың бар? Тотугушам бир зат дийип билйәр, йөне ол диййән задына дүшүненок. Суханвер ве сөз гадырыны билйән адам дийип, диен зады дана кишидигини месе-мәлим айдып дуран ынсана айдыляндыр. Эгер бейле болмаса, ол адам дәл-де, хайвандыр.

Сен сөзүң гадырыны билгин, чүнки ол асмандан инендир, еринде дийилмели сөзи эглемән дийгин, эмма ерсиз ере гүрләп, онуң гадырыны гачырмагын, пайхаса зулум эдижи болмагын!

Нәме дийсең, догрыңы айтгын, манысыз далаша баш урмагын, хер бир гепиңи субут этжек болуп азара галмагын. Билмедик затларыңдан сөхбет ачмагын, билмейән ылмыңдан чөрек гөзлемегин, чүнки сен шол ылымдан хем, шол мүнберден хем ислән максадыңа етип билмерсиң, сен оңа диңе баш чыкарян ылмың үсти билен говшуп билерсиң! Билмейән задың билен болса алжак галаң ёкдур.

Хекаят. Эшитмишиме гөрә, Хысровың агалык сүрен дөврүнде Бузүрчмәхриң янына бир зенан гелип, ондан оны-муны сорапдыр. Шол вагт Бузүрчмәхриң лапыкеч болуп отуран экени, шонуң үчин хем ол: «Еңңе, мен сениң бу сораян затларыңы билемок» дийипдир. Зенан машгала: «Бу затлары билмейән болсаң, бизиң ханымызың чөрегини иймәң нәме?» дийипдир. Бузүрчмәхр: «Патыша маңа берйән задыны билйән затларым үчин берйәр, билмейән затларым үчин беренок. Эгер ынанмаян болсаң, йөр, патышаның өзүнден сораялы, ол маңа билмейән задым үчин чөрек берйәрмикә я ёк» дийип җогап берипдир.

Эдйән ишиңде хетден ашмагын, ченден чыкмаклыгы зыянлы хасап этгин, херки ишде ортаракда болгун, чүнки бизиң шеригат сахыбымыз: «Ишлериң говусы орталыкдыр» дийип айдыпдыр.

Гүрләниңде, бир иш эдениңде, алңасамагын, эгер сени хаял-ягаллыкда я говушгынсызлыкда айыплаян болсалар, мен муны еңилкеллелигиң ве ховул-халатлыгың үчин өвүлениңден говы гөрердим. Өз хайрыңа я шериңе дахыллы болмадык сырлары билҗек болуп азара галмагын, өзүңден башга хич кесе сырыңы айтмагын, бирден агзыңдан сыпдырайдыгың, оны сыр саймагын. Сөзүң хер нәче говы болса-да, оны ямана ёруп билерлер, чүнки адамларың көпүси бир-бирлерине бетгүмандырлар. Хер бир меселеде сөзүң, ишиң, мүмкинчилигиң чәгинден чыкмалы дәлдир. Диен задың адамларың йүрегине җүңк болсун.

Суханверлериң арасында хер нәче ыгтыбарлы адам сайылсаң-да, илиң гөзүнден дүшмеҗек болсаң, чем гелен зада шаятлык этҗек болуп йөрмегин. Шаятлык этмели болайсаңам, сересап болгун. Мундан өзүңе бәхбит арамагын.

Айдылан хер бир сөзи дыкгат билен диңлегин, йөне онуң угруна гитмәге ховлукмагын, мазалы пикир этгин. Айдан сөзүң үчин пушман этмели болмасын. Чүнки этиячлык пайхаслылыгың аламатыдыр.

Пейдаңа болса-болмаса, хер бир сөзи диңлемекден иринмегин, шейтсең, өңүңде сөз гапысы баглы дурмаз хем сөзүң непинден махрум болмарсың. Хич хачан говүнли-говүнсиз гүрлешмегин, говүнли-говүнсиз гүрлешмек тохумындан душманлык гөгерйән бир затдыр.

Сен хер нәче дана болсаң-да, өзүни налан сайгын.

шейтсең, өңүңде билим гапылары ачылар. Сөзлененн сөзүң айыбына хем мынасыбетине гөз етирйәнчәң, хич хачан онуң арасыны бөлмегин ве оны тарыплап эрша чыкармагын. Сөзүңи субутнама я эсасландырма үчин эшитмекчи болунян халатлардан бейлеки халатларда даналыга шек етирип, диңлейҗиниң йүрегине дүшмезлик үчин, улы билен улы ялы, кичи билен кичи ялы гүрлешгин. Эгер-де ниредедир бир ерде айдян затларыңы делиллендирмели я субут этмели болса, онда төверегиңдәкилерден җаныңы саг-аман гутармак үчин оларың угруна сүрүп геплегин.

Сен суханвер хем болсаң, муны мазамлап йөрмегин, ёгсам бир ерде сөзүң ортасында сакынып, иле рысва боларсың. Аз билип, көп геплейән адам болайдан, көп билип, аз гүрлейән адам болҗак болгун, себәби шейле дийлип айдыланам бир сөз бар: дыммак саламатлыгың, янрамак болса акылсызлыгың нышаныдыр. Көп янраян адамы, акыллы болса-да, акылсыз хасап эдерлер, аз гүрлейән адамы болса, акылсыз болса-да, янрап отурмаянлыгы үчин акыллы саярлар. Сен хер нәче пәк, арасса, таква болсаңам, өз-өзүңи өвмегин, чүнки сениң өзүң хакда гетирйән делиллериңе хич ким гулак габартмаз, сени өзүң дәл-. . ил өвсүн. Көп билйәнем болсаң, айдан сөзүң бир задың үстүнден элтмезлиги үчин, диңе зерурыети гүрлегин, шейтмесең, сен хем зенганлы алидиң[20] гүнүне дүшерсиң.

Хекаят. Эшитмишиме гөрә, Сахыбың[21] дөврүнде Зенганда бир гоҗа болупмыш. Ол гоҗа атлы-овазалы ымам Шафейиң[22] (алла оңа рехим эйлесин) эгиндешлериниң бири экени. Ол канунчы, мүфти, зекатчылыгының дашындан казының янында вагыз-несихатчылык хем эдйән экени. Зенган солтанының (Алының неслинден болан) хем бир алид оглы бар экени, олам канунчы ве вагыз-несихатчы экени. Бу икиси мыдама бир-бирлериниң айыпларыны ачар экенлер, мүнбере чыкып, бир-бирлериниң үстлерине авуларыны пүркер экенлер. Гүнлерде бир гүн бу алид хәлки гоҗаны «капыр» атландырыпдыр. Бу хабары гоҗаның гулагына етирипдирлер. Гоҗа-да шол йыгында «харамзада» дийипдир. Бу хабары алиде етирипдирлер. Йигит дергазап болуп ериндөн галып, Рей[23] шәхерине, Сахыбың янына уграпдыр, шол го-

жадан зейренип, перят эдипдир ве: «Сизиң дөврүңиз ярамаз дөвүр болды, инди пыгамбер неслине хем харамзада диййәрлер» дийипдир. Сахыбың гожа гахары гелипдир, ол онуң ызындан чапар гөндерип, оны Рее чагырыпдыр. Сахып канунчылар ве сейитлер билен отурып, шикаята середипдир ве гожа: «Эй шых, сен шафеи (алла оңа рехим эйлесин) ымамларындан боларсың, өзүңем алым, бир аягың мунда болса, бир аягыңам гөрде сең, хей, онсоң, пыгамбер неслине «харамзада» диймек саңа гелишжек ишмидир? Диймесине дийипсиң велин, инди муны субут этмек хем герекдир, ёгсам мен сени шеригатың када-канунына гөрә шейле бир жезаландырарын велин, адамлар сениң бу гүнәңи өзлерине сапак эдинерлер ве хич кимсе бейле биэдеплик, гөдеклик этмәге милт этмез» дийипдир. Гожа муңа шейле жогап берипдир: «Сөзүмиң догрулыгына гетиржек субутнамам шол алидиң өзүдир, мунуң үчин онуң өзүнден ынандырыжы субутнама болуп билмез. Эмма, мениң айтмагыма гөрә, ол никалы догландыр. Өз айтмагына гөрә болса харамзададыр». Сахып: «Муны нәме билен субут эдип билерсиң?» дийип сорапдыр. Гожа: «Онуң энеси билен атасына никаны мениң гыянлыгымы бүтин Зенган билйәр велин, бу мүнбере чыкып, маңа капыр дийип дур. Эгер ол бу сөзи чыны билен айдян болса, онда шол вагт капырың гыян никасы харам болмалы, шейле ягдайда онуң өз дийшине гөрә, ол харамзададыр; ёк, ол муны кичи дилден бәрде диен болса, онда ол яланчы кеззапдыр, онда оңа темми бермек герекдир» дийипдир. Соңра гожа: «Хер нәме-де болса, ол я яланчыдыр, я-да харамзада. Пыгамбер несли болса харамзада болян дәлдир, ондан бу яны хем оны нәме хасапласаң, шол хасапла, йөне бу икисиниң бирисиниң шүбхесизлиги велин көре хасадыр» дийип, сөзүниң үстүни етирипдир.

Йигит утанжына чым-гызыл болуп, берере жогап тапмандыр. Ойланман диен сөзи үчин берк теммисини алыпдыр.

Оглум, суханвер болгун велин, бош сөзли болмагын, бош сөзли болмак диваналык ялы затдыр. Кимбилен гүрлешйән болсаң, үнс берип сынлагын — ол сениң айдянларың мушдагымы я дәл. Эгер аматлы мүшдери тапсаң яйданмагын, сөзлериңи сатгын, гөр-

дүң мүшдери дәлми, ол сөзи айтман, онуң гөвнүнден турайжак башга затлары айтгын, шейтсең, онуң сениң мүшдериң болаймагам әхтимал. Эмма сен адамларың янында адам, кишиниң янында-да киши болгун, чүнки ил бир башгадыр, адам бир башгадыр. Гафлат укусындан оянан кишилер адамлар билен хут шейле гатнашыкда болярлар.

Гүррүң беренинде, башардыгыңча гүррүң диңлемекден иринмегин, чүнки адамлар гүррүң диңлемек аркалы гүр бермек укыбыны өвренйәрлер. Мунуң субутнамасы: эгер чаганы энесинден айрып, ерземине салсалар, энеси-де, энекеси-де онуң билен гүрлешмеселер, хажык-хужук этмеселер, шейдибем, ол хич кимиң сесини эшитмесе, онда ол гүң болар, эмма вагт гечип, эдилйән гүррүңлере гулак салса, ол кем-кемден гүрлемәни өвренер. Башга бир субутнама: энеден кер доган чага лал болар. Гөрмейәрмиң, лалларың хеммеси кердир? Шонуң үчинем, гулак асгын ве ядыңда саклагын, хусусанам, хөкүмдарларың ве алымларың дана сөзлерини өвренгин. Даналарың хем патышаларың несихатларына гулак асмак акылың гөзүни йителдйәр диййәрлер, чүнки акыл гөзүниң дерманы ве сүрмеси дана сөзлердир. Шонуң үчин хем, шу айданларыма акыллы-башлы гулак асып, олары бержай этмек герек.

Шейле гүррүңлериң арасында якымлы сөз билен сейрек душ гелйән сөхбетлериң кәбири мениң ядыма дүшди. Ол сөзлер парс шаларының шасы Ануширван Адылың дилинден айдылып, мен олары бу китапда сениңем окап гөрмегиң, ят тутмагың, олара эермегиң үчин мысал гетирдим. Ол патышаның несихатларына ве маслахатларына эермек бизе жуда важыпдыр, чүнки биз шол шаларың неслиндендирис.

Билер болсаң, мен гадымы халыфлар барадакы хабарларда шунуң ялы бир зады окадым: халыф Мөмин[24] (алла оңа рехим эйлесин) Ануширваның мазарына зыярата гидипмиш. Онуң дәхмесине[25] етенинде, ол Ануширваның бедениниң тагтың үстүнде чүйрәп, гума өврүлендигини гөрүпмиш. Онуң тагтының йүзүне дәхмәниң диварына пәхлеви дилинде зер билен бирнәче сөз язылыпмыш. Шол язгыны окап, арапдилине терҗиме эдипмишлер, шол арапча терҗиме хем арапларың арасында мешхурлык газаныпдыр. Онда

илкинжи нобатда шей дийилипмиш: «Башым диккә, алланың барча бенделери менден хайыр-шепагат гөрердилер, мениң гапыма гелип, мениң ныгматымдан эли бош гиден адам болан дәлдир. Өлүм яссыгында ятан ягдайымда мен шу сөзлери дивара яздырмакдан башга чәре тапмадым. Эгер ирде-гичде бир адам мениң мазарыма зыярата гелсе, шу сөзлери окап ятда сакласын, гой, ол мениң мерхеметимден махрум болмасын, гой, бу несихатдыр өвүтлер ол адамың зәхмет азабының өвези болсун дийдим».

Бу несихатлар ашакдакылардыр

Секизинжи фасыл

АНУШИРВАН АДЫЛЫҢ НЕСИХАТЛАРЫНЫҢ ЯТЛАНЫЛМАСЫ

Илкибашда ол: «Гиже билен гүндиз чалшып дурка, пелегиң гердишине геңиргенмәң» дийипдир.

Соңра дийипдир: «Адамлар нәме үчин бир гезек өкүнен затларына ене-де өкүнмелимишлер?»

Соңра дийипдир: «Патыша белет адам нәме үчин аркайын ятярка?»

Соңра дийипдир: «Дурмушы арзув эдиши ялы гечмейән адам нәме үчин өзүни дири сайярка?»

Соңра дийипдир: «Гүнәсиз халыңа дил етирен адамың гүнәсини муны саңа яманланың гүнәсинден хас чалт өтгүн».

Соңра дийипдир: «Пейдасыз зада гулак габарданың башы башсаглыгы берлен адамыңкыдан хас бетер агырар».

Соңра дийипдир: «Көп зыян чекен адамларың ичинде гөзи билен гөрүп зыян чекени хас көп зыян чекен хасап этгин».

Соңра дийипдир: «Бокурдагының гулы болан адама гаранында, алнып-сатылян гулы хас азат гөргүн».

Соңра дийипдир: «Ылмы болуп, акылы болмадык адама ылмындан зыян етер».

Соңра дийипдир: «Дурмушдан сапак алмагы башармаян адама хич ким сапак бермез, себәби онуң азабы рейган болар».

Соңра дийипдир: «Надана өз наданлыгындан хәзир боландан хер бир затдан соресап болан аңсатдыр».
Ене дийипдир: «Өзүңи илиң өвмегини ислесең, сенем илиңи өвгүн».
Ене дийипдир: «Адамлара чекен азабың көймесин дийсең, адамларың саңа чекен азабыны хем рейган этмегин».
Ене дийипдир: «Достларың аз болмагыны ислемесең, гөвнүңде кине сакламагын».
Ене дийипдир: «Гам-гусса батмажак болсаң, гөриплик этмегин».
Ене дийипдир: «Гөвнүңе дегилмесин дийсең, өзүңе рова гөрмедик задыңы иле-де рова гөрмегин».
Ене дийипдир: «Асуда яшайын дийсең, өзүңи ишлериң гидишине уйгунлашдыргын».
Соңра дийипдир: «Өзүңе телбе дийдирмежек болсаң, тапылмажак зады гөзлемегин».
Соңра дийипдир: «Сылаглы-сарпалы яшайын дийсең, өзгелери рысва кылмагын».
Соңра дийипдир: «Алданасың гелмесе, эдилмедик иши этдим хасап этмегин».
Соңра дийипдир: «Сырың башгалара әшгәр болмасын дийсең, башгаларың сырыны ачмагын».
Ене дийипдир: «Еңсәңден гүлдүрмежек болсаң, гол астыңдакылара мылайым болгун».
Ене дийипдир: «Узак вагтлап ахмырлы болмажак болсаң, небсиң есири болмагын».
Соңра дийипдир: «Акылың кесгир болсун дийсең, өз-өзүңе илиң гөзи билен гарагын».
Соңра дийипдир: «Мыдам бүкгүлдиде болмажак болсаң, иле яманлык этмегин».
Соңра дийипдир: «Гадырлы боларын дийсең, илиң гадырыны билгин».
Ене дийипдир: «Диениң эдилсин дийсең, өз диениңи өзүң этгин».
Соңра дийипдир: «Илиңе акыллы гөрүнжек болсаң, акмага сыр бермегин».
Соңра дийипдир: «Адамлардан сайланайын дийсең, дуз-чөрекли болгун».
Ене дийипдир: «Илиң гөвнүне дегмәни эдерменлик сайян адамы сен нәме үчин душман саянок?»
Соңра дийипдир: «Душманларың билен арасындан гечмейән адамы нәме үчин өзүңе дост сайяң?»
Соңра дийипдир: «Күтек адам билен достлашмагын, күтек адам достлуга-да ярая: дәлдир, душманлыга-да».
Соңра дийипдир: «Өзүни дана сайян нbackup надандан дашракда болгун».
Ене дийипдир: «Адыл суд гөзлемез ялы, өзүң адалатлы болгун».
Соңра дийипдир: «Хер нәче ёкуш болса-да, хакыкаты диңлемек герекдир».
Ене дийипдир: «Душман сырыңы билмесин дийсең, сырыңы достуңа айтмагын».
Ене дийипдир: «Овнук-ушак затлара баш галдырып, улы-улы гүрлемегин».
Соңра дийипдир: «Мертебесини билмейән адамлары дири хасап этмегин».
Соңра дийипдир: «Байлыгы ёк дөвлетли адам болжак болсаң, гөзүң док болсун».
Ене дийипдир: «Бидерек дийип сатмаз ялы, бидерек зады сатын алмагын».
Ене дийипдир: «Дең-душа мәтәч боландан өлен ягшыдыр».
Ене дийипдир: «Миннетли адамың чөрегини иенден, ач гезен говудыр».
Ене дийипдир: «Хер бир дердиңи гөрене жар эдип йөрмегин, йөне достуңдан гизлемегин».
Соңра дийипдир: «Өзүңче ёк адама мәтәч болмак улы бетбагтчылыкдыр, нәкесден делалат исләңден, гарк болуп өлен ягшыдыр».
Соңра дийипдир: «Бу дүнйә үчин жан чекйән пәлипес жалай о дүнйә үчин жан чекйән ызгытсыз таквадан ягшыдыр».
Соңра дийипдир: «Барып ятан мисгинликден адам болуп етишен кишини хенизем мисгин сайып йөрен адамдан акмак адам ёкдур».
Соңра дийипдир: «Билмейән задыңы билйән дийип ер депип дурмакдан, соңам ол тассыкланман, иле рысва болмакдан эрбет зат ёкдур».
Ене дийипдир: «Нагты несйә чалышян адамдан алдава дүшйән адам ёкдур».
Ене дийипдир: «Иши дүшен адамың мөхүмини битирип билйән халына битирмейән адамдан нәкес адам ёкдур».

Соңра дийипдир: «Адыллар арасында адым агзалсын дийсең, элгарамагыңдакы адамлара, мүмкин болдугыча, ягшылык этгин».

Соңра дийипдир: «Асыллы адам сайылайын дийсең, небисжең болмагын, асыл небисжеңлиги оюңа-да гетирмегин».

Соңра дийипдир: «Гарамаяк халкын гөзүнден дүшмежек болсаң, оларың ишлерини өвгүн».

Соңра дийипдир: «Өзүңе йүреклерден орун алып, сыланайын ве ил сенден ынжамасын дийсең, хемише илиң бәхбидини арагын».

Ене дийипдир: «Улы илиң өңүнде ин говы ве иң өвгүли адам болайын дийсең, өз унамаян задыңы бейлекилере маслахат бермегин».

Ене дийипдир: «Йүрегине хич бир мелхемиң пейда эдип билмежек ярасы салынмасын дийсең, надан адам билен харчаңлашмагын».

Соңра дийипдир: «Адамларың ичинде иң адамкәрчиликлиси болайын дийсең, адамдан задыңы гайгырмагын».

Иң соңунда хем дийипдир: «Дилим узын болсун дийсең, элиңи гысгарак саклагын».

Ануширван Адылың өвүт-үндевлери, ине, шулардан ыбаратдыр. Оглум, сен булары окап отыркаң, олары әсгермезчилик этмегин, чүнки бу сөзлерде бейиклигиң нышаны бардыр, чүнки олар пайхасдыр хем даналарың сөзүдир, хем хөкмүрованларың. Буларың хеммесини өз эмләгиң хасап этгин, энтек яшкаң олары пугта өвренгин, чүнки гарраңсоң диңлемек билен болмарсың, чүнки гожалар яшларың билмейән көп затларыны билйәндир, онсоңам, бу ватлары худай говы билйәндир.

Докузынжы фасыл

ГАРРЫЛЫК ХЕМ ЙИГИТЛИК ХАКЫНДА

Оглум, сен йигидем болсаң, акылың гаррыныңкы ялы болсун. Бей диймек билен мен саңа: «Йигитликден эл чек» дийжек боламок, йигит болсаң, гызма я леллим дәл-де, догумлы йигит болгун». Пәхмидана Аристотель: «Йигитлик дәлилигиң бир гөрнүшидир, шоңа гөрә, йигиде ганыгызма диййәндирлер» дийипдир. Мунуң үстесине дүңле йигидем болма, догумлылыкдан баша бела гелмез велин, дүңлеликден гелер. Башардыгыңча йигитлигиңден пейдаланжак бол, гаррарсың велин, онсоң, гич болар.

Шол гожа киши: «Гаррамда гөзеллер яныма гелмез дийип мен гөр нәче йыллар бидерек гам чекипдирин. Инди гаррадым велин, олар мең гөзүме-де иленок» дийипдир.

Бейт

Кадыр аллам, эшит йигит чагымда
Ятсам-турсам күйүм гелин-гыздады.
«Гожа чыксам, хич ким гелмез яныма»
дийип горкдум. Инди бизар уздан мен!

Хер нәче жуван болсаң-да, хеззет-хорматлы пердигәри унутмагын, хич хачан ажалдан ахмал болмагын, чүнки ол гожаңа-да, йигидиңе-де бакян дәлдир. Бу барада Эсжеди[26] шейле дийипдир:

Аҗал яшда болса, онда хер заман
Гоҗалар өлерди, өлмезди җуван!

Билип гой, хер бир доглан адам, ирде-гичде өлмелидир. Эшитмишиме гөрә:

Хекаят. Бир шәхерде бир тикинчи бар экени. Онуң уссаханасы шәхер дервезесиниң янында ерлешйән экени. Гонамчылыгың ёлы хем шу дүканың үстүнден гечйән экени. Тикинчи газыкдан бир күйзе асып, хер гезек шәхериң дервезесинден өлини алып чыкаранларында, шол күйзәниң ичине бир даш атян экени. Ай аякланында ол күйзәниң агзыны ачып, дашлары санаян ве нәче адамың өлендигини хасаплаян экени. Соңра күйзәни бошадып, тәзеден даш атып уграяр экени. Вагт гечип, бир гүн тикинчиниң өзем өләйипдир. Гүнлерде бир гүн тикинчиниң өлениндеи бихабар бири тикинчиниң янына дийип гелипдир. Ол дүканың япыклыгыны гөрүп: «Гапысы гулплы велин, тикинчи ниредекә?» дийип, онуң гоңшусындан сорапдыр. Гоңшусам: «Күйзеде» дийип җогап берипдир.

Оглум, ховатыр этгин, йигитлигиңе буйсанмагын. Ыгтыкат эдйән вагтыңам, ыгтыкат этмейән халатыңам, хөкмигүйчлүден горкгун, ондан аман дилегин ве шол тикинчи ялы агыр гүнәлериң билен бирликде ослагсыз ерден күйзә дүшмезиң ялы, өлүмден хедер этгин.

Диңе йигитлер билен отурып-турмагын, хер хачан-хер хачан гаррылар биленем хемдем болгун. Достярларың арасында йигитлерем болсун, гаррыларам. Эгер яшлык эдип, этмесиз бир ишиң күл-күлүне дүшәенде-де, гаррылар муңа ёл бермезлер, чүнки олар яшларың билмейән көп затларыны билйәндирлер. Гаррыларың яшлыгыны күйсейән халатлары оларың үстүнден гүлмек йигитлере адат хем болса, шу себәбе гөрә, өзүңи олардан улы тутмак, олары сыламазлык йигитлер үчин айыпдыр, чүнки гаррылар җуванлыгы күйсеселер, йигитлер хем хөкман гаррылыга етмегиң арзувындадырлар. Гаррылар-а өз вагтында йигит болуп, йигитлигиң эшретини гөрендирлер велин, яшларыңкы энтек четиндир, оларың шол арзувлары на етҗеклери я етмеҗеклери энтек гүманадыр. Үне берип сынласаң, оларың икисиниңем бир-бирлеринден гөвүнлери хошдур. Махал-махал йигитлер өзлерини хемме кишиден акыллы, көп билйән хасап эдйәрлер,

йөне сен бейле йигитлерден болмагын ве гоҗалара хормат гойгун, олара якымсыз сөз айтмагын, чүнки гаррылар алмытыңы берсе, ашагындан чыкмак кын болар.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, йүз яшлы бир гарры болупмыш. Ол ики бүкүлип, хасасына сөенип баряр экени. Бир йигит онуң үстүнден гүлҗек болуп: «Шых, бу яйы нәчә алдың, менем өзүме бирини эдинәйсем диййән» дийипдир. Гоҗа: «Шоңа ченли өлмән гезип йөрсең, оны саңа мугтам берерлер» дийип җогап берипдир.

Сен хер нәче мынасып, сыпайы болсаң хем, еңлес гаррылар билен отурып-турмагын, чүнки акыллы-башлы йигитлер билен сөхбетдеш болмак еңлес гоҗалар билен сөхбетдеш боландан хас говудыр. Йигиткәң йигит ялы, гарран чагың хем гарры ялы болгун. Бу барада мен ики бейтде шейле диййәрин:

Дийдим: «Яп гапыны, геч сен ол өе,
Көңлүме хәким бол, калбыма эе».
Дийди ол нәзенин: «Бар, сачың боя,
Гаррапсың, чениң бил, кейпе гич инди».

Йигитлере гаррылыгың гелишмейши ялы, гаррылара-да йигитлик гелишмез. Гаррылыкда йигитлик ышгына дүшен адам асгын дүшүлен халатда чалынян еңиш сурнайына чалым эдйәр. Бу хакда мен «Зөгдиетде»[27] шейле дийипдим:

Еңсе берип гачян кишиң еңиш зогун чалшы кимин,
Гоҗа киши хесерленип, йигит сайяр өзүн бу гүн.

Гоҗалыкда хөтҗедем болмагын. Айтмышларына гөрә, гоҗа киши хөтҗет боланында, җуда мыртар болжармыш. Шонуң үчин, генде, хөтҗет гоҗалардан боляр...

серресап болгун. Йигитлиге гараныңда гарран чагың хас адалатлы болгун, чүнки йигидиң энтек гаррылыга етмек умыды бардыр, гоҗаның болса өлүмден башга гөз дикйән зады ёкдур, болаянында хем, оңа гөз дикип билҗек дәлдир. Шоңа гөрә-де, етишен сүңбүли ормасаң, өз-өзи дөкүлер, миве-де шонуң ялыдыр, бишенинде ёлмасаң, тәнип ере гачар. Мен бу хакда шейле диййәрин:

Гойсаң-да сен элтип Айың ортасына тәҗи-тагтың,
Сүлейман[28] дек болсаң-да сен эеси кән генҗи-багтың.

Барыбир бир пурсат гелип, аларсың гүлбериң арка,
Чүнки бишен миве тәнип, гачяр ере дарка-дарка.

Алы Эмиралмөмин хем (аллатагала ондан разы болсун) шейле дийипдир:

Өмүр ахыр боланда, тиз гөрүнер ногсаны,
Шейде-шейде, кем-кемден терк эйлейир ынсаны.

Сен ене бир зады билмелисиң, олам сен хемише бир болшуңы саклап билмерсиң. Дуйгуларың көнелишип башлар, гөрүш, сөзлейиш, эшидиш, ыс алыш, сызыш, тагам билиш дервезелериң япылып ураграр. Шонда дурмушыңдан не өзүң леззет аларсың, не улы ил, шейдип, сен ковум-гарындашларыңа, төверегиңе мусаллат боларсың. Бейдип яшандан болса өлен ягшыдыр.

Гөрдүңми — гаррадың, йигитлик хоккаларыңдан эл чекгин, чүнки өлүм пиллеси якынлашдыгыча, йигитлик хоккаларыңдан шонча даш дурмалысың. Ынсанларың өмри гүнеш кимин бир затдыр: йигитлериң гүнеши гүндогарда, гожаларыңкы болса гүнбатарда боляндыр. Гүнбатара санан гүнеши болса яшды хасап этгин. Мениң айдышым ялы:

Гожалыгың янында болмаз шаларың өрки,
Алтмыша сер урдугың, говшашар салың өрки.
Гүндиз намазың гечип, башлар бакы намазың,
Гараңкың аралашар, совулар бахар-язың.

Ине, шунуң үчинем, гожа йигитлик хыялына дүшүп, өзүни йигит дек алып бармалы дәлдир.

Гожалара хемише мылакатлы болгун, чүнки гожалык шейле бир кеселдир, оны сорамага гелен-де болмаз, ол шейле бир дертдир, оны өлүмден башга сагалдыбилен лукман-да болмаз. Хер бир нәхошлукдан сагалма умыды болар велин, гожалыкдан сагалмак умыды ёкдур. Ол гүн гелдикче агырлашар, еңиллешмез. Бир китапда шейле дийлип язылыпдыр: «Адам отуз дөрт яшына етйәнчә хер гүн бойы, гүйч-гайраты артар, отуз дөртден кырк яшына ченли бир дуршуна дурар, артмазам, кемелмезем. (Гүнем орта боланында, гүнбатара тарап агып уграманка йөришини хаяллаʤяр.) Кырк яшдан элли яша ченли ол хер йыл өзүнде өңки йыл гөрмедик кемини гөрер, элли яшдан алтмыш яша ченли ол хер айда өзүниң өңки айда гөрмедик кемини гөрер, алтмыш яшдан етмиш яша ченли хер хепдеде өзүниң өңки хепдеде гөрмедик кемини гөрер, етмиш яшдан сегсен яша ченли ол хер гүн өзүниң дүйнки гөрмедик етмезини гөрер. Эгер ол сегсенден артык яшаса, онда онуң дерди, эзъети сагатсайын артар».

Кырк басганчаклы мердиван кимин, өмрүң мүтдети хем кырк йылдыр. Басганчаклар гутарандан соң, ёкарылыгына ёл болмансоң, сен дырмашан ёлуң билен ене ашак дүшмәге межбур боларсың. Бир сагат мундан өңем гөрмедик-билмедик дерди, эзъети үстүне инип дуран адамың хей шондан соң кейпи болармы?

Оглум, гөрйән велин, мен саңа гожалыкдан яңа көпрәк дердинәйдим өйдйән. Нәтжек-дә? Адам оглы гожалыкдан жуда көп зейренйәр, онсоң, бу генем дәл. Чүнки гожалык нәгехан затдыр, нәгехандан болса зейренилгич болуняр. Мениң айдышым ялы:

Ондан яңа дердинсем, гең-таң гөрмегил менден,
Ол мениң душманымдыр, дат эдилер душмандан.

Оглум, мениң егре достум сенсиң, душмандан зейрениленинде болса иң якын достуң янында зейренилйәндир. Алла ёл берсе, сенем, мен ялы, бу арзы-шикаятлары өз агтык-човлукларыңа гүррүң берерсиң. Бу хакда-да мениң дөртлемәм бардыр.

Бейт

Гожалыкдан киме эйләйин перят,
Бу ерде сен дерман, өзге дерман ёк.
Эй, гожа, гел саңа арзым айдайын,
Жахылларда энтек ондан арман ёк.

Гожалыгың дерди-азабыны гожалардан говы билйән ёкдур.

Хекаят. Атамың хажыпларының[29] арасында бир хажып барды, оңа Камил хажып диердилер, яшы сегсенден гечен гожады, онуң ат алмак арзувы барды. Онсоң, атбакар оңа тохумы говы, аягы бердашлы, овадан бир ат гетирип берди. Хажып аты гөрүп, оны унады, нырх кесишдилер, эмма дишлерине середип, онуң гаррыдыгыны гөрди ве алмады, оны башга бири сатын алды. Мен оңа: «Хажып, нәме үчин сен ол аты алмадың, оны башга бири алды-ла?» дийип сорадым. Ол: «Ол гаррылыгың дердини билмейән яш йигитдир, ат болса, дашдан гөрәймәге, өрән овадандыр

Әгер ол атың гөзеллигине мушдак болан болса, бу дүшнүклидир, йөне мен гоҗалыгың дерт-азарындан хабарлы боламсоң, гарран аты алсам, менден айыпдыр» дийди.

Оглум, гарраныңда өзүңе бир ерде мекан тутунгын, чүнки гоҗалыкда сапара чыкмак говы зат дәлдир, айратын хем ярлыклы гарып үчин шейледир. Чүнки гаррылыгың саңа душмандыр, гарыплыгам. Ики душман билен ёла чыкмак болса акыллы адама услып дәлдир. Эгер сен төтәнден я зерурлыкдан сапара чыкмалы болсаң, аллатагаланың рехим-шепагаты билен, ят иллерде ишиң угруна болса, бу бир ерде ичиңи хүмледип отурандан говудыр, шейле ягдайда нийөз догдук меканыңы ятлап, гам-гусса батмагын, ниреде ишиң ровач болса, шол ерде өзүңе месген тутгун. Нireде гүнүң говы гечсе, шол ери өзүңе мекан хасаплагын. Догры, «Ватан икинжи энедир» хем дийипдирлер, эмма сен муңа ончаклы баш галдырмагын, өз ишиң ровачланмагына жан этгин. «Багтыярлары эшретин өзи гөзләп тапяр, бетбагтлары болса — догдук меканы» дийипдирлер. Эмма ишлерин шовлы гидйәндигине, элиңе бир пейдалы пишәнин иленлигине гөз етирениңден соң, оны элден бермежек болуп жан этгин, шол ерде ымыклы орнашжак болгун. Ягдайыңы пугталансоң, артык зада ковалашмагын, көпи ызлап аздан галан болмагын. Салгыма когын, берени валашып, эрбет задың үстүнден бармаз ялы, гүнүңи не шүкүр этмелидир хем дийипдирлер. Эмма болмашады-хоррамлыкда гечиржек болуп, ыңдарма болгын. Дост-душманың янында гадыр-гымматым болсун дийсең, аслың, дережәң гарамаяк халка аян болсун. Вагтыңы бихепбе гечирмегин, дурмушда гөзчыкгынчлык этмегин.

Онунжы фасыл

ӨЗ-ӨЗҮҢЕ ЭРК ЭТМЕК ВЕ ИЙИП-ИЧМЕК КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, сада адамларың ишлеринде белли бир када-канун, белли бир тертип-дүзгүн ёкдур, олар бир задың вагтының болуп-болманлыгының кәнбир пикирини хем эдип дурмаярлар. Йөне атлы-абрайлы адамларда болса хер ишиң өз вагты бардыр, гиже-гүндизиң йигрими дөрт сагадыны олар этмели ишлерине бөлйәндирлер. Ишлер бир-бирлерине гарышмаз ялы, оларың херсине белли бир вагт, белли бир чәк гойяндырлар. Оларың хызматкәрлери хем өзлериниң хачан, нәме иш билен мешгулланмалыдыкларыны билйәндирлер, шейдип, ишлер өз кадасы билен гидип дурандыр. Йөне бейлеки затлардан өңүрти иймек-ичмек хакда аз-овлак айдайын.

Билип гойгун, базар адамларының агшамларына нахары көп иймек адатлары бардыр, бу болса өрән зыянлыдыр, оларың ашгазанлары ийлен зады вагты билен сиңдирип билмейәрлер, харбы адамларың эндиги: олар вагта бакян дәлдирлер, нереде, хачан, нәме тапсалар, шол ерде-де гарынларыны доюряндырлар, бейтмек болса хайванларың адатыдыр, чүнки олар нереде ийм берилсе, шол ерде-де ийййәндирлер. Асыллы, атлы-абрайлы адамлар болса гиже-гүндизде бир гезек ийййәндирлер. Мунуң өзи өзүңе эрк этмек кадасыдыр, эмма ол адамы говшадып, гурпдан гачырян-

дыр. Шонуң үчин, муны шейтмек герекдир, ягны атлы-абрайлы адам сәхер билен еке өзи аз-овлак гарбанмалыдыр, соңра гидип, гүнорта намазына ченли өз ишлери билен гүмра болмалыдыр.

Нахар вагты геленинде, сениң билен биле нахарланар ялы, өзүң билен биле чөрек ийийәнлери чагыртгын. Эмма нахары ховлукман ийгин. Шеригата гөрә, сачак башында адамлар билен мылайым гүрлешгин, оларың йүзүне чиңерилип отурмагын, башыңы ашак салып отургын.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, бир гезек Сахып Аббат өз ковум-гарындашлары, дост-ярлары билен нахар ийип отуран экени. Отуранларың бири кәседен гыл елмешен дограмча эт алыпдыр. Сахып оны гөрүп: «Дограмчадакы гылы айрай» дийипдир. Ол адам дограмчасыны ерде гоюпдыр-да, чыкып гидипдир. Сахып оны ызына алып гелиң дийип эмр эдипдир ве ол геленинден соң: «Пыланы, сен нәме үчин хич зат иймән, сачагың башындан турдуң өтәгитдиң?» дийипдир. Ол адам: «Дограмчадакы гылы гөрен адамың дузуны иймеги өзүме мызайык гөрмедим» дийипдир. Сахып бу сөзи эшидип, эрбет утаныпдыр.

Хемише өзүңе серенжам бергин, аз-овлак гарашгын, соң болса тагам әбермеклерини буюргын. Атлы-овазалы адамларда ики хили адат бардыр: кәбирлери илки өз табагының, соңра бейлекилериң табакларының әберилмегини табшырярлар, бейлеки бирлери болса терсине, илки билен бейлекилериң табакларының, соңра өз табагының әберилмегини эмр эдйәрлер. Буларың бири сыпайычылыгың, бейлекиси болса сыясатың аламатыдыр.

Дүрли тагамлар тайярлат, оларың арасында туршусы-да болсун, датлысы-да. Көп иймәни адат эдиненлер-де, чүмхөреклер-де сачагың башындан док турар ялы этгин. Эгер сен өңүнде нахар галып, бейлекилериң өңүнде галмадык болса, өңүндәки нахары оларың өңүне сүйшүргин. Сачак башында йүзүңи туршадып отурмагын, «пылан нахарың говы болупдыр, пылан нахарың ончаклы датлы болмандыр» дийип, ашпезе кәемегин. Оны соң бирвагт айтса-да болар.

Нахар иймек шертлерини-хә билдиң, инди шерап ичмек усулыны-да бил, чүнки оны-да дүзгүне салмак үчин белли када-канун бардыр.

Он биринжи фасыл

ШЕРАП ИЧМЕК КАДАЛАРЫ ВЕ ОНУҢ ШЕРТЛЕРИ ХАКЫНДА

Оглум, мен саңа шерап ич я ичме дийип билжек дәл, чүнки биринин несихаты билен йигитлериң йигитликден эл чекмежекдиклерини мен говы билйәрин. Маңа-да көп гезек айдыпдылар, эмма менем гулак асмандым. Диңе элли яша етенимде, алланың рехми инип, тоба кылдым ве шерабы терк этдим.

Йөне велин, ичмесең, о дүнъе-бу дүнъе пейдаң болар: хем худай сенден разы болар, хем илиң гыбатындан дынарсың. Биакыл адамларың эдим-гылымларындан, ярамаз ишлерден дашлашарсың, тархандөкерликден гутуларсың, гүзераның хас оңатлашар. Шу диенлериме гулак габардып, шерап ичмекден йүз дөндерсең, мени дийсең бегендирдигиң болар.

Йөне мен сениң яшдыгыңа, ёлдашларың сени ичирмән гоймажакдыкларына говы дүшүнйән. Шонуң үчин: «Яман ёлдашдан екелик говудыр» дийип, йөне ере айдылмандыр. Эгер ичәенинде-де, сениң йүрегиң тоба кылып, эден ишиңе пушман этжекдигиңи билйәрин. Хер халда, шерап ичмели болаянда-да, оны нәче ичмелидигини билмелисиң, эгер билмесең, ол зәхере өврүлер, билсең болса зәхериң дерманыдыр. Хакыкатдан-да, хер бир ийги-ичгиниң чакы хем вагты билинмән, ийлип-ичилсе пейдасы ёкдур. Өңкүлер айдыпдырлар:

Асал зәхре дөнер көп ийсең эгер,
Хөрек чакдан ашса, бил, зыян берер.

Нахар иен бадыңа шерап ичмек болмаз, үч сагат тагапыл эдип, үч гезек сувсамалысың ве үч гезек сув ичмелисиң. Сувсамаңда-да үч сагат төверeклери сабыр этгин. Себәби ашгазан гүйчли хем сагдын болса, сен агдык ийәениңде-де, ол еди сагатдан иениңи сиңдирер: үч сагатда сиңдирип, үч сагатда-да шол иен иймитиң ширесини алып, оны адамың ички сыналарының хеммесине пайлап чыкар ялы багра элтер. Ене бир сагатдан ол галан-гачанлары ичегелере уградар. Секиз сагада ченли ашгазан бошамалыдыр, бошамаса, ол ашгазан дәл-де, чүйрән саначдыр.

Шонуң үчинем, ашгазандакы иймит сиңер ялы ве сениң дөрт тебигатың[30] иймитден өз пайларыны алар ялы, нахардан үч сагат геченинден соң шерап ичгин. Хут шондан соң ичгин, шейтсең, хем шерапдан леззет аларсың, хем нахардан.

Йөне велин, шерап ичмәге икинди намазындан соң башлагын, чүнки сен мес болянчаң гараңкы дүшер ве халайык сениң меслигиңи аңмаз. Месликде бир жайдан башга бир жая бармагын, чүнки бейле ягдайда ондан оңа бармак гелшикли дәлдир. Шерап ичмек үчин чөле ве бага чыкмагын, чыкайсаңам серхош болянчаң ичмегин, серхошлугы өйүңе гелеңсоң, шол ерде этгин, өйде эдип болян ишлери мейданда эдип болян дәлдир, чүнки жайың саясы дарагтларың саясындан хас гоюдыр, хер ким өз өйүнде өз үлкесинде болан патыша ялыдыр, чөлде болса ят үлкеде галан мысапыр киминдир. Гарып хер нәче атлы-абрайлы болса-да, онуң элининиң нирә етжекдиги, етмежекдиги гөрнүп дуран затдыр.

Шерап ичениңде, хемише әтиячлы болгун, ене ики-
-үч бада ер гойгун, артык ийип, артык ичмекден сак-
лангын, серхошлык ве доклук ийги-ичгиниң баржа-
сында дәлдир, доклугың тагамың иң соңкы лукмасын-
да болшы ялы, серхошлык хем шерабың иң соңкы
бадасында боляндыр. Диймек, хемише бир лукма аз
ийип, бир бада аз ичжек болгун, шейтсең, оларың
икисем саңа артык дегмез. Ичгиниң есири болмажак
болгун, чүнки бейле есирлигиң нетижеси ики зат
боляндыр: оларың бири хассалыкдыр, бейлекиси хем
дәли-межнунлыкдыр, нетижеси шейле болан ише
гүмра болмак нәмә деркар? Бу сөзлер үчин сениң
ичгиден эл чекмежекдигиңи ве хич кимиң гепине гу-

лак асмажакдыгыңы билийәрин, йөне сен хич болманында ир билен ач гарныңа шерап ичмәни өзүңе адат эдинмегин, дагы-дувара ичмели болаяныңда-да, сетанда-сейранда ичгин, чүнки акыллы-пайхаслы адамлар ир билен ичмәни оңламаяндырлар.

Сәхер билен ичмәниң илкинжи зыяны: сениң ирки намазың бозулар, икинжи зыяны: агшамкы ичениң думаны келләңден гитмәнкә, сәхер серместлиги хем онуң үстүне урна болар, мунуң нетижеси леллимликден башга зат болмаз, чүнки ики беланың зыяны бир беланыңкыдан зыят болар.

Мунуң үстесине-де ил ятанында, сениң гөзүңе укы гелмез, иллер оянанда болса сен ятмага межбур боларсың. Узынлы гүн ятсаңам, бүтин гиже гөзүңе чиш какылан ялы болуп чыкарсың, онсоң, эртеси чакырдыр укусызлыгың дердинден гөврәң сока салнан ялы болар. Көп халатларда ирки ичгиден соң дава-женжел туруп, онуң нетижеси хем я пушман болар, я ерсиз ере пул харчламак. Эгер сай-себәп билен эртирине ичмели болсаң, мунуң дүйпли себәби болсун, йөне шонда-да, иң говусы, сакланмакдыр, себәби бу эрбет эндикдир.

Эгер сен ичмән оңуп билмейән болсаң, онда жума агшамы ичмеги адат эдинмегин, умуман, жума ве шенбе агшамлары шерап ичилйән дәлдир, йөне жума агшамы ичмегин диймегимиң себәби: жума гүни сен мәрекәниң өңүне чыкмалысың ве жума намазыны окамалысың. Үстесине жума агшамы шерап ичмесең, сен бир хепделәп халайыгың гөвнүни авлап билерсиң хем-де илиң теенели гүррүңинден халас боларсың, онсоң, чыкдажың-да азалар, чүнки бир йылда элли жума бардыр, диймек, элли гүнлүк харжың жүбиңде галар, бедениң, калбың, акыл-пайхасың, рухуң дем-дынжыны алар, чүнки бир хепделәп бейнә ве дамарлара долян ичги хумары бир гижәниң довамында яйрап, ём-ёк болар, бир гижеки дынч бедениңе саглык, аркайынлык, жүбүдир эмләгиңе болса пейда гетирер. Шонуң үчинем, бәш бәхбит ичилйән адата эермегиң герекдир.

Он икинжи фасыл

МЫХМАН ЧАГЫРМАК, МЫХМАНЧЫЛЫГА ГИТМЕК, ВЕ ОЛАРЫҢ ШЕРТЛЕРИ ХАКЫНДА

Ят адамлары хер гүн мыхманчылыга чагыржак болуп азара галмагын, чүнки хер гүн мыхманы гөвүн диен кабул эдип билмерсиң. Шонуң үчин, айда нәче гезек мыхман чагырып билжекдигиңи өңүнден ойлангын, эгер үч гезек чагырып билжек болсаң, бир гезек чагыргын, мыхмана үч гезекде этжек харжыңы бир гезекде этгин. Хөдүр-кереминден айып тапмасынлар, айып гөзләп гелен адамларың хем сачагын берекети барада диллери лал болсунлар.

Өйүңе мыхман геленинде, сен әхли машгалаң билен оларың өңүнден чыкгын, олары гүлер йүз билен гаршы алып, херсиниң хорматына мынасып хызмат этгин. Бу Шукүриң айдышы ялы:

Мыхман ха дост болсун, ха-да кесеки,
Оңа бир мынасып хормат герекдир.

Миве бар болса, нахардан өң миве әбергин, ийсинлер, соңам ара аз вагт салып, сачага нахар чекдиргин, йөне мыхманлар саңа бир сапар, ики сапар «отур» диййәнчәлер, нахарың башына гечмегин, эгер мыхман ончаклы улы адам болмаса, сениң гечип отурмагың хем ерликли болса, диңе шондан соң оларың теклибини кабул эдип, нахарың башына гечгин, йөне хеммелерден песде отургын, мыхмандан өтүнч сорамагын, чүнки мыхмандан өтүнч сорамак гарамаяк халкын ве базар әхлиниң хәсиетидир, онсоңам, айын болмаса: «Пыланы, нәме иеңок-ла, утанма-да

дийнбер, багышларсың-да, сениң үчин үйтгешик бир хеззетем эдип билмедим. Эншалла, индики гезек муның ашагындан чыкарын» дийип хетжикләп отурмагын. Бу сөзлер атлы-абрайлы адамларың дийжек зады дәлдир, бу йылда бир гезек мыхманчылыга чагырян адамың, ягны базар адамлары ялы адамларың айдайжак сөзлеридир. Адамлар бу сөзлерден утанып, нахар ийип билмезлер ве сениң сачагың башындан бир гарны ач, бир гарны док халда турарлар. Бизиң Киланымызда[31] говы бир эдәхет бар: гелен мыхманы өе элтйәрлер, өңүнде сачак язып, ичи сувлы күйзе гетирип гойярлар, өй эеси билен онуң хызматкәрлери өйден чыкып гидйәрлер, диңе бир адам мыхмана оны-муны әбермек үчин өйде галяр ве бейлерәкде гарашып дуряр. Мыхман аркайын нахарыны эдинип боланындан соң, өй эеси өе гирйәр. Аразларың хем адаты шейледир.

Мыхманлар ийип-ичип боланларындан ве эллерини юванларындан соң, гүл сувы билен атыр гетиртгин, мыхманың ёлдашларына, хызматкәрлерине хем говы хызмат этгин, чүнки адамы ерден алып, ере салян шолардыр. Сөхбет вагты мыхманларың өңүне ширин шербетлери, хошбой ыслы отлары көпрәк чекдирип, мен диен сазандалары чагыртгын. Говы шерабың болмаса, мыхман чагырмагын, чүнки нахары адамлар гүнде-де ийййәндирлер. Чакырың билен нахарың говы болсун, шонда хеззетиңде аз-кем етмезчилик болаянда-да аңсат билдирмез. Ичмек гүнә болансоң, көп мыхман чагырыжы болмагын, өзүңем кейп чекмек билен гүмра болмагын.

Эгер сен бу диенлерими сапак эдинсең, мыхманларың өңүндәки борҗуңы бержай этдигиң болар. Мыхманларың хакларыны бержай этмеги болса мыдама өзүң үчин важып хасаплагын.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, ибн Мугла[32] Басраның диван ишлерини Насыр ибн Мансур Темимә[33] табшырыпмыш. Бир йыл геченден соңам оны чагырып, хасабат соранмыш. Насыр ибн Мансур Темими бай адам болансоң, халыф онуң довлетине гөз гыздырян экени, хасап эдип гөрүпмишлер велин, ондан эп-эсли етмезчилик чыкыпмыш. Мугланың оглы: «Я кем гелйән пуллары гой, я-да зындана угра» дийипмиш. Насыр болса: «Я мөвлам, мениң пулум бар,

йөне бу ерде, янымда ёк. Маңа бир ай гараш. Бужагаз пул зерарлы зындана гирмек маңа гелишмез» дийипмиш. Мугланың оглы бу кишиниң онча пулы бермеге гүйжүниң чатҗакдыгыны, онуң диййән затларының догрудыгыны билйәр экени, шонуң үчин: «О пуллары төлейәнчәң, бу ерден гитмәге саңа эмиралмөминден ыгтыяр ёк, шоңа гөрә-де, сен хәзирликче мениң көшгүмдәки хүҗрелериң биринде бир айлап мыхманчылыкда боларсың» дийипмиш. Насыр: «Буйрулыңа кайыл мен» дийип җогап берипмиш ве ибн Мугланың көшгүнде бенди болуп галыберипмиш. Шол аям төтәнден ремезан айы болуп чыкыпмыш. Бир гүн агшамаралар ибн Мугла: «Пыланкеси алып гелиң, гой, ол бизиң билен агзыны ачсын» дийипмиш. Гепиң гердишине гөрә айтсаң, Насыр бүтин ремезан айыны онуң билен биле агыз ачып гечирипмиш. Ораза байрамы ахыр болуп, бирнәче гүн геченмиш. Мугланың оглы: «Пулуң гелмеги яман узага чекдирилди-ле, муңа нә алач этмели?» дийип хабар иберипдир. Насыр: «Мен гызыллары бердим ахырын» дийипмиш. Мугланың оглы: «Киме беренмишиң?» дийип сорапдыр. Насыр: «Саңа бердим» дийипдир. Мугланың оглы хайран-серасыма болуп, Насыры чагырдыпмыш ве оңа: «Киши, сен ол пулы киме берипдиң?» дийипмиш. Насыр: «Мен гызыл беремок, йөне бир айлап чөрегиңи мугт ийдим, сениң чөрегиң биленем тамам бир айлап агыз ачдым, мыхманың болдум, инди байрам совулансоңам, зәхмет хакым шу болуп, менден пул талап эдйәңми?» дийип сорапдыр. Мугланың оглы гүлүп: «Дилхатымы ал-да, аман-саг гайт, мен ол пуллары саңа мыхманым хөкмүнде пешгеш берйәрин, сениң ериңе о гызылы өзүм төләрин» дийипмиш. Шейдип, Насыр малының талаңа дүшмегинден халас болупмыш.

Шонуң үчин, эдилен ягшылыгың гадырыны билгин, хошамай болгун. Йөне ерсиз ере гүлмегин, шерабы аз ичгин, мыхманларыңдан өң мес болмагын. Мыхманларың мес болуп башландыкларыны гөрдүгиң угурларың мес болуп башландыкларыны гөрдүгиң угур тапыҗылыгыңы эдип, оларың саглыгына бадалар гөтергин, олар билен, мүмкин болдугыча, мылакатлы болгун, дегшип-гүлүшгин, йөне ерсиз ере гүлмегин, ерсиз ере гүлмеклик дәли-телбелиге меңзеш бир ватдыр.

Мыхман серхош болуп, гайтмакчы болса, бир-ики сапар отурмагыны хайыш этгин, төвелла эдип гойбермегин, үчүнҗи сапар ругсат бергин, гитсин. Эгер гуламларыңдан бири бир хата иш этсе, онуң гүнәсини өтгүн, мыхманларың янында йүзүни даламагын, гөзүңи-гашыңы бүрүшдирип: «Эйден болсаң, говы боларды, бейден болсаң, писмидан боларды» дийип иңирдемегин. Эгер бир зат гөвнүңден турмаса, «бейтмели дәл экени» дийип, башга бир вагт айтгын, йөне бу гезек велин, гиңгөвүнлилик эдип, кәйинмекден саклангын. Мыхманың мүң керем акмаклык эдип, дийбмесиз сөзлер дийәенинде хем, оларың хеммесини багышлагын ве оларың херсине лайык хызмат этгин.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, бир гезек халыф Мутасим[34] өз гөзүниң алнында җенаяткәриң келлесиниң алынмагыны буйрук эдипдир. Ол киши: «Я эмиралмөминим, кадыр алланың хатырасына маңа бир ичим сув берип, мыхман ал, сувсап өлүп барян, соңра нәтсеңиз, шейдиң» дийипдир. Мутасим налыша дөзмән, сув бермеклерини буйрупдыр. Ол киши сув иченинден соң, арапларың адатына гөрә: «Я эмиралмөминим, алла сениң өмрүңи узак этсин, мен бир ичим сув билен сениң мыхманың болдум, инди болса ынсанперверлик хатырасына мыхманы өлдүрмек болмаяр, шонуң үчин, сен мени өлдүрмек барада эмр этме, өңүнде тоба гелерим ялы, мениң гүнәми өт» дийипдир. Мутасим: «Догры айдяң, мыхман атаңдан улы дийипдирлер, мен сениң гүнәңи өтдүм, гайдып хата этме, чүнки сенем мыхманлык борҗуңы берҗай этмелисиң» дийипдир.

Мыхманым дийип, хер чем гелени, хер бир үфлиси өйүңе чагырып, ийдирип-ичирмек, гадырлап, ёла салмак герек дәлдир, диңе гепе дүшүнйән адам мыхман гелен инде, онуң хукугыны гораныңа дегйәндир. Киме хошамайлык эдип, киме йүрегиңи бермелидигини билмек герекдир.

Саргыт. Сен хер кишә мыхман болуҗы болмагын, бу адыңа-абрайыңа ыснат гетирер. Мыхманчылыга барсаң, ач бармагын, докам гитмегин, чүнки сен одук-будук иймелисиң ве сачак эесиниң гөвнүне дегмели дәлсиң. Шерап ичсең ичгин велин, серхош болмагын, айып болар. Достуң өйи болса-да, мыхманчылыга баран ериңде өзүңе мынасып ерде отургын,

келчиклик этмегин, сачак башында ве мей ичилип отырка ханлык сатмагын я өй эесиниң хызматкәрлерине: «Эй, пыланы, пылан табагы, пылан кәсәни пылан ерде гой» диймегин, өзүңи шол өйүң адамы ялы эдип гөркезҗек болмагын. Мыхманчылыкда өзүңи бихая алып бармагын, илиң табагына, кәсесине гөз дикмегин. Өз адамларыңа сачакдан нан узадып отурмагын, «мыхман ериңден бир зат ёнҗак болмаклык утанчдыр» дийипдирлер. Шерап есири болмагын, мыхманчылыкдан гайдып гелйәркәң, серхошлыгыңы билмесинлер, өңүнден чыкандан йүзүңи совар ялы дереҗеде серхош болмагын. Җуда мес болайын дийсең, өз өйүңде мес болгун. Мысал үчин, сен бир гадак мей иченинде яныңдакы адамлар йүз хата гойберселерем, сен олара темми бермегин, чүнки оңа хич ким тербие манысында дүшүнмез, гайтам хеммелер: ол муны кейпли боланы үчин этди диерлер. Нәме этҗек болсаң, мей ичмәнкәң этгин, онда сениң муны ичип дәл-де, башга максадың болуп эдйәндигиңе дүшүнерлер. Сермест нәме этсе, серхошлукдан гөрерлер, «дәлилигине тутды-ов» диерлер. «Элчунун-фанун», ягны дәли-меҗнунлык хил-хил боляр — дийипдирлер.

Серместлик дүрли-дүрли боляр: көплер эллерини чарпып, аякларыны тапырдадярлар, гүлйәрлер, аглаярлар, айдым айдярлар, сүйҗи затлары иййәрлер ве җуда көп янраярлар, көплер дымярлар, дәли-порхан болярлар, якымлысыраярлар — буларың бары серместликден я акылсызлыкдандыр.

Бу диенлеримиң барындан өзүңи горагын, өйдәкилерден ве хызматкәрлериңден өзге хич кесиң янында серхошлык этмегин. Яшлар еңил сазлары говы гөрүп, еңил сазлары чалсалар-да я чалдырсалар-да, сен сазандалара саз буйраныңда диңе еңил хеңлери буюрмагын, чүнки шейтсең, саңа я бадыхова, я-да мее аңыны алдыран диерлер.

Он үчүнҗи фасыл

ДЕГИШМЕК, НАРД, КҮШТ ОЙНАМАК ВЕ ОЛАРЫҢ ШЕРТЛЕРИ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, өңкүлер, «дегишмек шериң башлангыҗыдыр» дийип гидипдирлер, ягны дегишме барча белаларың өңбашчысыдыр. Шонуң үчин, ба-шардыгыңча, ойланышыксыз дегишмелерден гача дургун, эгер дегишҗек болсаңам, серхош вагтың дегишмегин, бейле ягдайда шердир бела хас көпелгич болъяндыр. Якымсыз дегишмелерден, пайыш сөзлерден серхош ягдайында-да, келләң дуры вагтында-да утангын, айратын хем нард, күшт оюнларының башында әгә болгун, чүнки бу ики оюн ойналярка, адамлар җуда гызма болярлар ве дегишмә ончаклы чыдамаярлар.

Онсоңам, нард билен күшди көп ойнамага әндик этмегин. Эгер ойнайсаңам, сейрек ойнагын ве гушдан я гоюндан, нахара чагырмакдан я башга бир болгусыз затдан өзге зат гоюп ойнамагын, карзына я пул гоюп ойнамагын, чүнки пул гоюп ойнамак эдепсизлик ве хумар хасап эдилйәндир.

Эгер булары говы ойнаян болсаң, хумарбазлыкда якасыны танадан билен ойнамагын, чүнки шейтсең, сенем хумарбаз адыны аларсың: ойнаҗак болсаң, өзүңден хас атлы-абрайлы, шан-шөхратлы адамлар билен ойнагын.

Нард билен күшт ойнунда бир сыпайычылык кадасы бардыр. Чөплере илкинҗи болуп эл узатмалы дәлсиң, гой, илки гаршыдашың халаныны сайлап алсын. Эгер нард ойнамакчы болсаң, илки чөплери гар-

шыдашыңа бергин, күштде-де илки гөчүми оңа ынангын. Эмма гыбаткешлер, хызматкәрлер, зенанлар, чагалар ве шерчилер билен карзына ойнамагын, ызы хөкман женжеле язар. Чөплериң йүзүндәки санларың үстүнде гаршыдашың билен жеделлешмегин, пыланча сан ташладым дийип, антам ичмегин. Антың догры болса-да, халайык оны ялан гүман эдер.

Йөне хер бир шериң, женжелиң чешмеси дегишмедир, шонуң үчин, дегишмек айып я гүнә болмаса-да, хатда пыгамбер дегшенем болса, сен дегишмегин.

Әшәниң өйүнде бир гарры кемпир бар экени. Бир гезек ол пыгамберден: «Эй алланың илчиси, мениң йүзүм бехишде дүшенлериң йүзүне меңзейәрми я довзаха дүшенлериң? Ягны, «мен бехишде дүшеринми я довзаха?» дийип сорапдыр.

Өңкүлериң айтмакларына гөрә, алланың илчиси дегишйәр, эмма, диңе хакыкаты айдяр экени. Пыгамбер кемпире дегишме гөрнүшинде: «О дүнйәде хич бир кемпир бехишде дүшмез» дийип жогап берипдир. Кемпир гам лайына батып, зар-зар аглапдыр. Шонда алланың илчиси йылгырып: «Аглама, мениң сөзүмде галат зат ёкдур, мен бир гарры хем бехиштде болмаз, себәби кыямат гүни барча адамлар габырларындан жуван болуп чыкжакдырлар дийип, догрымы айтдым» дийипдир. Кемпириң гөвни арам тапыпдыр.

Дегишмек болар, йөне пайыш сөз агзыңа алмак болмаз. Эгер сөгүшмели болса, кәйингин, онсоңам, жогап гайтаранларында айып болмаз ялы, нәме дийсең, өз деӊ-душларыңа дийгин. Йөне хер бир дегишсең, мәни диңе аграс сөзлер билен гарышдырып айтгын, йөне сөгүшден гача дургун. Хер бир дегишмеде киная болса-да, ченини билмелисиң. Дегишме хер бир мертебәни кемсидйәндир. Дилиңи саклап билмән бир зат дийәйсең, шонуң ялы хем сөз эшидерсиң, иле нәме этсең, шоңа-да гарашаймалыдыр. Эмма хич ким билен кәйишмегин, кәйишмек эркек адамың иши дәлдир, ол аял машгалаларың, чагаларың ишидир. Эгер кәйишмели болайса-да, билйән ве башарян затларың барыны орта сачмагын, ярашмага ер гойгун. Гаты бир бош сөзли, бихая болмагын. Болгусыз адамларың эдим-гылымларының иң яманы бош сөзлүлик ве бихаялыкдыр, иң говусы, песпәлликдир, чүнки песпәллик алланың эчилен задыдыр, эмма хич ким оны хөвес этмез. Айын болмаса: «Хей, халыпа!» хем дийип йөрмегин, себәби хич бир эсассыз «хей, халыпа» диййән адам шол кишини ынсанлыкдан махрум эдйәр.

Шерап ичмек, дегишмек, ышкбазлык — бары яшларың ишидир, эмма херки задың ченини билсең, булары шейле бир ерликли этсе болар велин, адам оглы саңа игесини сүртүп билмез.

Шерап ичмек, дегишмек, нард ве күшт ойнамак хакында бирнәче сөз дийленсоң, ислесең-ислемесең, сөйги, ышкбазлык кадалары ве оларың шертлери хакында-да бирнәче сөз диймели боляр. Йөне сениң олары ерине етирип билжегиңи-билмежегиңи билемок, чүнки йүреге эмр этмек четин ишдир.

Он дөрдүнжи фасыл

ЫШКБАЗЛЫК ВЕ ОНУҢ КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, ашык болмак үчин поладың юмшак болмалыдыр. Чүнки ышк хесери тебигатың гөзеллигинден дөрейәндир, гөзелликден дөрейән затлар болса хемише гөзел боляндыр. Өңкүлер диймишлейин.

Тебигат нәзик болдугыча, калбың гөзел тебигата говушмага мейл эдйәндиги мәлим затдыр.

Бейт

Ашыклык непислик, нәзиклик күйсәр,
Хер ерде өзи дек узуклык күйсәр.

Гожалара гаранында йигитлериң хас тиз ашык боляндыкларыны сен гөрмейәрмиң нәме? Чүнки йигитлериң тебигаты гожаларыңка гаранында хас неписдир. Онсоңам, гөдекси, бетниет адамлар ашык болуп билйән дәлдирлер. Ашыклык бир дерди-бела болуп, оңа диңе калбы нәзик адамлар ёлугяндырлар.

Гөдек тебигатлы болсаңам, нәзик тебигатлы болсаңам, ашык болмажак болгун. Ашыклык көп-көп күлпетли ишдир, айратынам гарып болсаң агырдыр. Хайсы ёксул ашык болса, онуң өз жанына каст этдигидир. Билип гойгун, ашыклык билен ёксуллык дурмушдан бизар болмак ялы бир затдыр, ол айратын-да гожалык чагы шейледир, чүнки гожа пул харчламаса, максадына етип билмез. Мениң диййшим ялы:

Мен пулсуз мен, дынма ёкдур азардан,
Мәтәчликден жыда дүшдүм о ярдан.
Бу халымдан сөхбет ачяр бир тымсал,
«Пулсуз гиден бош гайдармыш базардан».

Адамчылыкдыр, вагты гелип, бири гөвнүңден тураянында хем, оңа көңүл берип, хушуңы алдырмагын, ышк хесерине ёлугып, гам лайына батып йөрмегин. Мунуң өзи акыллы адамларың иши дәлдир, чүнки ышк ёлуна дүшен адам мыдам я высалда болянкы дыр, я-да хижранда. Билип гойгун, бир сагатлык высал бир йыллык хижран азабына дегйән дәлдир. Ашыклык хер нәче якымлы болса-да, башдан-аяк жебирдир, йүрек ызасы, ховсаладыр. Айралыкда болсаң, чекдигиң азап болар. Магшугың янында болуп, хәсиети хем кечжал чыкса, онуң нәз-керешмесиниң, кечжаллыгының дердинден высалың лезетини-де билип билмерсиң. Онуң хөтжетлиги, соңра болса айралык гайгысы высалдан агыр дүшйәндир, чүнки хижранлыкдан соң говшулан высал айралыкдан хас агырдыр. Сөйгүлиң перишде кимин болса-да, хич вагт илиң гүррүңинден гутулып билмерсиң. Адамлар хемише сениң гыбатыңы эдер, сөйгүлиңи пүчеге чыкарар, чүнки оларың адаты шейледир.

Шонуң үчин, өзүңи саклагын, ышк хесеринден гача дургун. Акыллы адамлар өзлерини ашыклыкдан гораяндырлар, чүнки бир бакышда бириниң башга бирине ашык болмагы мүмкин дәлдир. Илки гөз гөрер, көңүл галкынар, көңүл галкындыгы, йүрегиң майыл болар, көңүл икинжи сапар гөрсем диер, эгер шонда сен бар хесериңи йүрегиңе табын этсең, магшугыңы ене бир гезек гөржек болуп, ода-көзе дүшерсиң. Магшугыңы икинжи гезек гөрсең, оны хас бетер талвас эдип башларсың, йүрегиң халы перишан болуп, үчүнжи гезек гөрдүгиң, хал-ахвал сорашып, бир сүйжи сөз эшитдигиң болса, өзүңи газыкдан бошан хар хасап этгин... «эшегиңем гитдигидир, йүпүңем».

Шондан соң өзүңе хер нәче эрк этжегем болсаң башармарсың, чүнки иш-ишден гечип, вагт гечдикче, ышгың артар, калбың хөкмүне табын болмага межбур боларсың.

Эмма сен оны илкинжи гезек гөренинде өзүңи саклап, гөвүн талвасыңы акылың ыгтыярына берен болсаң, йүрегиңде адыны бир гезегем гайталаман, баш-

га затлар билен мешгулланан болсаң, ышк хесериңи өзге затлар билен сөндүрип, соңкы душушыклардан эл үзен болсаң, сен бир хепдеден артык жебир чекмездиң, хатда ол сениң ядыңа-да дүшмезди, шейдибем, сен башыңы мүң дерди-беладан гутаран адам болардың.

Эмма бейтмек хер кишиниң иши дәлдир, бу дертден башыңы гутармак үчин жуда пайхаслы болмагың герекдир. Мухаммет Закарийя өзүниң «Дертлериң хәсиетнамасы» диен китабында ышк дерди ве онуң дерманы хакында сөхбет ачып, оны ырман ораза тутмак, агыр йүк дашамак, узак ёла гитмек, бирсыхлы ишлемек, зенан машгаладан көп зат хантама болмак ве бейлеки шуңа меңзеш дертлер ялы бир дерт хасаплаяр. Эмма хер гөреңде, саңа зовкы-сапа эчилйән адамы сөйүп билсең, мен муны рова билердим, чүнки Абу-Сейит бул-Хейрин[35] шыхың айдышы ялы, ынсана дөрт зат парздыр: оларың биринжиси чөрек, икинжиси гейим, үчүнжиси өй, дөрдүнжиси хем сөвер ярдыр. Хер кишиниң өзүне гөрә, халал-харам арзувы бардыр. Йөне достлук бир башгадыр, ашыклык бир башга. Шол ашык йигидиң:

> Хижран одун якып-яндырарлы, яр,
> Йөне якян затда якым болмаяр —

дийши ялы, ышгың дердине ёлуган адамың багтыяр пурсаты аз-аз боляр.

Билип гойгун, адамлар достлукдан леззет алсалар, ашыклыкдан эзъет чекйәндирлер. Эгер йигитликде ашык болсаң, ене ягшы, сениң ахвалыңа дүшүнип, делиле гетирерлер, йигитдир диерлер. Йөне гожа вагтың ашык болмажак болгун. Гожаң этмишини унамазлар. Эгер сен гарамаяк болсаң, ене аңсатдыр. Йөне ша болсаң, багышла, бейле ишлере баш гошмагын, хич кесе ач-ачан көңүл бермегин, чүнки гожалык ашыклыгы шалара жуда гыммат дүшер.

Хекаят. Бабам Шемсулмеалының[36] дөврүнде Бухарада бир тәжириң ики мүң динарлык гулы бармыш дийип хабар гетирипдирлер. Бу ахвалаты Ахмеди Сагди эмириң янында гүррүң берипдир ве оңа: «Ол гулы сатын алып гелер ялы адам иберсеңиз» дийипдир. Эмир: «Сен гитмели» дийип, Сагди Наккасы Бухара ёллапдыр. Олам шол гулы ики мүң ики йүз динара алып, Гүргене гетирипдир. Эмир гулы халап, оны өзүне десмалчы эдинипдир. Эмир элини ювандаә гул оңа десмал әберйән экени.

Эсли вагт гечипдир. Гүнлерде бир гүн эмир элини ювупдыр, гуламам десмалы алып берипдир. Эмир десмала элини сүпүрип дуршуна гуламы сынлапдыр, элини супүрип болансоң хем ол онуң йүзүне серетмегини догранындан соң хем ол онуң йүзүне серетмегини довам этдирипдир. Гөрнүши ялы, онуң гуламы сулхы алан болара чемели.

Ол десмалы гулама берипдир-де, ара бираз вагт душенинден соң, Абул Аббас Ганымы[37] чагырып: «Мен бу гуламы азат эдип, пылан обаны оңа багш эдйәрин. Перман яз, шол обалы бир гыза өерсинлер. Гой, ол сакгал-мурт басянча хич яңа чыкман, өйде отурсын, сакгал-мурт басанында хем мениң яныма гелсин» дийипдир.

Абул Аббас Ганым везир экени. Ол: «Агайының айдышы ялам болар, йөне мүмкин болса, агайымыз хызматкәрине бу сөзлериң манысыны дүшүндирсин-дә» дийипдир. Эмир: «Бу гүн бир хадыса душ гелдим ве жуда хапа болдум, етмиш яш күже, ша халыңа ашык болмак күже! Мен етмиш яшдан соң кадыр худаның бенделериниң жан саглыгыны горамалы, гошуның, раятларың ве юрдуң ишлерини алып бармалы ахырын. Эгер мен етмиш яшдан соң ышкбазлыга йүз урсам, не алланың янында йүзли боларын, не бенде-синиң» дийипдир.

Хава, йигит нәме этсе-де, гечилйәндир. Йөне адам хер нәче яш болса-да, ышгың дәлижеси болмалы дәлдир. Сенем дөвлете зыян гелмез ялы, пайхаслы мертебели, сыясатлы болгун.

Хекаят. Газнада Масуд солтаның он саны гулы болуп, онусының хем онуң гейим саклайжысы болуп хызмат эдйәндигини эшитдим. Шол гуламларың бирине Нуштегин диййән экенлер. Масуд солтан оны өрән говы гөрйән экени. Энчеме йыл гечипдир велин, шол он гуламың хайсысының солтаның говы гөрйән гулудыгыны хич ким билмәндир, чүнки солтан Нуштегине нәме совгат берйән болса, бейлекилере-де шоны берипдир, хер кимиң өз янындан өзүни солтаның говы гөрйән гулы хасап этмегини исләпдир. Солтаның бу совгатлары бермекден ызарлаян максады Нуштегин экени. Ене бәш йыл гечипдир. Бир гүн солтан сер-

хош вагты: «Мениң атамың Айаза багышлан затларының барының пулы, хаты, игталары[38] билен бирликде Нуштегине берилйәндиги хакында перман язың» дийипдир. Диңе шундан соң онуң говы гөрйән гулуның Нуштегиндигини билип галыпдырлар.

Бу ахвалатлары гүррүң берйәнем болсам, бирине гөвүн берениңде, мениң диенлериме гулак асмажакдыгыңы билйәрин. Шонуң үчинем, мен ышк хакында гожаларча бир рубайы айтмак ислейәрин:

Рубайы

Ким хесерли болса хем дана болса,
Ол я Вамык болсун, я Үзре болсун.
Икийүзли дийрлер этмесең муны,
Я җандан сөйүлсин, я ашык болсун.

Мен шей дийсемем, сен мениң рубайыма гулак габартмалы дәлсиң ве оңа уюп, ашыгам болмалы дәлсиң, ашык болмалы болайсаңам, сөениңе дегйән нәзенине ашык болмалысың. Элбетде, мен магшук Птоломей[39] я Эфлатун болсун диемок, йөне онуң азда-кәнде акылы еринде болмалыдыр. Онуң Якуп оглы Юсубам болмаҗакдыгыны билйәрин, йөне онуң азда-көпде гөрк-гөрмеги, сыраты болмалыдыр, ол шейдип, ил агзыны богуп, халайык өңүнде хатыралы болуп билер. Себәби адамлар хич хачан бир-бирлериниң айыпларыны гөзлемекден, бир-бирлериниң гыбатларыны этмекден гайдян дәлдирлер. Бириниден: «Айыбың бармы?» дийип сорапдырлар. Олам: «Ёк» дийипдир. «Онсоң, сенден айып тапянлар бармы?» дийипдирлер. Олам: «Нәче дийсең бар» дийипдир. «Онда сен дүнйәде иң айыплы адам болян-да» дийипдирлер.

Мыхманчылыга гитсең, сөййәниңи яның билен алып гитмегин, алып гидәйсеңем, илиң өңүнде онуң билен келч-күлч этмегин, халыс йүрегиңи берип, бендисине хем өврүлмегин. Себәби оны хич ким иймез, онсоңам, хемме киши оны өзүн ялы гөрйәндир өйтмегин. Шахырың айдышы ялы:

Бейт

Мен пакырың башына дады-вай болсун шу гүн,
Маңа эй гөрнүшиң дек, иле мәхрем гөрүнсең.

Ол сениң гөзүне хеммелерден сахыпҗемал гөрүнйән болса-да, илиң гөзүне хеммелерден бетнам гөрнүп билер.

Онсоңам, оңа бирсыхлы миве, ногул өберип отурмагын, зол-зол яныңа чагырып, хал-ахвалыны сорашмагын, пейдалы я пейдасыз зады гүррүң берйән киши болуп, гулагына чавуш чакмагын, сениң нәме диййәниңи барыбир адамлар билерлер.

Он бәшинжи фасыл

ЗОВКЫ-САПА СҮРМЕГИҢ КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Бирини сөйсең, онуң билен серсаглыкда хем, серхошлыкда хем дыгысыз гатнашыкда болмагын. Айра дүшүлен чагда өңъетен шахсың, өңъетен адамың хесериниң бардыгы мәлим затдыр. Оңа голайлашсаң-да, серхош вагтың голайлашмагын, зыяны жуда көпдүр, эмма хумар вагтың учурсыз говудыр. Ядыңа дүшен вагт, чем гелен сагат оңа янашыбермегин. Бу хайванларың әдәхедидир. Хайван хич бир ишиң ерини, вагтыны билйән дәлдир, хачан ядына дүшсе, шол вагтам хылвата мешгулдыр. Хайвандан пархы болар ялы, ынсаның белли бир вагты болмалыдыр...

Айдышым ялы, оңа көп янашмагын, зыяны бардыр, шонуң үчин нәме этсең, өзүңе зор салып дәл-де, зерурлык билен этгин, зыяны аз болар. Эмма хала мейлиң болсун, хала ёк, томсуң ыссысындан, гышың совугындан хәзир болгун. Бу пасылларда зыян жуда көп болар, айратын-да гожа кишилере шейле болар. Пасылларың иң говусы бахардыр, иң мынасыбы хем шолдур. Бахар паслында хова мылайым боляр, сувлар жошяр, дүнйә гөзел гөрке гирип, жаның хезил эдинйәр. Улы әлемде кичижик әлем сайылян беденимиз хем ондан тәсир алып мылайымлашяр. Бедендәки жисимлериң арасында деңаграмлылык пейда болуп, дамарлардакы ган артяр, билдәки кишилик жисимлери көпелип, ынсанлар тебигы суратда бир-бирлери билен якынлашмага мейил эдйәрлер, мейил тебигы зерурлыкдан гелип чыкансоң, мунуң зыяны аз боляр.

Бирем, башарсаң, томсуң ыссысында, гышың аңзагында ган алдырмагын. Бедениндәки ганың артяндыгыны аңсаң, иймек-ичмегиңи када салайгын. Пасла терс гелйән хич зат иймегин[40]. Томусда ве гышда зенанлара ончаклы көп мейил этмегин.

Бу барада мен гысгача гүррүң бердим, мундан артык гүр бермегиң болса зерурлыгы ёкдур.

Он алтынжы фасыл

ХАММАМА ГИТМЕГИҢ КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, хаммама гиденинде док гитмегин, зыяны бардыр. Хаммам жуда говы затдыр, гепиң гердишине гөрә, бир зады айдып гечмек герек, алымлар бина дикип башланлары бәри хаммамдан зыят хич зат дөретмәнмишлер. Йөне хер нәче говулыгына гарамаздан, хаммама хер гүн гитмек болмаз, шейтмегиң бедене хайры бардыр, хем сени васвасылыкда айыпламазлар... Хер гүн хаммама гитмегиң асла хайры ёкдур, гайтам зелели бардыр: нервлери, дамарлары юмшадар, оларың берклигини говшадар ве адам тебигаты хер гүн хаммама гитмәге эндик эдер, бир гүн гитмесе-де, адам хасса ялы болар, бедениң әхли агзалары гөдеклешер. Шоңа гөрә, хаммама гүнаша гитмек герекдир.

Гышда ве томусда хаммама гитмезден озал салкын отагда биразрак отургын, бедениң онуң ховасына өвренишер, соңра ортакы отага гечип, бу ерде-де бираз отургын, ол отагдан хем пейда гөрерсиң, соңра ыссы отага гечгин, бедениң ысса уйгунлашар ялы, о тайда-да бирселлем отургын. Хаммамың ыссысы тәсир эденде, хылватхана гирип, башыңы ювгун. Хаммамда көп болмагын, үстүңе гаты ыссы, жуда совук сувам дөкмегин, мылайым сув говы боляндыр. Онсоңам, хаммам адамсыз болса, бу саңа улы багтлылыкдыр. Дана адамлар бош хаммамы әхли шовуна дүшмелерден зыят хасаплаярлар. Хаммамдан чыкжак боланыңда, сачыңы ыкжам гуратмалысың, диңе шондан соң, сен дашары чыкып билерсиң. Өл сач билен көчә чыкмак акыллы адамлар үчинем, атлы-абрайлы адамлар үчинем ярашян зат дәлдир. Өл сач билен хаммамдан чыкып, улы адамларың янына гитмек болмаз, бу эдепсизлик сайылар.

Хаммамың хайыр ве зыянларының барыны гүррүң бердим, вессалам. Эмма хаммамда чиг я арпа сувуны ичмекден сересап болгун, себәби бу жуда зыянлыдыр. Нетижеде беден бошлугына сув йыгнаныл, нәхошлугың үстүнден элтйәндир. Эгер келләң хумарлы болса, онда оны дүзетмек үчин аз-овлак ичсе болар, онуң ончаклы зыяны ёкдур.

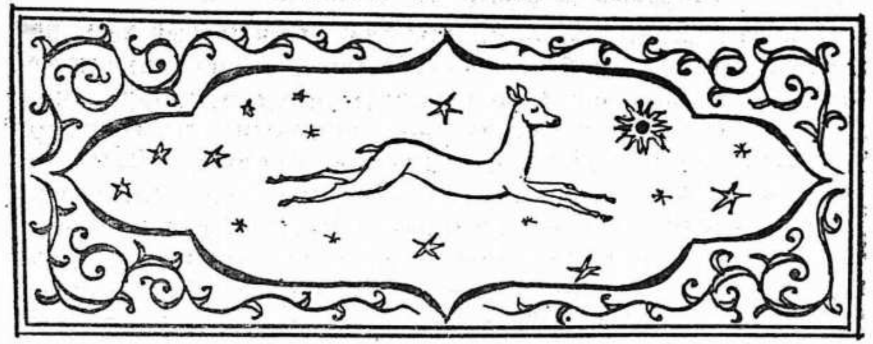

Он единжи фасыл

УКЫ ВЕ ДЫНЧ АЛМАК ХАКЫНДА

Оглум, билип, хабарлы болуп гойгун: Рум алымларының[41] шейле бир адатлары болуп, олар хаммамдан чыканларындан соң, хаммамың салкынжа отагында бираз ятман дашары чыкмаярлар. Булар ялы адат башга халкда ёкдур. Парасатлы адамлар укыны киченрәк өлүм хасап эдипдирлер, чүнки адам хала укуда болсун, хала өли — бу дүнъеден хабары ёкдур, бир пархы: оларың бири деми гелйән өлүдир, бейлекиси хем — деми гелмейән өли. Көп ятмак тарыпланмалы адат дәлдир: ол бедени леллим эдйәр, хәсиети үйтгедйәр, ынсаның даш сыпатыны тебигы халындан үйтгедип, кеселбент хала саляр. Ынсана аралашан бәш зат онуң йүзүни бада-бат үйтгедип билйәр, бири — ослагсыз шатлык, бейлекиси — дуйдансыз бетбагтчылык, үчүнжиси — гахар-газап, дөрдүнжиси — укы, бәшинжиси — серхошлыкдыр. Алтынжысы болса гаррылыкдыр, чүнки адам гарранында йүзи үйтгейәр, йөне бу башга гөрнүшли үйтгемедир.

Йөне ынсан укудака ол не дири хасап эдилйәр, не-де өли. Өлини язгарып болмайшы ялы, укуда ятаны хем язгарып боланок. Мен бу барада шейле дийипдим:

Р у б а й ы

Сүтем кылып, бүксең-де сен билими,
Хергиз үзмерем мен сенден элими,
Ятма сен, ятаны язгармак болмаз,
Ынҗайып атмарын өз гөзелими.

Көп ятмагың зыянлы болшы ялы, аз ятмагың хем зелели бардыр. Эгер бир адам кейпине етмиш сагатлап ятмаса я-да оны зор билен уклатман сакласалар, онда шол адамың өлүм пиллесине дүшмеги мүмкиндир. Йөне херки задың өз чени-чәги бардыр. Даналар айтмышлайын: гиҗе-гүндиз йигрими дөрт сагатдыр, мунуң үчден икисини оя болуп, үчден бирини ятмак герекдир, булардан секиз сагадыны худая ыбадата ве хоҗалык ишлерине, секиз сагадыны кейпи-сапалыга, ойнашма-гүлүшмә ве рухы леззете, секиз сагадыны болса дынч алмага сарп этмек зерурдыр, шейтсең, он алты сагатдан сурнуган беденің мазалы дынҗыны алар. Кемакыл адамлар бу йигрими дөрт сагадың он икисини ятып, он икисини хем оялыкда гечирйәрлер, леллим адамлар шол пурсадың үчден икисини ятып, үчден биринде-де өз ишлери билен мешгулланярлар, пайхаслы адамлар болса үчден бирини ятып, үчден икисини оялыкда болярлар.

Айдышым ялы, хер секиз сагады башга-башга гечирмек герекдир. Билип гойгун, хактагала гиҗәни ятмак үчин, бенделериниң дынч алмагы үчин ярадандыр. Онуң өзи шейле дийипдир: «Биз гиҗәни өртүли ярадандырыс»[42]. Ене бир хакыкаты билгин: бүтин җандарлар тен билен җандан ыбаратдыр. Тен месгендир, җан болса — мыхман. Җаның үч хәсиети бардыр: яшамак, чакганлык ве херекет, тениң хем үч хәсиети бардыр: өлмек, дынчлык ве агырлык. Җан билен тен биркә, өз хәсиетлери билен тени эдара эдйәр хем ишледйәр, хем яшадяр, кәте болса тениң өз хәсиетлери оны ишден гойяр, гафлата итеклейәр. Тен өз хәсиетлерини йүзе чыкаранында, өлүм, агырлык, дынчлык ятмага мейил билдирерлер, ятмак дагап угран өе меңзейәндир, өй даганында, ондакы бар затларың ашак дөкүлиши ялы, тенем ятанында, ынсаның бүтин рухы укыпларыны өзүне гаплап аляндыр, шондан соң не гулак зат эшидйәндир, не гөз бир зат гөрйәндир, агыз тагам билип, сызыш агырлыгы, еңиллиги, юмшаклыгы, гатылыгы селҗерйән дәлдир. Ер билен багланышыклы затларың барыны тен гуршап алар. Хуш билен пикир ерден дашда болансоң, ол олара тәсир эдип билмейәр. Гөрмейәрмиң, тен уклап ятыр-

ка, пикир дүрли дүйшлери гөрйәндир, хуш болса тен оянанындан соң, «мен шу затлары, шу затлары гөрдүм» дийип айтмак үчин олары ят тутяр. Әгер бу ики дуйгы-да ер билен багланышыклы болан болса, тен олара-да өз тәсирини етиререрди, шейлеликде, пикир-э гөрүп, хушам ят беклэп билмезди.

Эгер дил билен хат хем ерде галан болсадылар, онда тен уклап билмезди, эгер ука гидип гүрлэенинде-де, ол дүйшем, дынч алма-да, дынчлыгам болмазды, чүнки җанлы-җандарларың дынчлыгы укудадыр. Диймек, хактагала хич бир зады хикметсиз ядратмандыр. Гүндизки укудан гайрат эт-де гача дур, халыс башармасаң, азаҗык ят, чүнки гүндизи гиҗә өвүрмек пайхаслылык дәлдир. Атлы хем бай адамларда шейле бир адат бардыр, олар томус гүн гүнорта боланда дынч алмага гидйәрлер, белки, олар ятяндырлар, белки хем, ятян дәлдирлер. Эмма непеси дурламагың пайхаслы ёлы бир сагатҗык дынч алмаклыкдыр. Бу-да мүмкин болмаса, вагтың хош гечсе, бир адам билен сөхбете мүвесса болмак герекдир. Гүн яшып, ыссы совланында болса, дашары чыкмак болар. Умуман, өмрүң көпүсини оялыкда гечирмәге чалышмак герек, себәби онсуз хем көп ятмалы болҗакдыр.

Эмма исле гиже болсун, исле гүндиз, ятҗак болсаң, еке ятмагын, яның адамлы ятгын, гой, ол сениң рухуңа меңзесин, чүнки ятанам, өленем белли бир бабатда шол бир затлардыр, оларың икисиниңем дүнйәден хабары ёкдур, оларың бири дири ятса, бейлекиси өли ятандыр. Бу ятанларың икисиниң арасындакы парх шундадыр: оларың бириси-хә чәресиз, меҗбур боланы үчин еке ятяндыр, бейлекиси болса кейпине шейдйәндир. Нәме үчин ол меҗбурлык ёк еринде бейлеки ялы еке ятмалымыш? Шоңа гөрә-де бу дүнъеде сениң билен ятан адам рухуңа меңземелидир, бейлекиниң болса сениң билен ятмагының әхмиети ёкдур. Шейле болансоң, дири билен өли ятмагың пархы әшгәр болар.

Сәхер билен турмага эндик этмек герекдир. Гүн догманка туруп, алланың борҗуны берҗай этмек герекдир. Гүн доганындан соң туран адамың рысгалы кем болар. Сәхер билен ишиң болман, ава-шикара я гезеленҗе гидермен болсаң, онда ав авлабам, кейп чекибем билерсиң. Алла ёл берсе, шейдерсиң.

Он секизинҗи фасыл

ШИКАРА ЧЫКМАК ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, ат мүнмек, ав этмек, чөвкан ойнамак асыллы әрлере махсусдыр, гайратын хем яшлара махсусдыр, эмма хер кишиң өз вагты, чени-чаксы, тертиби болмалыдыр; хер гүн ава чыкман, ики гүн ава гитгин, үч гүн мей ичгин, ики гүн болса өз хоҗалык ишлериң билен гүмра болгун.

Йөне ата мүненде, кичисине мүнмегин, чүнки адам даяв болса-да, пессеҗик ат оны налаҗедейин гөркезер, келте бойлы адам улы ат мүненинде болса, ол пешенели болар. Ерга ве юваш ата диңе гезеленҗе чыкан вагтларың мүнгүн, чүнки ат юваш боланында, адам өзүни аркайын сайяр. Шәхерде ве нөкерлериң арасында дызмач хем йындам ат мүнгүн, онуң гыҗырлыгы сени сак болмага меҗбур эдер. Ат мүнмәни оңаранок экени дийилмез ялы, атың үстүнде хемише дик хем аркайын отургын.

Ава чыканында бихуда ат чапмагын, бихуда ат чапмак гуламларың ве чагаларың ишидир. Йыртыҗы хайванларың ызындан атлы ковмагын, чүнки йыртыҗы хайван авламакдан хайыр ёкдур, үстесине-де дийсең ховплудыр. Ики улы патыша йыртыҗы хайван авлап йөркә хеләк болупдыр. Оларың бири атамың бабасы Вушмагир ибн Зыяр, икинҗисем дайымың оглы эмир Шарафалмеалыдыр[43]. Сенден кичилер чапсын велин, сен ат чапмагын. Диңе улы патышаларың өңүнде ат газанмак ве өзүңи гөркезмек үчин чапсаң, бу айры меселедир.

Эгер ав авламагы говы гөрйән болсаң, яның билен алгыр лачын чарг[44], шахин, барс, тазы алып гитгин. Хем авуң оңар, хемем горкы-үнжиң болмаз. Йыртыжы хайванларың не этини ийип болар, не-де дерисини гейип. Эгер ава алгыр лачын алып гитсең, муны шаларың ики түйсли берҗай эдйәндиклерини билип гойгун: Хорасан шалары лачыны өзлери учурян дәлдирлер. Ырак шаларының адатларына гөрә болса, лачынлар элин учурыляндыр. Буларың икисини хем пейдалансаң болар. Ша болмасаң, хайсысыны халасаң шоны эдерсиң, ша болсаң болса, өзүң учурсаң хем болар дурар.

Йөне лачыны хич вагт бир сапардан артык учурма, чүнки бир гушы ики сапар учурмак патыша гелишмез. Бир сапар учур-да, томаша эт, ав авлап билйәнини-билмейәнини гөр, соңра башга лачын гетирт. Мунда шаның максады томаша этмекдир, иймек дәлдир. Эгер ша яны тазылы ава чыкса, ити онуң өзи итмели дәлдир, оны гуллары итмелидирлер, ша болса диңе томаша этмелидир. Ав ковалап, ат чапмагын. Ава яның барслы чыксаң, хич вагт атың сыртына мүндүрмегин, барс гездирмек патыша ярашмаз, йыртыжы хайваны сыртыңа мүндүрмек хем акыллылык хасап эдилмез, айратын-да бу шалар, хөкүмдарлар барада шейледир. Ав авламак ве онуң шертлери, ине, шундан ыбаратдыр.

Он докузынжы фасыл

ЧӨВКАН ОЙНЫ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, чөвкан ойнамагы говы гөрсен-де, көп ойнамагы эндик эдинмегин, көп адамлар чөвкан ойнап бела дучар боляндырлар.

Хекаят. Гүррүң бермеклерине гөрә, эмир Лейсиң[45] бир гөзи көр экени. Хорасана эмир боландан соң, ол бир гезек чөвкан ойнамак үчин мейдана чыкыпдыр. Онуң Азхар[46] атлы бир серкердеси бар экени, ол гелип, эмир Лейсиң атының жылавындан япышып, оңа: «Сени пөкги депип, чөвкан ойнамага гойберҗек дәл» дийипдир. Эмир Лейсем: «Нәме үчин бейле боляр, сиз топ урмагы өзүңизе рова гөрйәңиз-де, чөвкан ойнамагы маңа рова гөрмейәңизми?» дийип сорапдыр. Азхар: «Мунуң себәби: бизиң гөзүмиз икидир, эгер топ депип, бир гөзүмиз көр болаянында хем, бейлеки гөзүмиз галар ве онуң билен ягшы дүнйәни гөрүп билерис, сениң болса бары-ёгы бир гөзүң бар, багтың ятып, о гөзүңи-де топ чыкарайса, сен Хорасан эмирлигинден эл чекмели боларсың» дийипдир. Эмир Лейс: «Барып ятан эщеклигиңе гарамаздан, сен догры айдяң, сөз берйән: келләм еринде болса, гайдып топа янашман» дийипдир.

Эгер сен йылда ики гезек чөвкан ойнарын дийсең, мен муңа разыдырын. Эмма ат үстүнде ойнамак деркар дәлдир, горкулыдыр. Топ урмак үчин атлыларың саны секизден көп болмалы дәлдир. Сен мейданың

бир четинде дур, башга бири бейлеки четинде дурсун, алты киши болса мейданың ортасына чыкып, топ урсун. Топ голайына геленинде, оны уруп, ызына гайтаргын, атыңы сересап чапгын, эмма гарма-гүрмелиге гокулмагын, шейтсең, хем-э өзүңи бела-бетерден горарсың, хемем өз максадыңа етерсиң. Атлы-абрайлы адамларың човкан ойнайышлары-ха, ине, шейледир, алла ярың болсун!

Йигриминжи фасыл

СӨВЕШМЕК ХАКЫНДА

Оглум, сөвеш мейданына чыксаң, ол ерде хаял депренип, суслук этмек болмаз, душман сенден үстүн чыкып, агшамлык нахарыны эдинмезинден озал, сен эййэм оны бир бурча баглап, сэхер чайыңы ичип отурмалысың. Эгер сөвеш мейданының ортасына дүшсең, өзүңи йитирип, жаныңы аяжак болмагын, чүнки гөрде ятмак маңлайына язылан адам хич бир җэхтден өйүнде ятып билмез. Мениң табар дилинде айдышым ялы:

Рубайы

Хич горкусы ёкдур душман болса шир,
Билмерин дүнйэде эйменмек недир.
Җуда җай дийипдир бир пайхаслы пир:
«Казасы долана өз өйи габыр».

Хеммелере дүшнүкли болар ялы, мен муны парсчада айдып берейин:

Гизлину-ачык шир болса душман,
Шемшириңи сал-да этдир сен пушман,
Гөрде төк ятмалы гер казаң долса,
Өйде нэдип ятжак гам-гусса дүшмэн.

Сөвешде бир эдим илери сүйшүп билйэркэң, бир эдим гайра басмагын. Душман тарапындан габалдым дийип, сөвеши бес этмегин, чүнки душманы диңе сөвеш билен деп эдип боляндыр. Олар сениң гайдувсызлыгыңы гөрселер, басга дүшерлер. Бейле ерде өлүми өзүңе багт хасаплагын. Хич вагт йөвселлик этмегин, мерт болгун. Герчеклериң элиндэки гысгажык гылыч-

лар хем нәгехана узын болуп гөрнер. Урушда ахмаллык этмек болян дәлдир, сәхелче намартлык я йөвселлик этдигиң, мүң жаныңдан бирини саклап билмерсиң. Иң зүввептдин адам сенден рүстем гелер. Шейлеликде, өлдүрилип, иле рысва боларсың, бетнамлыкда ат газанарсың. Эгер сен гоч йигитлериң арасында эсгер хөкмүнде мешхур болуп, сай-себәпден бир хата этсең, өз дең-душларың арасында-да атдан-абрайдан дүшүп, масгара боларсың. Эмма ат-овазасы, дөвлети болмадык адамың өз дең-душларының арасында-да абрайы болян дәлдир. Бейле яшандан өлен говудыр. Абрай-ат билен өлмек яман атлы яшамакдан ягшыдыр.

Бейт

Өлсем разы абырайлы ат билен,
Адың галар, тениң гидер дат билен.

Йөне нәхак ган дөкүжи болмагын, хич бир ынсаның ганыны дөкмек шеригата сыгян дәлдир. Сен өлдүрсең, келлекесерлери, огрулары, гөр газянлары, ёлдан чыканлары өлдүргин. Нәхак ган ики дүнйәниң хем бела-бетерлерини алныңа гетирмиш. Кыяматда-ха жезасыны чекерсиң, бу дүнъеде-де яман атлы боларсың. Әжизлер саңа жан ынанмаз. Хызматчыларың умыды гырлар. Халайык сенден совлуп гечер, йүрегиңде саңа кине бесләр. О дүнъеде берилҗек әзъетлериң бары нәхак ган зерарлы берлер. Эмма азапларың бары нәхак ган зерарлы берлер. Эмма менин китапларда душушыма, тежрибәмден гөршүме гөрә, нәхак ганың жезасыны бу дүнъеде-де чекйәндирлер. Эгер адамың ыкбалы чүвүп, жезадан гутулса, ол жезаны онуң чагалары чекер. Шоңа гөрә-де, эй алла, өзүңе-де, балаларыңа-да рехмиң инсин. Нәхак ган дөкмегин. Эмма хак ган дөкмели боланында, хаял-ягаллык этмегин, этдигиң ишиңе зыяны дегер. Меселем: мениң бабам Шамсүлмеалы хакында шейле гүррүң берйәрлер: ол жуда ганхор экени, бир адамының дагыныңам гүнәсини гечмез экени. Жуда залым адам экени. Шол залымлыгы зерарлы элиндәки гошун оны йигренип, дайым Фалакүлмеалдан делалат гөзләпдирлер, дайымам зора чыдаман, гелип өз атасыны туссаг эдипдир, чүнки гошун оңа: «Эгер сен бу ишде бизиң тарапымызы тутмасаң, биз бу шалыгы кесекилере берҗек» дийипдир. Дайым шалыгың өз тайпасының элинден гитҗегини гөрүп, шалыгың хатырасына шейтмәге межбур болупдыр. Бабамы тутуп, эл-аягыны баглапдырлар, кежебә мүндүрип, яныңа-да ыгтыбар адамлардан ясавул белләп, Җанашык галасына ёллапдырлар. Оны алып барянларың арасында Абдылла атлы бир адам бар экени. Ёлда Шамсүлмеалы шол адама: «Эй Абдылла, бу иши кимиң эдйәндигинден, нәме үчин эдендигинден сениң хабарың бармы? Бейле улы тутум тутулып, ондан мен бихабар галыпдырын» дийипдир. Онда Абдылла: «Муны пыланы-пыланы дагы этдилер» дийип җогап берипдир ве бу иши амала ашыран ве гошуны ыран бәш саны сипахсаларың адыны тутупдыр. Соңра Абдылла: «Бу иши шолар этди, гошуны хем шолар аздырды, бу ишде мениңем элим бар. Эмма сен оны менден гөрме, өзүңден гөр, чүнки мунуң себәби гошуның бойон товламасы дәл-де, сениң жуда көп адам өлдүрмегиңдир» дийипдир. Онда Шамсүлмеалы: «Галат айдяң, бу мениң адам өлдүрмәним үчин шейле болды. Хакына гарасаң, мен сенем, шол бәш адамынам өлдүрмели экеним. Мен муны шейден болсам, әхли зат гүлала-гүллүк боларды, үстүме ховпам абанмазды» дийип җогап берипдир.

Бу затлары айдянымың себәбиниң сениң зерур халатларда ялңышлык гойбермезлигиң, межбур болан ягдайларыңда хаял-ягаллыга ёл бермезлигиң үчиндигини сен билип гойгун. Бирем адам бичмәни өзүңе адат эдинмегин, мунуң өзи ган дөкмәге барабар бир затдыр. Келлән гызгынына сен дүнйәдәки мусулман әхлиниң тохумыны түкедерсиң, хей, онсоң, мундан бетерем эден-этдилик болармы? Эгер саңа агта герек болса, оны бичилен адамларың арасындан гөзлегин, йөне гүнәси сениң бойнуңа дүшмесин, сен бейле гүнә эдиҗи болмагын.

Сөвеш меселесине гайдып гелсек болса, шол айдышым ялы, жаныңы гайгырмагын, маслыгың итлере шам болмаздан, сен ширлериң хатарына гошулмарсың. Билип гойгун, бир гүн доглан бир гүнем өлмелидир.

Җандарлар үч хили боляндыр: олар гепләп билйән җандарлар, геплейән өлүлер ве җанлы өлүлердир, ягны перишделер, ынсанлар, гушлар ве хайваңлардыр. Пәхлеви дилинде бир парс китабыны окапдым: Зардушитдан: «Җандарлар нәче хили боляр?» дийип со-

рапдырлар. Олам: «Гепләп билйән жандарлар, геплейән, эмма өлүп барян жандарлардыр, дири өлүлердир» диййп жогап берипдир.

Диймек, жанлы-жандарларың барының өлжекдиги ве хич кимиң ажалындан өң гитмежекдиги беллидир. Оңа гөрә-де, сөвешде йүреги бире баглап сөвешмелидир ве шөхратдыр чөреге етжек болуп жан этмелидир.

Эмиралмөмин Алы ибн Абыталыб ажалдыр өлмек барада шейле диййәр: «Мен дүнйә инен гүнүм өлдүм». Эмма бир гүррүңден башга бир гүррүңе гечжек болсам, мен көп гепиң башыны агырдарын, ёгсам көп билйән көп гепләрем диййипдирлер. Башдакы гүррүңе гайдып гелелиң: билип гойгун, чөрек билен ады шу дүнйәде газаняндырлар. Раст газандыңмы, мал-дөвлет топламагың хем угруна чыкгын, топланыны болса ыгтыбарлы саклап, еринде харчлагын.

Йигрими биринжи фасыл

МАЛ-ДӨВЛЕТ ТОПЛАМАГЫҢ КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, бир зат эдинмек мүмкин болса, пурсаты элден бермегин, йөне зат диййп, өзүңи хатарлы ягдая-да салмагын, эдинйән задың өзүңе лайык, мынасып болмагы угрунда жан этгин. Эдинен эмләгиңи сарпалы саклагын, оңа-муңа харчламагын, зады сакламак эдинмекден кындыр. Эгер харчламалы болаянында хем, онуң өвезини деррев долгун, эмма долмасаң, дөвлетиң, Каруның[47] дөвлети болса-да гутарар. Йөне әхли куй-көчәңи байлыга берип, оны бакыдыр хасабам этмегин, шейтсең, ирде-гичде гарып дүшәениңде-де, йүрегиң авамаз. Өңкүлер айтмышлайын: «Зерурлык чыкып, бир зады достуңдан хайыш этмели боландан, оны душмана гоюп гиден говудыр».

Йөне эмләгиңи сарпалы сакламагы хөкманы хасап этгин, чүнки аз задыны саклап билмедик көп задыны-да саклап билмез. Онсоңам, кесекиниң эмләгини сакландан, өз эмләгиңи сакламагы ерликли сайгын. Ялталыкдан эжап этгин, чүнки ялталык бетбагтлылыгың шәгирдидир. Өзүңем бирсыхлы зәхмет чеккин, чүнки хер бир зат бихепбеликден дәл-де, зәхметден эмеле гелйәндир. Гөрмейәрмиң, ыхлас нygмат дөретсе, бихепбелик дөвлети тоздуряндыр!? Парасатлы адамлар: «Элпе-шелпелик ислесеңиз, жепакеш болуң, дөвлетли болайын дийсеңиз, канагатлы болуң, достуңыз көп болсун дийсеңиз полады юмшак болуң» диййп айдыпдырлар.

Зәхметдир ыхлас билен топланан эмләги ялталык зерарлы элден гидермек пайхаслылыгын аламаты дәлдир. Мәтәчлик чекен гүнүң пушмандан пейда ёкдур. Зәхметини чекеңсоң, мивесини хем өзүң йыгнагын. Зат хер нәче гыммадам болса, оны хатыралы адамыңдан гысганмагын, чүнки хич бир адам хич бир зады өзи билен габра әкидйән дәлдир. Иле мәтәч болмазлык үчин, чыкдажың гирдежиңе гөрә болсун, чүнки мәтәчлик диңе пукараларың өйүнде дәл, барлыларың өйүнде-де болуп билер. Мысал үчин, бириниң гирдежиси бир дирхем[48] болуп, чыкдажысы хем бир дирхем билен бир хаббе[49] болса, ол адам хич хачан мәтәчликден сайланмаз. Гирдежи бир дирхем болса, чыкдажы бир дирхемден аз болмалыдыр. Шейле өйде хич хачан мәтәчлик болмаз. Барың билен базар эйлегин, чүнки канагатың өзи байлык диймекдир. Кысматыңда нәме болса, шоңа-да ээ боларсың.

Сүйжи сөз ве адамларың көмеги билен дүзелен иш үчин пул сарп этмегин. Гарып адамың гадыр-гыммады болмаз. Билип гойгун, гарамаяк адамлар хайыр гөрмеселерем, дөвлетли адамлары сылаяндырлар, зелел чексэлер-де, гарыплары йигренйәндирлер. Ынсан үчин иң агыр пурсат мәтәчликдир, барлылар үчин тарыпнама болуп хызмат эдйән херекетлер ёксуллар үчин айып гөрүлйәндир.

Адамларың зынатыны оларың жомартлыгындан гөргүн, хер кимиң гадырыны болса онуң зынатына гөрә кесгитлегин. Йөне исриби харам билгин, оны рысвалык сайгын. Худайың халамадык хер бир зады бенделери үчин харамдыр. Өңкүлер айтмышлайын: «Исрип этмәң, ол исрип эдйәнлери халаян дәлдир». Кадыр алланың халамаян затларыны сенем говы гөрүп бармагын. Хер бетбагтлыгың бир себәби бардыр, гарыплыгың себәби-де заячылыкдыр. Диңе бир мал-дөвлети харчламакда дәл, иймек-ичмекде, ишлемекде, гүрлемекде — хайсы затда болса-да, исрип этмегин, чүнки исрип бедени гурбатдан гачырып, калбы талаңа саляндыр, аклы чашырып, өмри заялаяндыр. Эйсем чыраның өмрүниң яга баглыдыгыны гөрмейәрмиң нәме?! Эмма чырага чакданаша көп яг гуйсаң, ол дерхал сөнмек билен болярдыр. Өлүме себәп болян шол яг кадалы гуюлаянында болса, ол яшайша себәп болярдыр. Шейле болса, өлүме себәп болян зат

хем исрипчиликдир. Диймек, чыра яшайыш берйән ягдыр, эмма ол чакданаша болса, заячылык пейда болар, яшайыш берен хәлки яг инди ажала өврүлйәндир. Алла-да шол себәпли исрипчилиги генде зат хасап эдйәндир. Атлы-абрайлы адамлар-да исрипчилиги унаян дәлдирлер, чүнки исрибиң нетижеси хемише заячылыга язяндыр.

Эмма өз дурмушыңы заяламагын, өңүңдәки ырсгалың гапысыны япмагын, мүмкин боланда, өзүңе говы серетгин, герек болан хер бир ишде серeсапсызлык этмегин, өз ишинде серeсапсызлык эден адам багтындан пейда тапян дәлдир, арзувларына-да етйән дәлдир. Нәмәң бар болса, нәме герек болса, өзүңе харчлагын. Догры, мал диениң зерур затдыр велин, жаныңдан эзиз дәлдир. Хусусан, зәхмет синдирип топлан задыңы хайырлы ишлере сарп этгин.

Дөвлетиңи бахылларың элине табшырмагын. Шерапхорлардан, хумарбазлардан әтияч этгин. Мал-дөвлет топламакда серeсапсызлык этмегин, рахатлык зәхметдедир, зәхмет болса дынч алмакдыр. Бу гүнүң рахатлыгының эртирки зәхмет болянлыгы үчин, бу гүнүң зәхмети хем эртириң рахатлыгыдыр.

Азаплы-азапсыз газанан затларың бир дирхем билен ики данклыгыны[50] өйүңе ве машгалаңа харчлагын. Совмаклык жуда герек болаянында хем, шундан артык совмагын. Шейлеликде, ики данк харчланыңдан соң бейлеки ики данкы бейләнде гоюп, оны ятламагын, олары мирасдүшерлериң ве гожалып тапдан дүшжек гүнлериң үчин саклагын, шонда олар маңладырәр. Галан ики данка болса безег шайлаайыңдан дирәр. Галан ики данка болса безег шайларыны сатын алгын. Алан шайларың заяланып, тиз сандан чыкян шайлар болмасын. Мысал үчин, гыммат бахалы дашлар, гызыл, күмүш, бүрүнч, мис ве бейлеки шайлар болсун.

Мундан артык задың болса, топрага харчлагын, чүнки топрага сарп эден затларың соң артыкмажы билен өзүңе гайдып гелер. Эмләгиң хемише еринде дурар, гирдежиң бол болар, үстесине-де арасса ве халал болар. Өй гошларыны эдиненинден соң, хер гезек зерурлык ве межбурлык болды дийип, өй гошларыңы сатыжы болмагын ве «э-эй, адам, бу болян затлары гөрсене, бу гүн мен булары межбур болуп сатярын, соң бир гүн аларын-да» диймегин. Ерине

алмак умыды билен хер сапар зерурлык чыкып, өй гошларыңы сатып дурсаң, бирден алып билмезлигиң эхтималдыр, шейдип, өңкүлериң элден гидип, өйүң бош галар. Шейдип, узак вагта чекмезден, сен үфлислериң үфлиси боларсың.

Бирем хер гезек зерурлык чыканында карз алып, гирев гоймагын, хич вагт гөтеримине зат берип, гөтеримине зат алмагын. Карз алмагы кичилик ве улы масгарачылык билгин хем-де элиңден гелйәркә, хич киме екеже дирхемем карз бермегин, айратын хем достларыңа берен карзыңы ызына алмак жуда кын ишдир. Эмма карз берен болсаң, оны гайдып өзүңки хасап этмегин, оны өз яныңдан достума багышладым хасап этгин. Онсоң, оны өзи гайдып берйәнчә дилемегин, шу зерарлы достлугың бозулмагы мүмкиндир, чүнки досты душман этмек аңсатдыр-да, душманы дост этмек жуда четиндир. Буларың биринжиси чагаларың, икинжиси пәхимли-пайхаслы дана гожаларың ишидир.

Керемли адам болайын дийсең, барыңдан лайыкатлы адамлара пай бергин, кесекиң эмләгине гөз гыздырмагын. Ыгтыбарлылыкда ат газанмак үчин өз эмләгиңи өзүңки, кесекиниң эмләгини хем кесекиниңки хасап этгин.

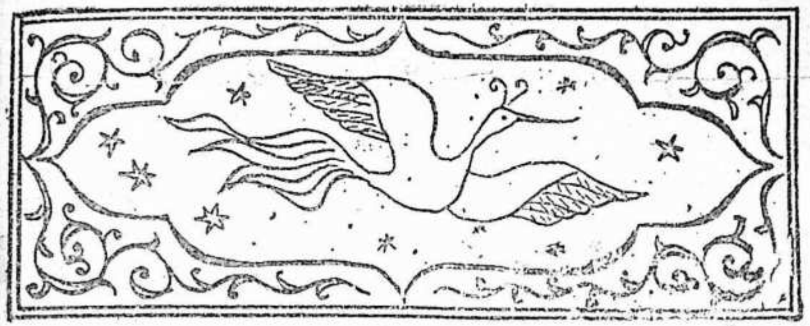

Йигрими икинжи фасыл

АМАНАТ САКЛАМАК ХАКЫНДА

Оглум, бири саңа аманат зат берсе, элиңден гелсе, алмагын, йөне алмалы болайсаң велин, оны ыгтыбарлы саклагын. Аманат сакламак дертдир, чүнки мунуң нетижесинде ол хөкман үч задың бириниң үстүнден элтйәндир. Эгер сен өзүңе ынанылан шол эмләги ызына гайтарып берсең, аллатагаланың саргыт эден: «Аманатлары эелерине гайтарың» диен хөкмүни бержай этдигиң болар. Мертлигиң ве асыллылыгың сереси аманат сакламазлыкдыр, сакладыгыңам оны аман-эсен саклап, эесине говшурмакдыр.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, бир киши ирден алагараңкылыкда хаммама барярка, ёлда достуна саташыпдыр ве оңа: «Мениң билен хаммама гидесиң гелйәрми?» дийип сорапдыр. Ёлдашам: «Эдил хаммамың ишигине ченли-хә ёлдаш болуп билжек, эмма хаммама гидип билжек дәл, элим дегенок» дийипдир. Олар хаммама голайлаянчалар биле йөрәп гидипдирлер. Ёлайырда етенлеринде, досты айтмаздан-зат этмезден, ызына өврүлипдир-де, башга тарапа тутдурып
уграпдыр. Төтәнден бир огры-да хәлки кишиниң ызындан гарама-гара йөрәп, хаммама тарап уграпдыр. Адам бирден ызына гаңрылып серетсе, ызындан гелйән огрыны гөрүпдир, эмма алагараңкы болансоң, оны досты хасап эдип, голтугындакы яглыга дүвлен йүз динары чыкарып, хәлки огра берипдир ве: «Гардаш, бу аманат зат болмалы, хаммамдан чыкянчам ал, чыкамсоң берерсиң» дийипдир. Огры гызылы

алыпдыр-да, ол адам хаммамдан чыкянча, шол ерде бутнаман дурупдыр. Ол адам хаммамдан чыкянча, хова эййэм ягтылыпдыр. Ол эгин-эшиклерини гейиндир-де, келлесиниң угруна йөрэп гидипдир. Огры онуң ызындан гыгырып: «Эй асыллы киши, гызылыңы алып, онсоң гит, бу аманадың зерарлы мен бу гүн бир топар бэхбидимден галдым» дийипдир. Ол адам: «Бу нэме, аманат нэме, сен ким борсуң?» дийип сорапдыр. Ограм: «Мен огры болмалы, сен болсаң хаммама гирмэнкэң, бу гызылы маңа берен адам» дийипдир. Ол адам: «Эгер огры болян болсаң, сен нэме үчин гызылларымы алып гидибермедиң?» дийипдир. Огры: «Эгер мен бу пуллары өз сенедим билен газанан болсадым, онда бу мүң динарам болса, сениң аладаңы этмездим ве саңа еке жиннек-де гайтармаздым. Эмма сен муны маңа сакламага бердиң, сен-э ынам эдип сакламага берсең, менем муны намартлык эдип огурласам, бу барып ятан ынсапсызлык боляр ахырын» дийип жогап берипдир.

Бирем бу мал гүнэсиз халыңа харап болан болса, онда онуң дерегине бир зат алып болса ягшыдыр. Йөне шейтан ёлдан аздырып, аманада гөз гыздырсаң, бу жуда генделик болар. Эгер сен оны эесине гайтарсаң, шоңа ченли сакламак үчин сен көп азап чекдирмели боларсың, шонча азапдан соңра гайтарсаң, азабың өз гарныңа галар, ол адам болса мунуң үчин саңа жиннек ялы хем миннетдар болмаз. «Бу өз задым, берипдим, индем ызына алян, шонуң үчин, ол саңа галмаз» диер.

Догруданам, чекен эмгегиң үчин саңа: «Саг болсун» диен болмаз, гайтам терсине, үсти-башыңы хапаланың галар.

Аманат йитсе, хич ким ынанмаз, сен болсаң хыянат этмедик халыңа улы илиң өңүнде бигэне сайыларсың, сылаг-хорматдан махрум боларсың, гайдып хич ким саңа жаныны ынанмаз. Өзүң алсаң болса харамдыр, улы гүнэ галарсың, бу дүнъеде шепагат гөрмерсиң, о дүнъеде болса аллатагаланың газабына сезевар боларсың.

Б е л л и к. Эмма бирине аманат бержек болсаң, гизлин берме, хич ким сениң задыңы онуң элинден алып билмез. Үстесине-де ики саны ыгтыбарлы шаядың болмаса, өз задыңы хич киме сакламага бермегин, берэйсеңем, соң дава учрамаз ялы, берен адамыңдан дилхат алгын. Иш ишден гечип, казылашмалы болса, гөдеклик этмегин, чүнки гөдеклик зорлук аламатыдыр. Башардыгыңча, кичи дилден бәрде ант ичмегин ве ант ичип, беллентги хем болмагын. Бирвагт ант ичмели болаяныңда хем, халк гепиңе ынанар ялы ант ичгин. Сен хер нэче девлетли болуп, дабараң даг ашса-да, алчак хем догручыл болмасаң, өзүңи гарып хасап этгин, чүнки рысва эдилен кеззап ирде-гичде тозмалыдыр. Аманадың гадырыны билгин, чүнки: «Аманат гызылың пелсепе дашыдыр, шонуң үчин, хемише байлыкда яшарсың, ягны пәк хем догручыл боларсың» дийипдирлер.

Догручыл ве ыгтыбарлы адам болгун, дүнйэниң бүтин девлети догручыл хем ыгтыбарлы адамларыңкыдыр. Хич кими алдамажак болуп жан этгин, йөне алданмакданам сересап болгун, айратын хем гул сатын аланыңда хэзир болгун. Бу барада алла ярың болсун.

Йигрими үчүнжи фасыл

ГУЛ САТЫН АЛМАК ВЕ ОНУҢ ШЕРТЛЕРИ ХАКЫНДА

Гул сатын алсаң, жуда654 сересап болгун, чүнки адам сатын алмак гаты четин ишдир. Гул бардыр, адам сатын алмагы гөрәймәге, говудыр, ичгин чемелешдигиң дашындан гөрәймәге, говудыр, ичгин чемелешдигиң велин, терсине болуп чыкяндыр. Адамларың көпүси гул алмагы диңе сөвдалашмакдыр өйдйәрлер, йөне билип гойгун, гул сатын алмак гиден бир ылым хем сунгатдыр. Чүнки танамаян малыны алан адам алданяндыр, адамы танамак болса өрән кын меселедир. Адамларың айыпдыр ягшы тараплары көп болансоң, бир айыбың адамың говы тарапларының йүз мүңүсини, бир говы тарапың болса йүз мүң айыбы яшырып билйәндиги беллидир.

Адамы парасатлылык ылмы[51] ве тежрибеден башга хич бир зат билен танап болмаз. Парасатлылык ылмы болса тутушлыгына пыгамберлере дегишлидир, оны иң кәмил гөрнүшде пыгамберлерден башга хич ким билип билмез. Диңе пыгамберлер өз парасатлылыклары билен адамың ягшы ве яман тарапларыны кесгитләп билерлер. Эмма муңа гарамаздан, өз билдигимден, илден эшиденлеримден мисил тутуп, мен саңа гул сатын алмагың шертлери хакында гүррүң берсем дийййәрин.

Билип гойгун, гул алмагың үч шерти бардыр: оларың биринжиси гулларың айыпларыны ве говы тарапларыны парасатлылык билен билмек укыбыдыр. Икинжиси дашкы сыпатларына гөрә, онуң гизлин ве ач-ачан етмезчиликлерини билмек, үчүнжиси болса жынсларыны, оларың етмезчиликлерини хем-де говы тарапларыны танамакдыр.

Пәхим-пайхаслылыгың илкинжи шерти шейледир. Гул сатын аляркаң хемме тараплары барада ыкжам ойлангын, чүнки гулларың хырыдарлары ики хили боляндыр: бири гулуң диңе йүзүне середйәндир, эмма гөвресине, бейлеки тарапларына болса баш галдырян дәлдирлер; башга бири гулуң йүзүне серетмез-де, галан ерлерине үнс берер, сыратлылыгына, оваданлыгына я этли-ганлылыгына середер. Эмма ким сениң гулуңа хырыдар чыкса, ол илки билен онуң йүзүне, соң галан ерине середер. Диймек, иң говусы, гулуң гөрмегейини сайлап алмакдыр, чүнки өзүң хем хемише онуң билен йүзбе-йүз болмалы боларсың. Сен илкинжи нобатда гулуң гөзи билен гашыны сынлагын, соңра бурнуна, онсоң ики додагы билен дишлерине, иң соңунда хем сачына серетгин. Кераматлы кадыр алла ынсаның әхли гөзеллигини гөзи билен гашына, нәзиклигини бурнуна, ширинлигини додаклары билен дишине, непислигини йүзүне жемләпдир, келлесиндәки сачларыны болса буларың хеммесиниң безегине өврендир.

Шондан соң сен гулуң галан ерлерини сынлагын. Эгер сен онуң гөзи билен гашында гөзеллигиң, бурнунда нәзиклигиң, додакдыр дишлеринде ширинлигиң, хамында тәмизлигиң бардыгыны гөрсең, икирҗиңленмән алгын, гөвресине, элине-аягына баш галдырмагын. Буларың хич бири болмаянында, ол мылакатлы болсун. Мениң гарайшыма гөрә, гөзеллиги болмадык мылакатлылык, мылакатлылыгы болмадык гөзелликден хас говудыр. Онсоңам, гул белли бир иш үчин герек дийййәрлер. Шонуң үчинем, гулы хайсы сыпатлара гөрә, нәхили пәхим-пайхас билен сатын алып болҗакдыгыны билмек хөкмандыр. Ол узынлыкда-гысгалыкда, семизликде-арыклыкда, аклыкда-гаралыкда, гөдекликде-нәзикликде, бойнуның ёгынлыгында-инчелигинде, сачының гатылыгында-юмшаклыгында чен-чак болмалыдыр. Гул сагырлак, юмшагет, сервикамат, нурана, дикгөвре, юмшак сачлы, гарагөз, галамгаш, оваданбурун, инчебил, алкымлак, диши ак болмалыдыр, бедениниң әхли сыналары айданларыма лайык гелмелидир. Гул нурана, полады юмшак, хошгылав болса, ол вепалы, дилевар ве укыплы болгуч боляндыр.

Өй хызматлары үчин алынян гулуң аламатлары:

сыратлы, йылманак хамлы, сарыягыз, жоззук йүзли, этли-ганлы, ясы пенжели, гиң маңлайлы, чалымтыл-гара гөзли, шәхдачык болмалыдыр. Булар ялы гул хүнәр өвренмәге, өй ишлерини алып бармага, кәтиплиги йөретмәге, хазына сакчылыгына ве бейлеки ишлере габылдыр.

Сазандарлык үчин алынжак гулуң тени чее, хортаң, айратын хем сагры тарапы аррык, бармаклары инче болмалыдыр. Эмма жоззук йүзли гулдан гача дургун, ол хич зат өвренип билмез. Гулуң элиниң аясы юмшаксы, бармаклары яйраң, йүзи-гөзи нурана, хамы нәзик болмалыдыр. Сачлары узынам, гысга-да, жуда морам, жуда гара-да болмалы дәлдир, гөзи чалымтыл-гара, дабаның ашагы текиз болмалыдыр. Шейле гул хер хили непис ишлери, айратын хем сазы чалт өвренер.

Харбы ише чулум гулуң сачы гаты, бойы узын, сыратлы, берк беденли, гужурлы, бармаклары гатаңсы, сүңклери берк, хамы ве бedeниниң сыналары гөсы, сүңклери берк, хамы ве бедениниң сыналары гөдеңси, сепишеклери бердашлы, богунлары узын, тениниң дамарлары дартылып, гөрнүп дуран, аялары ясы, дөши гапак ялы, герденлек, еңсеси чапгы яссыгы ялы болмалыдыр. Эгер сачының түйлери дүшен болса, хас хем говы, гарны чекик, били инче, йөрәнинде балдырлары ёкары дартылян, йүзи хырсыз, гөзлериниң ичи гызарып дуран болмалыдыр. Бейле гул сөвешде гайдувсыз хем угуртапыжы боляндыр.

Харемхана үчин герек гул гараягыз, ызгытсыз, бисырат, агажет, сачының түйи инче, ысгынсыз гүрлейән, аяклары инче, пөкги додак, емшик бурун, гысгабармак, чөпбоюн болмалыдыр. Шейле гул харемхананада хызмат этмәге лайыкдыр. Эмма сарыягыз, гүлер йүзли гул муңа лайык дәлдир.

Чыпар гулдан, айратын-да сачлары йүзүне дүшүп дуран гулдан этиячлы болгун, олар гөзлери немли, калплары гамлы, аялбап я-да арада гезер боляндырлар.

Утанч-хаяны билмейән орта яшлы гул атбакарлыга саз гелйәндир. Ол гүргашлы, габаклары чиш, гөкгөз, гөзлериниң агы гызыл менекли, додаклары узын, дишлери сыртарып дуран, агзы улы боляндыр, булар ялы гул жуда хаясыз, шерменде, биэдеп, гарасөймез ве ырсарайжы боляндыр.

Ашпезлиге герек, ичерә середйән гулуң аламатлары шулар боляндыр: онуң жемалы тәмиз, тени арасса, йүзи тегелек, эл-аяклары гелшикли, гөзлери мавы, бойы узын, геплемезек, сачы мор ве узын болмалыдыр. Бейле гул ише чулумдыр. Агзан шертлерим барада гүррүң этсек, бар болан несиллер барада маглумат топламак герек, оларың говы ве етмезчиликли тарапларыны билмек зерур. Олары санап гечелиң...

Хиндилериң кемчиликлери оларың тагашыксыз геплейәнликлеринден, гырнагың өйүнде олардан бизар болунянлыгындан ыбаратдыр. Эмма хиндилериң несиллери бейлеки халкларыңкы ялы дәлдир, себәби бейлеки халкларда хеммелер бирек-бирек билен гарышып гидйән болсалар, хиндилер бейтмейәрлер. Адам ата эйямындан бәри гелйән адата гөрә, екеже хүнәрмент хем башга хүнәрмент билен гарындаш болян дәлдир, бакгал гызыны бакгала берип, гыз алнанда бакгалдан аляндыр, этчилер этчилер билен, ер сүрүжилер ер сүрүжилер билен, эсгерлер эсгерлер билен, брахманлар брахманлар билен гуда боляндырлар. Шонуң үчинем, оларың хер бир тайпасының, хер бир неслиниң өз хүй-хәсиети бардыр, мен оларың барыны салгы берип отурып билжек дәл, онда китабың угры үйтгежек. Йөне оларың иң говулары хем хошамай, хем пайхаслы, хем догручыл, хем батыр, хем хожалыкчы болярлар — олар брахманлардыр ве алымлардыр.

Нубалылар билен хебешлериң айыплары бейлекилериңкә гөрә аздыр, хебешлер нубалылардан говудыр, себәби олар пыгамбериң (гой, онуң өйүне нур ягсын) айданларыны диллеринден дүшүрйән дәлдир. Ынха, бу оларың хер бириниң несли, айыпдыр говы тарапы барадакы ылымдыр.

Инди үчүнжи шерт барада: ол сениң кәбир аламата гөрә оларың гизлину-ачык кеминден хабарлы болмалыдыгындан ыбаратдыр. Сен муны өвренсең, ахмал болуп, гулы бир бакышда сатын алмарсың. Чүнки илкинжи гезек гөренинде, гөзе ыбалы гөрненлериң көпүси соңра бисырат болуп чыкарлар, илки бисырат гөрненлер, соңра хошрой болуп чыкарлар. Онсоңам, ынсаның кешби хемише бир дуркунда дурмаяр, ол кә хошрой гөрүнсе, кә бедрой гөрүнйәр. На-

сарындан хич зат сыпып галмаз ялы, гулуң бедениниң әхли сыналарыны биркемсиз сынлагын. Биргиденгизлин дертлер хә диймән йүзе чыкжак болуп дурандыр, йөне энтек йүзе чыкан дәлдирлер, олар санлыжа гүнден йүзе чыкжакдырлар. Онсоң, оларың хем аламатлары бардыр.

Мысал үчин, яңагы бирхили сарымтык өвүссе, додагының реңки өчүк болса, гөзлери перишан гөрүнсе, бу бабасылың аламатыдыр: габаклары хемише пөкгерип дурса, онда ол истисга[52] кеселине учрапдыр. Гөзи гызарып, маңлай дамарларының дартылып дурмагы йүрек тутгайындан хабар берйәндир.

Кирпиклериң хаял гырпылып, додакларың йыгы-йыгыдан тирпилдемеги гөвнүчөкгүнлигиң нышаныдыр. Бурун сүңкүниң эгрелип, онуң гышык болмагы бурун бабасылының ве буруңдан ган гелмесиниң нышанидир. Шаргара ве жуда гаты гүр, кә ерлери хас-да гара сачлар оларың реңклененлигинден хабар берйәндирлер. Эгер бедениң дүрли ерлеринде, адатча тагма басылмаян ерлерде тагма я беллик гөрсең, хәзиржек болгун, белки, онда хейвере кесели бардыр, додакларың реңкиниң өчүгси гөрүнмеги, гөзүң сарылыгы сарыгетирмеден хабар берйәндир.

Гул аланыңда, аркан ятырып, ики бөврүни элиң билен сыпалап гөргүн, тениниң агырян ериниң, чиш-пишиниң барлыгыны-ёклугыны аныклагын. Эгер бар болса, онда ол багыр я далак кеселиниң бардыгыны аламатыдыр. Гөзе гөрүнмейән дертлерини бирйүзли эдеңсоң, онуң гөзе дүртүлип дуран кемчиликлерини агтарып уграгын: агзының, бурнуның порсулыгындан, гулагының керлигинден, дилиниң пелтеклигинден, сакавлыгындан, сесиниң ёгынлыгындан сересап болгун, йөришине, дишиниң этлериниң пугталыгына-дәлдигине үнс бергин, гараз, алдатдырмажак болгун. Бу айданларымың барыны берҗай эдениңден ве айдыңлашдырмалы затлары айдыңлашдыраныңдан соң, алжак гулуң өйүңде-де пәкйүрек болар ялы, оны ыгтыбарлы ве арасса адамдан алгын.

Пүрсйәнче гүрлешмейәни тапсаң, пүрсйән алмагын, чүнки өңъетен кесе юртлыны хәсиетиңе уйгунлашдырсаң-да, пүрсйәни өзүңе имрикдирип билмерсиң.

Кейпиң тутуп, хесерленен чагың алжак болян гулларыңа, чоруларыңа баш галдырмагын, чүнки сер-

местлигиң өлгинийне бедрой адам гөзүңе пери болуп гөрнер. Сен илки билен елиңи ятыргын, диңе шондан соңам гул сатын алмага гиришгин. Башга ерде ләлик сакланан гулы алмагын. Ол говы сакланың гадыры билмез, чүнки ол муңа өң эндик эдендир, әрбет саклап, хүлли-хүлли этмесеңем, ол гачар, я сатылмагыны күйсәр, я йүрегинде саңа кине саклар.

Сәхелче ягшылык этсең, миннетдар болуп, саңа йүрегиниң төрүнден орун берер ялы, гулы өң оңа йүз берилмедик ерден алгын. Махал-махал гулларыңа пул берип дургун, оларың пула мәтәч болмагына ёл бермегин, болмаса, олар, ислеселер-ислемеселер, пул гөзлегине чыкмалы боларлар. Гул алсаң, гыммат бахалы гул алгын, чүнки херки задың гадыры онуң гымматы билен өлчелйәндир. Көп ага гуллук эден гулы алмагын, чүнки көп әре баран аял билен көп ага гуллук эден гулда хөвес эдерлик зат ёкдур. Хернә алсаң, гүн-гүнден гымматы артян гул алгын.

Эгер-де гул чыны билен сатылмагыны күйсейән болса, икиржиңләп дурмагын, сатгын.

Аял чыны билен эркинлиге дызаян болса, гул хем чыны билен сатылмагыны күйсейән болса, онда ол аялдан-да, шол гулдан-да эйгилик тамасыны этмегин. Эгер гул билгешлейин ялталык эдип, ишде билкастлайын хата гойберйән болса, оны зор билен говы ишлетжек болмагын, ол хич хачан меникли, галжаң ишгәр болмаз. Шонуң үчин, бейле гулы сатмак билен болгун, чүнки ятаны «тур!» диийп оярып болар велин, ялтаны тебил какыбам гымылдадып болмаз. Бихепбе кейванылары төверегиңе топламагын. Азаяллылык икинҗи дөвлетлилиқдир. Хызматкәрлериң терк эдип гитмез ялы, олара хошгылав болгун, барларының гадырыны билгин, чүнки ики саны бихепбе сакландан хепбели бир адам саклан ягшыдыр.

Өйүңдәки гулларың бир-бири билен «доган» окашмакларына, чоруларың болса бир-бирлерине «уям» диймегине ёл бермегин, мунуң улы шумлукларың үстүнден элтмеги мүмкиндир.

Гулларыңа ве хызматкәрлериңе гүйчлериниң чатайжак ишлерини табшыргын, гүйчлери чатмадыклар «башарамзок» баханасы билен ишден йүз дөндермели болмасынлар. Өзүң болса ынсаплыларың ынсаплысы болмак үчин адалатлы болгун.

Гул өз хожайыныны атасы, энеси хасап этмелидир. Гул сатяны әсгермейән гулы сатын алмагын, әшегиң чопанындан горкушы ялы, гул хем гул сатяндан горкмалыдыр. Болгусыз бахаималар арап, өзүни сатдыржак болуп дуран гулуң сатылмагындан-алынмагындан пейда гелмез, шонуң үчин, оны деррев башгасы билен чалышгын. Мениң дийшим ялы эдип, герекли гулы сатын алсаң, жаның дынар.

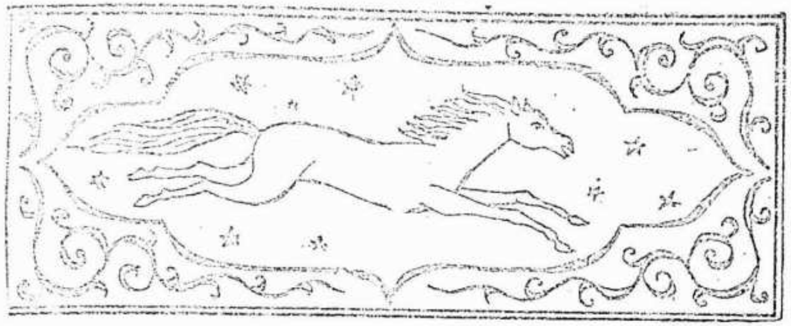

Йигрими дөрдүнжи фасыл

ӨЙ ВЕ ЕР САТЫН АЛМАК ХАКЫНДА

Оглум, билин, хабарлы болуп гойгун, эгер бирден ер ве өй сатын алармаң болсаң, асыл хер бир зат алып, хер бир зат сатармаң болсаң, сен кануна сарпа гойгун. Нәме алсаң, болка алгын, нәме сатсаң, гытка сатгын, пейдаңа чапгын ве мундан хергиз утанмагын. Сатын алмакчы боланыңда, угур тапыжы болгун. Сөвдалашмакдан гачмагын, чүнки сөвдалашмак, дилемек сөвданың ярысыдыр дийипдирлер. Эмма нәме алсаң, онуң хайыр-зыяныны салдарлап гөрмек герекдир. Түвмаяк галмажак болсаң, газанмадыгыңы харчламагын. Маяңа зыян бермежек болсаң, ахыры чыкдажа гетирйән пейдадан гачгын. Гурплы болуп, ёксуллык дердини чекмежек болсаң, бахыл хем бетнебис болмагын. Хер ишде сабырлы болгун, сабырлы болмак пайхасың нышаныдыр. Хич хачан өз пейдаңа бипарх болмагын, чүнки пархсызлык акмаклыга барабардыр.

Ишиң булашып, газанч гапылары япылан вагты өзүңи йитирмегин, тап билен болгун, ишлер угругянча сабыр этгин. Ховлукмак билен иш дүзелйән дәлдир.

Сатын алмак меселесине гелсек, өй алмакчы болсаң, ыгтыбарлы адамлар яшаян көчеден алгын, шәхериң четинден, диварың голайындан жай алмагын. Арзан дийип, чагшан жай алмагын, әхли затдан өңүрти гоңшыңы сынлагын, чүнки араплар айтмышлайын, «кыямат гүни гоңшудандыр».

Бузурчмэхр дана: «Дөрт зат агыр дертдир: олaрың биринжиси эрбет гоңшудыр, икинжиси улы машгаладыр, үчүнжиси оңшуксыз аялдыр, дөрдүнжиси мәтәчликдир» дийипдир.

Хич вагт алидлер (Алының несиллери) билен гоңшулыкдакы ве алымлардыр дөвлет ишгәрлери билен гоңшулыкдакы жайы сатын алмагын. Иң гурплы адам өзүң болжак көчеден жай алжак болгун. Эмма гоңшың ыгтыбарлы болмагына үнс бергин, жай сатын алансоң, гоңшыңа сарпа гойгун, онуң мертебесини саклагын, чүнки «Гоңшы мертебеси хеммәңкиден бейикдир» дийипдирлер.

Көчәңдәки яшаян адамлар билен мылакатлы болгун, сыркавларының хал-ахвалларыны сорап дургун, гынанч билдирмели адамлара гынанч билдиргин, мерхумлары жайламага гатнашгын, умуман, гоңшың бар ишине көмек этгин, шатлыкларына шатланып, хесретлерини пайлашгын, мүмкинчилигине гөрә, гейим-гежимдир азык-овкатдан садака бергин, шейтсең, сен көчәниң иң сарпалы адамы боларсың.

Көчәңизде яшаян чагалары огшап, багрыңа басгын, гаррыларың кейп-ахвалларыны сорап, сарпаларыны тутгун. Өз көчәңдәки метжитде бәш вагт намазыңы ырмагын, ремезан айы болса ол ере шемдир чыра ибермеги ятдан чыкармагын. Ил-халкыңа нәче мылакатлы болсаң, ол хем саңа шонча мылакатлы гарар. Сен ене бир зады билип гойгун: ынсаның башына ягшыдан-ямандан нәме гелсе, ол онуң пәлинден гелйәндир. Шоңа гөрә, этмесиз иши эдип, айдылмасыз зады айтмагын, чүнки этмесиз зады эдйәнлер гөрмесиз гүнлери гөрйәндирлер.

Башарсаң, улы шәхерлерде яшамагын, өзем шол юрдуң сениң үчин дийсең аматлы болсун. Алан жайың диварлары бейлекилериңкиден белент болсун, шейтсең, ховлыңа гечениң гөзи дүшүп дурмаз, йөне сенем бойнуңы узадып, гоңшуларыңы бирахат эдип дурмагын.

Ер алсаң, гоңшусыз, сувсуз ерден алмагын. Нәме алсаң, болчулык йылы алгын, шәриксиз ве шүбхесиз ер тапсаң, шәрикли ве шүбхели ер алмагын, ериң ховпсуз-хатарсыз байлыкдыгыны билип гойгун. Ер аланыңда, оны бирсыхлы абаданлашдырмагың алажыны этгин.

Хер гүн онуң бир задыны онарып дургун, шейтсең, хемише тәзе-тәзе гирдежи аларсың. Элбетде, ериңи, мүлкүңи абаданлашдырмага ялталык этмегин, чүнки абаданлык гирдежиниң чешмесидир. Гирдежи герек болмаса, онда сен бүтин чөллери, сәхралары өз ерим хасап эдип билерсиң, гирдежи диңе ериң угруна середилен вагты боляндыр.

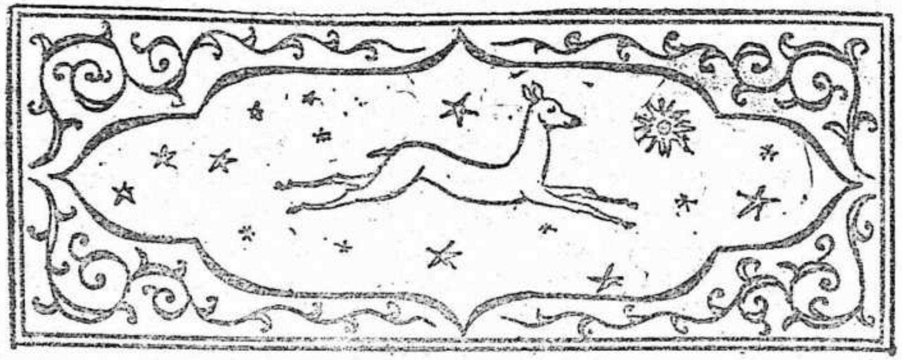

Йигрими бәшинжи фасыл

БЕДЕВ ЭДИНМЕК ХАКЫНДА

Оглум, ат алмакчы болсаң, алданмаз ялы, жуда сересап болгун, чүнки ат билен ынсаның тебигаты бирмеңзешдир: ягшы ата, ягшы адама нәче нырх кессең-де, утулмарсың. Яман аты, яман адамы болса, хер нәче көтеклесең-де, көтекләп отурмалыдыр. Парасатлы адамлар айтмышлайын: «Дүнъе ынсан биләндир, ынсанам хайван билендир», хайванларың иң гөзели болса атдыр. Оны сакламак хем хожалыкчылыкдыр, хемем мертликдир. «Атыңы, лыбасыңы говы сакла, ат билен лыбасың хем сени говы саклар» диен накылам бардыр.

Атың говусыны, хордасыны танамак адам танамакдан четиндир. Адамы гүрледип танаярлар, атың болса дили ёкдур, атың дили — дашкы гөрнүшидир. Атың нәхилидигини билмек үчин илки билен онуң даш кешбини сынлагын, себәби онуң гылык-хәсиетинде ялңышсаң-да, даш кешбинде ялңышмарсың. Чүнки ягшы атың даш кешби хем говы боляр, яман атың болса даш кешби хем яман боляр. Уссат атшынасларың айтмакларына гөрә, атың иң говы сыпатлары шулар болмалы: онуң дишлери инче, берк ве ак, ашакы додагы салпы, бурны дик, гиң ве узын, маңлайы гиң, дик гулакларының арасы ачык түңни, боюнлары эгриден инче, топуклары ясы, ялы узын, дөши гиң, өң аяклары билен арт аякларының арасы ачык, гуйругы гүр ве узын, гөзлери ве кирпиклери гара боляндыр, йөриши мессана, топуклары чее, били инче, сагрысы гиң, ики уйлугының арасы этлекдир. Үстүндәки киши гымылдандан, онуң херекетлерине дүшүш болмалыдыр.

— Мениң агзан бу сыпатларым хер бир атда хөкман болаймалыдыр. шол сыпатлар болан атам говы ат хасапланяндыр. Эмма бир атда болуп, бейлекисинде душмаян сыпат онуң реңкидир. Иң говы реңкли ат хурмайы өвүсйән дор атдыр. Ол хем оваданды́р, хем ысса-совуга дөзүмлидир хем-де чыдамлыдыр. Жерен ат гүйчсүз боляр, йөне онуңам бутларының арасы, гуйругы, аяклары, тойнагы, гуйругының ашагы, дөши, алны гара болса говудыр. Ал ат дийсең алтын өвүсйән атларың тохумындандыр, эгер онуң гара меңеклери бар болса, ялы, гуйругы, бутларының арасы, гөзлери, додаклары гара болса, ол-да говудыр. Семент атам шейле болмалыдыр. Гара ат болса шар гара болмалыдыр, йөне онуң гөзи гызыл болмалы дәлдир, себәби гөзлери гызыл атларың көпүси дәли ве айыплыдыр. Боз атың говы чыкян халатлары сейрек боляр, йүзи меңекли боз ат эрбет боляндыр, айратынам онуң гөзлери, арды, бутларының ич йүзи, тойнаклары ак боланда ямандыр. Били гара золаклы, аяклары гара, жерен атың сыпатлары болан гыр ат хем говудыр. Аблак ат халанмаяр, оларың говы чыкян халатлары жуда сейрек боляндыр.

Атларың говы ве ярамаз тараплары көпдүр. Оларың лайыкатлы сыпатларыны билеңсоң, айыпларыны хем билип гойгун, чүнки оларың айыплары хем дүрли-дүрли боляндыр, зыянлы ве гөрмәге бетгелшик айыплар хем, ончаклы бейле болмадык, йөне эрбет ырым хасапланян, эсине ховп салян айыплар хем боляр, олар ярамаз кеселлердир ве мыртар эндиклердир, оларың болса кәсине дөз гелсең, кәсине дөз гелип болян дәлдир.

Хер бир айыбың ве кеселиң өз ады болуп, шол боюнча-да аты танаса боляндыр. Мен олары санап гечейин. Билер болсаң, атың етмезчиликлериниң бири онуң гүңлүгидир. Гүң ат көпленч ёлдан чыкгыч боляр, мунуң аламаты: ол байтал гөрүп хесерленсе-де кишңемейәр. Аша, ягны гиҗекөр ат хас хем эрбетдир. Онуң аламаты: бу ат бейлеки атларың үркен задындан үркмейәр, сениң адыны-соруны билмейән бидерек ерлериңе чекинмән баряр. Ат кер боланында эрбет боляр. Мунуң аламаты болса, ол бейлеки ат-

лар кишңәнинде кишңәнок, гулаклары мыдам салпарып дур. Чепбекей ат хем эрбетдир, ол көп ялңышяр. Бу атың аламаты: ховла идип саланында, ол илки билен чеп аягыны басяр.

Аъмаш дийилйән атың гүндизине гөрши говы дәлдир, онуң аламаты: гөрежи гарадан яшылымтыкдыр, гөзлери мыдам ачыкдыр, диймек, гырпылдаян дәлдир. Бу айып онуң ики гөзүнде-де болуп билйәндир.

Гымпай ат дашындан гөрәймәге айыплы ялам болса, араплардыр пүрсйәнлер оны ягша ёрярлар. Эшидишиме гөрә, Дүлдүлем[53] гымпай болупмыш.

Аржал ат боланында, бир аягы ак ат боляр. Эгер онуң чеп өң аягы я чеп арт аягы ак болса, бу шумлугың аламаты хасап эдилйәр. Гөкгөз атың ики гөзем гөк болса, мунуң айыбы ёкдур, йөне бир гөзи, онда-да чеп гөзи гөк болса, бу эрбетлигиң аламатыдыр. Муграп ат, ягны акгөз ат эрбет боляндыр. Буг[54] ат хем эрбетдир. Акват, ягны гөни боюнлы ат хем говы дәлдир, бейле ат хапаны оңат селҗерип билмейәр. Ахвар, ягны ики аягы-да гышык ат эрбет боляндыр. Мунуң ялы ата пүрсйәнлер «Кеман пай» (аягы яя меңзеш) диййәрлер, мунуң ялы ат көпленч йыкылаган боляр. Эеринин ашагы түйлек ат хем шум гөрүлйәндир, голтугының ашагы, герши билен аякларының арасы, дөши түйлек болса-да говы дәлдир. Эгер онуң ики тарапы хем шейле болса, бу жуда шумлугың аламатыдыр. Тойнакларының ич йүзи түйлек фаршун аты хем говы сайылян дәлдир. Эгер түй тойнагың даш тарапында болса, айыбы ёкдур. Тойнагы чөврүлип дуран астап ат хем говы дәлдир, оңа акнаф хем диййәндирлер. Эгер атың өң я арт аяклары жуда узын болса, бу-да говы дәлдир, айратын хем бу ёкарык галып, ашак дүшенинде оңайсыздыр. Мунуң ялы ата афрак диййәрлер.

Гуйругы эгри озал ат хем эрбет боляр, оңа кашаф хем диййәндирлер, чүнки онуң тенининң ялаңачлыгы хемише гөрнүп дурандыр. Итгуйрук ат хем эрбет боляндыр. Авхач (архак) ат хем говы дәлдир, чүнки ол арт аягыны өң аягының орнуна басып билйән дәлдир. Асбет ат хем говы дәлдир, ол хемише агсаяндыр, чүнки онуң сепишиклеринде чиш бардыр. Арун аты хем эрбет боляндыр, чүнки онуң өң аякларының богунларында сүңк бардыр, эгер бу айып онуң арт аягында болса, онда оңа афрак диййәндирлер. Баш бермезек, үркек ат, жуда көп кишңейән ве осурак, депеген, тезеклемеси узага чекйән, йыгы-йыгыдан мыртарыны саллап дуран ат хем эрбетдир. Гөкгөз атлар гиҗекөрлүкден эзъет чекйәндирлер.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, Ахмет Феригуның[55] чопаны новруз гүни онуң янына гелип, шейле дийипдир: «Новруз совгадыны-ха гетирип билмедим велин, ондан зыяда бир хош хабар гетирдим». Ахмет: айт дийип эмр эдипдир. Чопан: «Айтсам, дүйн сизиң байталларыңыз мүң саны тай гунанлады» дийипдир. Ахмет: «Бу чопана йүз чыбык чалың, мүң саны гиҗекөр атың болмагы шат хабар дәлдир» дийипдир.

Бу затлары гүррүң берип, ат кеселлерини дүшүндиренимден соң, сен оларың хер бириниң адыны хем билип гой. Асар — агзы сүлекейли, маңкалы, аяклары чишли, тойнаклары жайрыклы, дызы саңгаты болуп дуран, ягыр, готур, хейвере, ужар, тойнак кесели, тойнак астының чиши, гарын чиши, ысгынсызлык ве галпылдама, дүвнүк, инги, аякларың гурылыгы, богаз чишмеси, аякларың сыркырап дурмасы ве башгалар.

Бу кеселлери мен диңе санап гечдим, оларың хер бирини жикме-жик беян этҗек болсам, бу узага чекҗек. Мениң агзап гечен затларымың бары атың айыбыдыр. Эмма иң улы айып гаррылыкдыр. Агзан айыпларымың барына дөз гелсе болар велин, гаррылыга дөз гелмек болмаз.

Ат алсаң, бейигини алгын, ол бәш данкдан пес болмасын, адам иримчик болса-да, ол пессежик атың үстүнде гөзгыны гөрүнйәр. Ене бир заты билип гойгун: атларың саг гапыргалары көпленч сол гапыргаларындан бир гапырга артык боляр, санап гөренинде, ики тарапы хем деӊ болса, онда бахасындан гачман, оны сатын алгын, бир ат хем онуң өңүне гечип билмез. Мал алыңмы, мүлк ве ер алыңмы, нәме алсаң-да, дирикәң пейдасы дегәйҗек, соңам сениң ковум-гарындашларыңа, мирасдүшериңе галайҗак зат алгын, чүнки сенем бир гүн өйленерсиң, чагаларың болар, Лебиби айтмышлайын, хер бир эркегиң зенан яраны болмалыдыр.

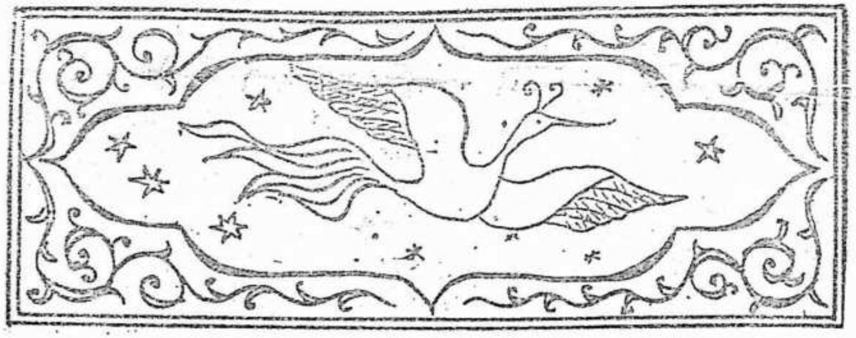

Йигрими алтынжы фасыл

ӨЙЛЕНМЕК ХАКЫНДА

Оглум, өйленмекчи болсаң, мертебәңи саклагын, зат хер нәче якымлы болса-да, оны аял-оглан-ушагыңдан гысганмагын. Эмма аялыңы говы саклагын, чагаңа бирсыхлы мылакатлы тербие бергин, бу сениң элиңдәки затдыр. Мен бир бейтде шейле дийипдим:

Аялы башдан тут, чаганы яшдан!

Эмма аял аланыңда, онуң байлыгына ковалашмагын, жуда оваданлыгына гөз гыздырмагын, оваданлыгына середилип, диңе магшук сечилип алыняндыр. Аял пәкизе, худайхон, хожалыкчы, адамсыны сөййән, хаялы, догручыл, геплемезек, эли арасса, ягшылык гөзлейән болмалыдыр. Шонда ол говам болар. Себәби: говы аял өмрүң безегидир хем дийипдирлер.

Аял мәхрем, йүрекдеш, овадан болса-да, сен онуң гепине гидип, садык гулуна өврүлмегин. Исгендерден: «Сен нәме үчин Дарының[56] гызына өйленеңок, ол дийсеӊ овадан ахырын?» дийип сорапдырлар. Исгендерем: «Бүтин дүнйәниң адамларыны еңен халымыза бир аялдан басылсак, гелшиксиз болар» дийип жогап берипдир.

Өзүңден атлы-овазалы аял алмагын. Гыз барка эр гөрене мейил этмегин, гой, онуң калбында сениң мухаббетиңден башга хич ким болмасын, гой, ол эркек кишилериң бары бир экен диен нетижә гелип, башга кишилере көңүл бермесин.

Хожалыгың ишинден баш чыкармаян, ызгытсыз аялдан гача дургун. Көнелер айтмышлайын: «Эр акар сувдур, аял болса — бент», онуң сениң эмләгиңе эе болуп, өз газананыңа эрк этмәге саңа ыгтыяр этмезлигине ёл бермегин, болмаса, сен-е аяла, олам эре өврүлер. Аялы асыллы машгаладан алмак герек. Аял кейп-сапа чекмек үчин дәл-де, хожалыгы йөретмек үчин алыняндыр. Кейп-сапа чекмек үчин пул берип базардан чоры хем алса болар: бу бир алада-да, уммасыз чыкдажы хем талап эдип дуранок. Аял етишен, акыллы-башлы машгала болмалыдыр. Ол атасының-энесиниң өйи нәхили саклайшыны, доландырышыны гөрен болмалыдыр. Шейле машгала тапсаң, хаял этмән, деррев савчы ибергин.

Оны габанмажак болгун, эгер габанжак болсаң, иң говусы, өйленмегин. Аялы габанмак оны зор билен бивепа этмекликдир. Габаныляң аялларың йыгы-йыгыдан өз әрлерини өлдүрип, өзлерини сүпүк эркеклере рова гөрйәндиклерини билип гойгун, олар шонда сениң габанжаңлыгыңданам, хесерденем — хич задан чекинмезлер. Йөне сен оны габанмасаң, ондан пулуңы гизлемесең, оңа бидерек азар бермесең, хөкмигүйчлиниң бердигинден оны гөвнежай экләп-сакласаң, ол саңа атаңдан, энеңден, чагаларыңдан хем телим эссе мәхрем болар. Сен өзүңе ондан якын, ондан вепалы дост тапып билмерсиң. Йөне йүрегиңе шүбхе аралашып, оны габансаң, ол саңа мүң душманыңдан хем горкулы душмана өврүлер. Ят душмандан горанса болар велин, ондан горанып гутулыбилмерсиң.

Эгер сен гыза өйленсең, хер нәче хесерли болсаңам, онуң билен гүнде-гүнде айшы-эшретде болмагын, мунуң үчин ол сенден гатырганмаз, гайтам хемме киши шейдйәндир дийип пикир эдер. Сай-себәп билен бир гүн янында болубилмесең я сапара гитсең, аялың муңа дөз гелип, сабыр эдер. Йөне хер гиже биле ятып өвренишерсиң велин, бир яңа гиден чагың ол ене шоны күйсәр, онсоң, муңа дөз гелмек оңа кын дүшер.

Гарры я бедрой дийип, аялыңы эркек кишилере голайлашдырмагын. Хер нәче сада болса-да, яш хызматкәрлериң бирини-де аялларың отуран жайына гойбермезлик эркек кишиниң габанжаңлыгының зерур шертидир, ол ере диңе бил баглап болунжак гара

хызматкәрлере, гожа кишилере, эңкамы гиден, бедрой адамлара ыгтыяр этсе болар.

Хакыкы габанжаңлык шертлерини бержай этгин, гайратсыз кишини адам хасап этмегин. Кишиниң гайраты болмаса, намысы-да болмаз.

Аялыңы мениң дийшим ялы саклап билсең, аллатагала-да саңа перзент берсе, сен оларың-да тербиесин барада алада этгин. Кесекини гарындаш эдинер ялы, аялыңы башга тайпадан алгын, чүнки якын яныңдакылар сениң гарындашларыңдыр. Сен мениң салгы бершим ялы хасап этгин, галаныны хем бирибарың өзи говы билйәндир.

Йигрими единжи фасыл

ЧАГА ТЕРБИЕЛЕМЕК ВЕ ОНУҢ КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Инерим, ядыңда болсун, аллам саңа огул берсе, озалы билен оңа говы ат гойгун, чүнки бу аталарың везипелериниң биридир. Икинжиден, оны пайхаслы хем мылакатлы энекелере тербиелемәге бергин, вагты геленинде сүннете ятыргын ве башардыгыңдан той бергин. Соңра оңа Гурхан окамагы өвретгин, ол Гурханы ятдан билсин. Улаландан соң оңа хүнәр, кесби-кәр өвретгин, уруш тәлимлерини эле алдыр, гой, ол ат чапманы, ярага эрк этмәни өвренсин, дурли яраглары нәхили уланмалыдыгыны билсин. Ол харбы тәлими эле аланындан соң, сен оңа сувда йүзмәни өвретмелисиң.

Хекаят. Мен он яшыма етенимде, бизиң бир хажыбымыз барды, онуң адына Баманзар хажып диердилер, ол ат чапмага верзишди, бизиң Рейхан атлы хебешли ене бир хызматкәримиз барды. Ол хем ат чапмага өкдеди.

Мениң какам, таңрым онуң гүнәсини гечеверсин, ат чапмагы, найза санчмагы, ики дишли найза атмагы, кемент ташламагы ве бейлеки харбы хүнәрлери өвретмеклери үчин мени шол икисине табшырды. Соңра Баманзар хажып билен Рейхан хызматкәр какамың янына барып: «Агайының оглы бизиң билйән затларымызың барыны өвренди. Эмир оңа эртир саба билен авлагда өвренен затларыны гөркезмегини талап этсин» дийдилер. Эмирем: «Боляр» дийди. Эртеси

мен ёла дүшүп, билйән затларымың хеммесини какама гөркездим. Эмир олара серпай япмагы буюрды, сонра болса: «Оглум сизиң өвреден тәлимлериңизиң хеммесине түрген болупдыр, эмма ол бир хүнәри өвренмәндир» дийди. Олар: «Ол нәхили хүнәр?» дийип сорадылар. Эмир: «Бу өвреден хүнәрлериңизи оглумың орнуна зерур болан халаты башга бири хем эдип билер, эмма зерур халаты диңе оглумың өзүниң эдип билйәйҗек, оңа дерек башгаларың эдип билмеҗек хүнәрини өвретмәнсиңиз» дийди. Олар: «О хайсы хүнәрдир?» дийип сорадылар. Эмир: «Сувда йүзмекдир, муны оңа дерек хич ким эдип билмез» дийди.

Шондан соң Абескундан[57] ики саны йүзүҗини чагырдылар ве йүзмеги өвретсинлер дийип, мени олара табшырдылар. Хөвесим ёкды, эмма зораякдан боюн болмалы болдум, йөне йүзмәни ыкҗам өврендим. Шол йыл төтәнден мениң хаҗа гиден вагтым Мосулың[58] дервезесиниң алнында үстүмизе гаракчылар чоздулар, кервени чапдылар, араплар көп болансоң, олара хөтде гелмәге гүйҗүмиз чатмады. Гепиң келтеси, мен Мосула ялаңач халда гелдим. Нәме этҗегими билмедим. Тигрде гәмә мүнүп, Багдада тарап ёла дүшдүм. Ол ерде ишим оңуна болды, аллахым дадыма етишди. Ахыр гидип, хаҗа дүшдүм. Булары гүррүң бермекден максадым: Тигрде Акбара[59] етиберенинде хатарлы бир ер, чуң гирдап бар экени, ондан гечмек үчин өрән теҗрибели деңизчи герекди. Ол ерден нәдип гечмелидигини билмесең, гәминиң гарк болмагы мүмкинди. Биз гәмиде бирнәче адам болуп шол ере етдик. Гәмичи өз хүнәриниң уссады дәл экени, ол шол ерден нәхили гечмелидигини билмейәрди. Ол ялңышып, гәмини хатарлы ерден сүрди, гәми батмага башлады. Биз йигрими бәш адам дагы бардык. Мен, басралы гарры ве улы гуламларымың бири Ҡави дагымыз йүзүп, кенара чыкдык. Галанлары хеләк болдулар. Шондан соң мениң какама болан сарпам әп-әсли артды, онуң үчин берйән садакаларымың, хайыр-ыхсанларымың мукдарыны көпелтдим. Ол гоҗаның шейле гүнүң гелҗекдигини өңүнден гөренлигине, шонуң үчинем, маңа йүзмәни өвреденлигине диңе шондан соң дүшүнип галдым, мен муны өң аңман экеним.

Шонуң үчин хем, ылымдыр хүнәрден нәме өвретмели болса, хеммесини чагаларыңа өвретгин, шейтсең, сен аталык борҗуңы ве аталара махсус болан мәхрибанлыгы ерине салдыгың боларды. Себәби дүнйәниң хадысаларындан аркайын болмак, адамларың башына нәмелериң гелҗегини билмек мүмкин дәлдир. Хер бир сенедиң, хер бир хүнәриң бир гүн герек болуп чыкаймагы әхтималдыр. Шонуң үчин хем сенет өвренмекдәки, билимлери әле алмакдакы сәвликлере ёл бермек болмаз. Тәлим өвренйән вагты мугаллымлар оны урайсалар, сен муңа дарыкмагын, гой, урсунлар, чүнки чага билимдир эдеби кейпине дәл-де, чыбыгың зарбына өвренйәндир. Эгер ол биэдеплик эдип, гөвнүңе дегсе, сенем оны ичиңе сыгдырып билмесең, оңа өз элиң билен темми бермегин, мугаллымларыңа айдарын дийип горкузгын, йүрегинде саңа кине сакламаз ялы, темми бермеги мугаллымлара табшыргын. Эмма оглуңы берк тутгун, ол хич хачан сени эҗиз хасап этмесин, хемише өз янындан сенден хедер этсин. Пул, гызыл ве башга нәме дилесе, гысганмагын, бергин, гой, пулуң хатырасы үчин ол сениң өлүмиңи күйсемесин ве мираса гызып, илиң өңүнде бетнам болмасын. Билим алмак, сенет өвренмек перзендиң борҗудыр. Эгер оглуң эрбет болаянында-да, сен муңа баш галдырмагын, билим ве хүнәр өвретмекде бивеч болмагын. Җиннек ялы акылы болманда-да, өвретсең-өвретмесең, оңа билимдир хүнәри вагт өвредер. Өңкүлер айтмышлайын: «Ата-энәң тербие берип билмедик чагасыны гиҗедир гүндизлер тербиеләр». Бу пикири бабам Шамсулмеалы башга бир айлав билен шейле беян эдипдир: «Ата билен энеси тербие бермейән адама гиҗе ве гүндиз тербие берйәндир».

Йөне велин, аталык шертини берҗай этгин, гой, тәлейи нәхили болса, шол хили хем яшасын. Адамлар ёкдан бар эдилип ярадыланында, оларың хәсиетдир тебигатлары хем өзлери билен биле ярадыляндыр, олар оны диңе юмшаклыклары, эҗизликлери ве эмелсизликлери зерарлы йүзе чыкарып билйән дәлдирлер. Адам улалдыкча онуң беденидир рухы хем кувватланяр, ягшыдыр-яман тараплары гөрнүп ографяр. Ҡемала гелдигиче, адаты-да кемала гелйәр, ягшы ве яман гылыклары долы йүзе чыкяр. Йөне сен билим-

дир сенедиңи перзендине мирас гоюп гитгин, шейтсең, онуң өңүндәки борҗуны ерине етирдигиң болар, онсоңам, перзент үчин тербиеден говы мирас ёкдур. Сада адамларың чагалары үчин болса иң говы мирас хүнәрдир. Хүнәр бир затдыр, сенет башга затдыр. Эмма, мениң пикиримче, догрусы, хүнәр иң улы сенетдир. Атлы адамларың чагалары йүз хүнәр өвренип, бирини хем уланмаян болсалар, бу оларың кемчилиги дәлдир, гайтам артыкмач тарапыдыр. Вагты геленинде, шол хүнәрлериң герек ери болар.

Хекаят. Билер болсаң, Гоштапсы[60] тагтдан дүшүренлеринде (бу ахвалат узын болуп, онуң эсасы манысы Гоштапсың ёлуның Румуң үстүнден дүшенлигидир), ол ниредесиң Константиния (хәзирки Стамбула) дийип ёла дүшйәр, дүнъе малындан болса ол янына хич зат алмандыр. Дилегчилик этмәни-хә ол өзүне ар билипдир. Төтәнден ол яшлыкда өз көшклеринде демирчи уссаларың гылыч, пычак, үзеңңи, уян ве башга затлар ясайышларыны гөрйән экен, маңлайына шол хүнәр языланы үчинми-нәмеми, хемише демирчилериң янындан айрылмаян ве оларың эдйән ишлерини үнс берип сынлаян экен, шейде-шейде-де ол шол хүнәри өвренен экен. Румда чәресиз галан гүни ол Рум демирчилерине: «Мен бу хүнәри билйәрин» дийипдир. Оны талабан эдип алыпдырлар. Ол шол ерден гайдянча хич зада мәтәч болман, гүзераныны демирчилик билен гечирипдир. Ватанына гайдып геленинден соң болса: «Хич бир атлы адам өз перзендине хүнәр өвретмекден утанмасын, чүнки гүйч-кувватың дерде ярамаян халатлары аз боланок, шейле ягдайда болса диңе кесби-кәрдир хүнәриң пейдасы дегйәр» дийип, гошунына перман эдипдир. Хер бир өвренилен хүнәриң ирде-гичде пейдасы дегйәндир. Ине, шондан бәри эйранлыларың арасында бу дәп орнашып гидипдир, атлы-абрайлы адамларың огулларына хүнәр өвретмедиги галмандыр, ёгса мунуң олар үчин зерурлыгы хем ёк экен, олар муны диңе дәбе гөрә амал эдипдирлер.

Диймек, өвренип болайҗак затларың барыны өвренгин, ирде-гичде мунуң пейдасы дегер. Йөне оглуң җахыл чыкыберенинде, оны гөзден салмагын, онуң нәмә йыкгын эдйәндигини, хайсы ише баш гошмак ислейәндигини — я хоҗалык билен гүмра болуп өйленмек, мал-мүлк топламак хыялы бармы — хеммесини аныклагын. Шондан соң той тутмагың угруна чыкып башлагын.

Оглуңы өерҗек, гызыңы дурмуша чыкарҗак болсаң, гудаларың гарындашларыңдан болмасын, гызы кесекиден алгын, чүнки өз тохумыңдан алсаң-алмасаң, барыбир, онуң эти этиңден, ганы ганыңдандыр. Башга тиреден алсаң болса, өз тирәң хем, кесеки тире-де гарындаш чыкып, гүйҗүң ики эссе артар, үстүңе ики тарапдан көмек ягар.

Эгер оглуң хоҗалыкдан баш чыкарып, гүзераныны идили гөрүп билмейән болса, онда мусулман бендесини бела дучар эдип, оларың гызының багтыны гаралтмагын. Гой, оглуң улалансоң өз билши ялы яшасын. Барыбир сен өлениңден соң, ол маңлайына язылышы ялы яшар.

Беллик. Перзендиң гыз болса, оны асыллы бир энекә табшыргын, улаланында болса намаз окаманы, ораза тутманы ве шеригатың бейлеки хөкманы шертлерини берҗай этмәни өвренер ялы, йөрите мугаллым тутгун, йөне язманы өвретмегин*. Улалып, гөзе гөрнендә болса, оны басымрак дурмуша чыкармак билен болгун, чүнки, иң говусы, гызсызлыкдыр, эгер болса, я дурмуша чыканы, я өлени говудыр. Ол янында яшаярка, онуң билен мылакатлы болгун, чүнки гыз ата-энәниң есири боляндыр. Эгер оглан атасыз галса, ол хер хили ягдайда өзүне иш тапып, өз башыны өзи чарап билер, эмма гыз алачсыздыр. Шонуң үчин, нәмәң бар болса, илки билен гызыңа харчлагын, онуң аладасыны этгин, шейле хем ол барадакы аладалардан басымрак дынар ялы, онуң гараматыны бириниң бойнуна атгын. Бирек-биреге гөвүн берер ялы, ики тарап хем бирек-бирекден разы болар ялы, етишен гызыңы бой йигиде бергин.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, Шәхрибанувы[61] яшаҗык гызка Эйрандан Арабыстана есир эдип әкидипдирлер. Омар Эмиралмөминем (алла ондан разы

* Тарыхы чешмелериң тассыкламагына гөрә, газневид эмирлериниң зенанлары өрән соватлы болупдыр. Мегерем, бу пунктда түрк аристократиясы көне эйран дәплериндеи гача дуран болара чемели.

болсун) оны гөрүп, муны маңа сатың диййпдир. Гызы сатжак болуп дуркалар, Алы Эмиралмөмин габат гелип (гой, алла ондан разы болсун), пыгамбериң адындан: «Ша перзендини сатмак рова дәлдир» дийип хабар берипдир. Хадис бу хабары ыглан эдениңден соң, Шәхрибанувы сатмагы гойболсун эдип, оны дурмуша чыкармак үчин Салман Пүрсиәниң[62] өйүне әлтипдирлер. Бу хакда Шәхрибанува хабар беренлеринде, ол: «Тә йигиди гөрйәнчәм, оңа дурмуша чыкжак дәл» диййпдир.

Шәхрибанувы бир бейик ере чыкарып, атлы-абрайлы араплары, йеменлилери онуң өңүнден гечирипдирлер ве гөвнүң халаныны сайлап тут диййпдирлер. Салман онуң янында отурып, гелен-гиденлер билен Шәхрибанувы танышдырыпдыр ве: «бу пыланкес, ол пыланы» дийип атларыны айдыпдыр, херсиниң кемчилигини дүшүндирипдир. Гызың хич киме гөвни етмәндир. Хезрети Омар гечип угранында Шәхрибану: «Бу кимдир?» дийип сорапдыр. Салман: «Омардыр» диййпдир. «Улы адам экен велин, арман, гаррапдыр» диййпдир. Хезрет Алы гечెнинде, Шәхрибану: «Бу ким?» дийип сорапдыр. Салман: «Алы, гой, алла ондан разы болсун» дийип жогап берипдир. Шәхрибану: «Ол жуда бейик адам экен, йөне эрте кыямат гүни мен зөхрейи Патманың йүзүне середип билмен, шерим эдйәрин, шонуң үчин хем, оңа барып билжек дәл» диййпдир. Соңра Хезрети Ымам Хасаны гөрүп: «Бу маңа мынасып экен велин, арман, көп аял алан экен, мунам халамок» диййпдир. Хезрети Ымам Хүсейин (алла ондан разы болсун) гечип угранында, онуң кимдигини сорашанындан соң: «Бу мениң ислегимдир, мениң әрим шол болсун. Етишен гызың адамсы бой йигит болмалыдыр, мен-ә өң дурмуша чыкып гөремок, бу-да өйленип гөрмәндир» диййпдир.

Йөне көрекениң гөрмегей йигит болсун, гызыңы бисырат адама бермегин. Гыз бедрой кишә көңүл бермез, онсоң, сенем рысва боларсың, эри-де. Йигит нурана, таква, пәкизе, хожалыкчы болмалыдыр. Сен онуң гызың экленжини, нИреден нәдип газаняндыгыны билмелисиң. Йөне көрекен дөвлети бабатда-да, шөхраты бабатда-да сенден пес болмалыдыр, сен оңа дәл-де, ол саңа тагзым этмелидир, шейтсең, гызың рахат яшар.

Диймек, саргасым гелен затлар шулардыр, шулардан артык бир зат хем талап этмегин. Көрекениң мүревветли болсун дийсең, ынсанлык боржуны бержай этмек ислесең, гызыңы сатмагын. Нәмән болса берип, гызыңы онуң гараматына атгын ве шейдип, улы алададан дынгын. Достларыңа-да шей дийип маслахат бергин. Галаныны хем алланың өзи говы билйәндир.

Йигрими секизинжи фасыл

ДОСТ ТУТУНМАК ВЕ ОНУҢ КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, дири кишилер достсуз оңуп билйән дәлдирлер, чүнки достсуз болансдан догансыз болан ягшыдыр. Бир данадан: «Дост говумы, доган?» дийип сорапдырлар. Олам: «Дост болан доган ягшыдыр» дийип җогап берипдир.

Бейт

Дост болса гардашым, гардаш ягшыдыр,
Душман болса, гара бир даш ягшыдыр.

Шонуң үчин, достларың барада алада эдениңде, олара совгат-пешгеш гөндергин, олар билен мылакатлы болгун, чүнки досты барада алада этмейән адам хакында досты хем алада эдйән дәлдир, шейлеликде-де, ол хемише достсуз галяндыр. Дост адамы доган-гарындашындан дашлашдыряр дийҗек боляндырлар. Хергиз ынанмагын.

Тиз-тизден дост тутунмагы адат эдинмегин, досты көп боланың айыплары өртүлип, лайыкатларының үсти ачыляр. Эмма тәзе дост тутундым дийип, көне достуңа еңсәни өврүмегин. Тәзе дост тутунсаң, көне достдан-да гечмегин, шейтсең, достларың көп болар. Көнелер айтмышлайын: «Говы дост улы хазынадыр». Шонуң үчин саңа достлуклы гараян адамларың, достларың гадырыны билгин, олара ягшылык этгин, сарпаларыны саклагын, хер бир хайыр-шерде олара көмек этгин, сениң мүреввэтиңи гөрдүклери олар саңа өңкүденем мәхрем боларлар.

Исгендерден: «Аз вагтың ичинде бейле улы байлыга нәдип етдиң?» дийип сорапдырлар. Олам: «Душманларымы хош сөз билен деп эдип, достларымы алада билен гуршап етдим» дийип җогап берипдир.

Достларың достларына хем мерхемет этгин, шейтсең, олар хем достларың хатарында боларлар, йөне сениң душманыңы говы гөрйән достуңдан сересап болгун, чүнки онуң саңа гөрә оны говы гөрүбермеги әхтималдыр.

Гардашым, элиң үз шейле достуңдан,
Агаяра ярдыр ериң пессинден.

Достуң душманларындан хабардар болгун. Өзүңден хич бир себәпсиз ве эсассыз налаян адамдан хем дост болмаз. Намарт билен дост болмагын, намарт достдан пейда гелйән дәлдир. Аш достларыны дост хасап этмегин, олар сениң дәл-де, ашың достларыдыр. Достуң говусы-да боляндыр, хордасы-да, оларың икиси билен-де дост болгун, йөне говусы билен түйс йүрекден дост болуп, яманы билен кичи дилден бәрде дост болгун, шейлеликде, оларың икиси хем саңа достлуклы гарар, хаҗатың хемише говы достуңа дүшүп дурмаяр, кәте яман достлара-да ишиң дүшгүч боляр. Кәте ягшыларың янына гитмегиң яманларың янында сылагыңы песелдиши ялы, яманларың янына гитмегиң хем ягшыларың янында сарпаңы песелдйәндир, эмма сен ягшыларың ёлундан гитгин, шейдип ягшыларың хем, яманларың хем достлугыны газанҗак болгун. Эмма хич вагт акмак адамы дост тутунмагын, чүнки акмак дост өз достлугының аркасындан йүз акыллының өз душманлыгының аркасындан эдип билмеҗек ишини эдер.

Мүреввэтли ве укыплы адамлар билен достлашгын, шейтсең, достларың шөхрат газанан укыплары аркалы сениң хем шан-шөхратың дилден-диле гечер.

Мениң ашакы гоша бейтде айдышым ялы, эрбет дост билен сөхбетдеш боланындан екелик ягшыдыр.

Эй көңлүм, не себәп тутдуряң чөле?
Не өз дердиң яйяң мең дердим биле,
Шум хемдем экениң, ынам ёк саңа,
Бейле достдан говы тенхалык маңа.

Язгарыласың гелмесе, достларың ве бейлеки адамларың хакларыны әсгермезчилик этмегин. Өңкүлер айтмышлайын, ики җүр адам язгарылмага лайыкдыр,

оларың бир-ә достларының какыны депгилейәнлер, бейлекиси хем ягшылыгың гадырыны билмейәнлердир.

Билип гойгун, адамлары достлуга ярамакдыкларыны-ярамаҗакдыкларыны ики ёл билен билсе боляндыр, оларың бири досты мәтәчлик чексе, гүйҗүниң етдигинден хич зады ондан гайгырмаз, агыр гүнде ондан йүз совмаз: икинҗиси досты вепат боланында, онуң перзентлерини, дост-ярларыны чагырып, олара ягшылык эдер, махал-махал достуның мазарына барып, гынанҗыны билдирер, оңа зыярат эдер, ятлар, хорматлар.

Хекаят. Сократы өлдүрмәге алып барярлармыш. Оңа: «Бутпараз бол» дийийәрлермиш. Сократам: «Ярадандан башга тагзым этмекден алланың өзи сакласын» дийип жогап берипмиш. Оңа жеза бермекчи болупмышлар. Адата гөрә, онуң шәгиртлериниң бирнәчеси онуң ызындан гидип барышларына пыгану-нала чекипмишлер. Шондан соң Сократдан: «Эй философ, сен эййәм жеза тайын болупсың, ханы, инди айт, биз сени ниреде депин эдели?» дийип сорапмышлар. Сократам йылгырып: «Эгер мени тапып билсеңиз-ә жайларсыңыз велин» дийипмиш, ягны «өлдүрҗегиңиз мен болман, мениң дашкы перде болар» дийипмиш.

Адамлар билен дост болсаң болгун велин, достуңың көплүгине буйсанмагын, чын дост дийип өзүңи сайгын, достларыңа бил баглап, бивеч болмазлык үчин, өңүңе-ызыңа гарагын, муң достуң болса-да, хич ким саңа өзүнден эй болуп билмез. Достуңы шатлыклы хем хасратлы гүнде ятлагын. Хош гүнүнде алтын-күмүш, хормат билен, кын гүнүнде көмеге етишмек билен ятлагын. Сениң душманыңы душман хасап этмейәни дост билмегин, бейле адам дост сайылман, таныш сайыляндыр. Достларыңы бир затдан гөвүнлери галан ягдайда-да, өзүнден хош вагтлардакысы ялы гөргүн. Гепиң түммек ери, дост дийип өзүңи говы гөрйән адамы хасап этгин.

Достлугың хатырасы дийип достуңа өвретмесиз затлары өвретмегин, чүнки бир сай-себәп билен ол саңа душман болаянында хем, өвреден затларың аркалы саңа зыян етирибилмесин, соңкы түйкүлик сакгал эзйән дәлдир.

Пукара болсаң, бай дост гөзлемегин, чүнки ёксуллы говы гөрйән адам ёкдур, айратын-да барлылар говы гөрйән дәлдирлер. Достуңы өзүңе бап сечгин, бай болсаң, барлы дост тутуныр билерсиң. Эмма дост дийип, адамлара жуда бил багламагын, ёгсам сен өз ишлериңе бил баглап билмерсиң. Эгер достуң бир бидерек себәп билен сенден йүз өврүрсе, сен икиленч оны төверегиңе голайлашдырҗак болуп жан этмегин, ол муңа дегйән дәлдир. Бетнебис достдан гача дургун, себәби онуң достлугы йүрекден дәл-де, гара небси үчиндир. Бахыл адамлар билен-ә хич хачан хем достлашмагын, чүнки гөриплер достлуга яраян дәлдирлер, чүнки гөриплик хич хачан йүрекден чыкян дәлдир, онсоң, йүрегинде гөриплик болан дост хем хемише ызгытсыздыр ве жаны янгынлыдыр.

Дост сайламаны өврендиң, инди болса сен дүнйәде душ гелйән ишлер: ягшылык хем яманлык барадакы сөхбете гулак гойгун.

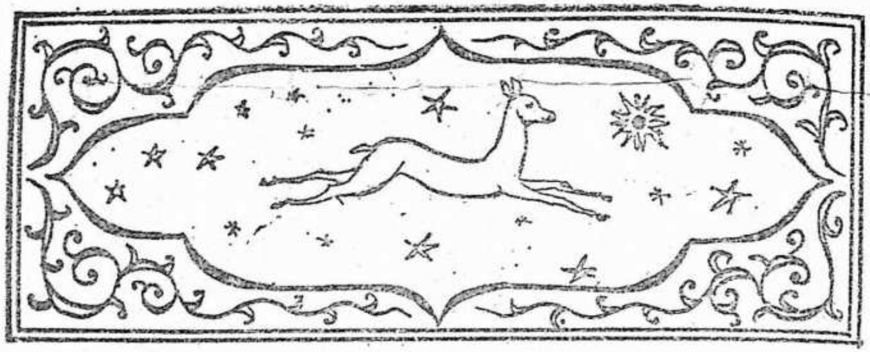

Йигрими докузынжы фасыл

ДУШМАНДАН ЭТИЯЧЛЫ БОЛМАК ХАКЫНДА

Мүмкин болдугыча, душман газанмаҗак болгун, эгер душманың бар болса, гам лайына батып, ондан хедер этмегин, себәби душмансыз адам өз душманларының хешеллесине мынасыпдыр. Йөне душманың ишлеринден гизлину-аянлыкда бивеч болуп, гапыл галмагын, ядаман-ялтанман оңа яманлык этгин. Оңа гаршы бирсыхлы хиле гургун, хемише оны йыкмак барада җан этгин, хич хачан онуң хиле-алындан ахмал болмагын, бивечлигиңден башыңа бела гелмесин дийсең, хер эдип-хесип эдип, онуң пиримлеринден өзүңи горагын.

Душманың азар берйәнчә, душманлыгыңы билдирмегин, өзүңи асыл болшуң ялы алып баргын. Рухдан дүшсең-де, акыл-пайхаслы херекет этгин, өзүңи ондан асгын гөркезмегин. Душманың сүйҗи сөзүне алданмагын. Душман саңа шекер берсе, сен оны зәхер хасап этгин.

Шыгыр

Гер бедениң бир бөлеги дост болса душман билен,
Хасап эйләп, ики душман, ур оны чермәп билек.

Хич хачан өзүңи гүйчли душмандан аркайын дуймагын, ондан чекингин, чүнки ики адамдан горкмак зерурдыр: оларың бири гүйчли душмандыр, икинҗиси болса хайын достдур, душманыңы хич хачан әсгермезчилик этмегин, эҗиз душманың биленем эдил гүйчли душманың кимин салышгын, оҗагаз киммишин, онун маңа эдип билжек зады бармыдыр дийип, аркайын болмагын.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, Хорасанда Мухаллап атлы дийсен тәсирли, сарпалы, алчак, шан-шөхратлы бир айяр болупдыр[63]. Ол бир гүн көчеден гидип барярка, гавун пачагының үстүнден басып йыкылыпдыр. Айяр дергазап болуп, пычагыны чыкарыпдыр-да, пачагы доград-доград эдипдир. Оңа: «Хожайын, шунча сарпалы ве хилегәр халыңа гавун пачагыны сүммүлләп отурмага утанаңокмы?» дийипдирлер. Мухаллап: «Мени йыкан гавун пачагы, оны сүммүллемән, мен кими сүммүлләйин? Мени йыкан мениң душманымдыр, душманы болса, хер нәче йигренҗи хем болса, әсгермезлик этмек болмаз, чүнки душманыны эҗиз хасап эден адамың басым өзи хем эҗиз болар» дийипдир.

Шунлукда, душман сени хеләк этмәнкә, сен душманы деп этмегиң угруна чыкгын. Эмма тайынлык ишлерини-де элден бермегин. Йөне сен бири билен душманчылыкда болуп, ондан рүстем чыксаң, баран ериңде оны яманлап, онуң эҗизлигини жар эдип йөрмегин. Себәби эҗиз хем налаҗедейин адамдан үстүн чыканың үчин саңа шан-шөхрат гелмез. Эгер ол бирвагт сенден рүстем чыкайса, эҗиз ве налаҗедейин адамдан басыланың үчин сен улы иле рысва боларсың. Мундан болса алланың өзи сакласын.

Душманы хич задың алнындан дәл халатында-да патыша ондан үстүн чыкайса, шахырлар ениш шыгырларыны дүзүп, мүрзелер ениш маглуматыны дүзенлеринде, илки билен душманы әгирт кувватлы дийип махабатландырярлар, онуң гошунындакы атлыдыр пыядаларың санының-сажагының ёкдугыны хабар берйәрлер ве душманы Сөхрапдыр[64] аждарха билен деңешдирйәрлер, гошунларының сөвешини, серкерделериң гахрыманчылыгыны, мүмкин болдугыча, чиширип, асмана чыкаряр лар. Диңе шундан соң: гошун хер нәче агыр болса-да, пыланы хөкүмдар өз гошуны билен онуң үстүне дөкүлди-де, оны дерби-дагын этди дийип айдярлар, шейдип, өзлериниң тарып эдйән агаларыны арша чыкаряр лар ве онуң гошуның кувватыны васп эдйәрлер. Чүнки олар шол дерби-дагын эдилен әгирт гошун билен шол патыша эҗиз ве говшак дийип дил етирселер, ене патыша

Зак. 745 — 5

үчин шан-шөхрат болҗак дәл, оңа әҗиз ве говшак душманы пайхынлапдыр дийҗеклер.

Беллик. Рей дөвлетинде Сейийда[65] атлы бир зенан патышалык эдйәр экен. Ол ша неслинден өнен, асыллы, адалатлы ве гөвначык зенан болупдыр. Өзи-де мениң әҗемиң егениниң гызы, Фахраддовләниң[66] аялы экен. Фахраддовләниң казасы долуп, дүнъеден өтенинде, ызында Меҗдаддөвле атлы яшаҗык оглы галыпдыр. Шалыгы шоңа берип, хәкимиети болса отуз бир йыллап Сейийданың өзи эдара эдипдир. Меҗдаддөвле улалып, әр чыкыпдыр, эмма какасына чекмәнинден соң, патышалыга ярамандыр, онда шалыкдан гуры ат галып, ол өйлеринде, кенизлер билен кейп чекип гүн гечирипдир. Эҗеси отуз йылдан говрак Рейде, Ысфыханда, Кукисстанда шалык эдипдир.

Бу затлары гүррүң бермегимиң бир себәби бар. Сениң бабаң Солтан Махмыт ибн Себуктегин Сейийда касыда гөндерип: «Сен хутбаны[67] мениң адыма окатдырып, пулы мениң адыма чыкармалысың ве маңа пач бермәге разы болмалысың, болмаса мен барып, Рейи аларын-да, велаятыңы ер билен егсан эдерин» дийипдир ве хер дүрли хайбат атып, оны горкузыпдыр.

Илчи наманы Сейийда элтип беренинде, Сейийда оңа шейле җогап берипдир: «Сен Солтан Махмыда айт, адамым дирикә, мен сен Рее хүҗүм эдерсиң өйдүп горкярдым. Эмма адамым ёгалып, әхли ишлер өз башыма дүшенсоң, мен горкы диен зады дүйпден унутдым. Мен өз-өзүме Солтан Махмыт акыллы-пайхаслы патышадыр, ол мениң ялы зенан билен дөвүшмегиң өзи ялы патыша үчин айыпдыгына дүшүнйәндир! Йөне онда-да гелермен дийсең, гелибер, худай бардыр, мен сенден аман дилемен, мерт дуруп сөвешерин. Икиден бири болар. Ики гошунын хайсы хем болса бири пайхынланар. Эгер мен сени пайхынлайсам, онда өң йүзлерче шапы дыза чөкерен Солтан Махмыды күл-пеекун этдим дийип, бүтин дүнйә җар чекдирин, онсоң, шахырлар мениң еңшими тарыплап «Фәтхнамадыр» «Мәдхнама» язарлар. Йөне сен менден рүстем чыксаң, нәме язып билҗек? Бир зенаны күл-пеекун этдим дийҗекми? Саңа «Фәтхнама-да» язылмаз, «Мәдхнама-да». Бир зенандан рүстем чыкмак уллакан эдерменлик дәлдир. Гайтам: «Солтан

Махмыт бир зенандан рүстем чыкайыпдыр» диерлер. Инс, шу намадан соң Солтан Махмыт тә Сейийда өлйәнчә Рейиң үстүне чозмандыр ве оңа азар бермәндир.

Бу затлары айтмагымдан максат: сен душманларыңы о диен рысва эдип йөрмегин, йөне душманларыңдан, айратын-да өйдәки душманларыңдан хедер этгин, өйдәки душманыңдан җуда-да сересап болгун, чүнки сениң ишлериңден онуң хабарлы болшы ялы, хич бир кесиң хабары болуп билйән дәлдир. Эгер ол сенден эйменйән болса, йүрегинде хемише хылт саклаган болар, сениң ягдайларың нәхилидигини ол айнадакы ялы билер, онуң билйәнлерини кеседен гелен душманың хич бири билип билмез. Шоңа гөрә, хич бир душман билен чын дост болмагын, ясама дост болгун, белки, ясама достлук узагындан хакыкы достлуга язар, чүнки көпленч душманлык достлуга, достлук хем душманлыга өврүлйәндир, онсоң, шейле достлук билен шейле душманлык дийсең пугта боляндыр.

Душманлар билен якынлашмагы чәресизлик хасап этгин. Душмана зепер етиренинде, өзүңе зыян гелмез ялы болсун. Достларың санының душманларыңдан ики эссе көп болмагы угрунда җан этгин. Достларың көп болуп, душманың аз болсун, мүң достум бар дийип, бир душманлы болмагын, чүнки мүң достуң этмеҗек яманлыгыны еке душманың эдип билер. Хич кими элҗиретмегин, чүнки өз гадырыны билмейән кишиниң мертлиги ягдайлыдыр.

Өзүңден гүйчли душмана душманчылыгыңы билдирҗек болуп ховлукмагын, өзүңден асгын душманың болса хиле-алындан сересап болгун. Эгер душман сенден аман дилесе, ол хер нәче улы, бетпәл болса-да, оңа аман бергин ве муны улы багтлылык хасап этгин, чүнки, ил айтмышлайын, «душманың аман дилемеги онуң гачаны, өлени билен барабардыр».

Эмма душманыңы асгын хем-де әҗиз сайып, үстүне сүрнүбермегин. Эгер душманың сениң элиңден хеләк болса, сениң бегенмәге хакың бардыр, эмма ол өз аҗалына өлсе, муңа хич хачан шатланмагын. Муңа диңе хич хачан өлмеҗегиңе гөз етиренде бегенсе болар. Даналар айтмышлайын: «Кимде-ким душманындан бир дем соң өлсе, бу өлүми багтлылык хасап этмелидир», йөне хеммәмизиң өлҗекдигимизи билип

дуркак, бириниң өлүмине бегенмек гелшикли дәлдир. Мениң айдышым ялы:

Шыгыр

Аҗал гөге совранда, шум ракыбың күлүни,
Нәме үчин бегенйәң, нәме үчин шатланярсың?
Билип дурсуң сениңем бир гүн соврар күлүңи,
Шоң үчин ил аҗалын нечүн шатлык санярсың?

Бизиң барымыз сыяхата гитмәге тайындырыс, эмма сыяхата чыканымызда, ягшылыкдан башга хич заады өзүмиз билен әкидип билйән дәлдирис.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, Исгендер Зүлкарнайын дүнйәниң чар тарапына айланып, әлем-җаханы дыза чөкерипдир. Шондан соңам ызына дөнүп, юрдуна тарап рована болупдыр. Дамгана[68] етенинде, касасы долуп өлүпдир. Ол өлмезинден өң: «Мени табыда салың, табытда бир дешик гоюбам, эллерими о дешикден чыкарың, табыды алып баряркаңыз эллерим ачык болсун, гой, бүтин дүнйәни аламда-да, элим бош баряндыгымы җемагат гөрсүн. «Басып алдык ве терк этдик». Бар зады бу дүнйәде гоюп гидйәрис. Эле салсак-да, саклап билмедик. Соңам эҗеме айдың, эгер онуң мени бегендиреси гелсе, гой, ол ковум-гарындашларындан хич бири өлмедик адамлар билен я-да өзлери хич хачан өлмеҗек адамлар билен мениң ясымы тутсун» дийип, весъет эдипдир.

Кимиң аягындан алып, йыкан болсаң, оны элинден тутуп галдырғын, чүнки йүпи хетдинден артык чексең, йүп гырылгыч болар. Шейдип, достлук болсун, душманлык болсун, херки ишиң чакыны билгин, чүнки чакыңы билмек барып ятан даналыгың нышаныдыр. Онсоңам, бахыллар билен иш салшанында, оларың гахарларыны гетирәйҗек зат этмегин, шейтсең, олар өмүрбойы сенден кине сакларлар. Бетпәллере гаршы бетпәл болгун, эмма бетнебис, шөхратпараз адамлар билен харчаңлашып, олар билен хемсөхбет болмагын, шөхратпаразлык ирде-гичде онуң ёгуна янар. Күйзе хемише дөвүлмән долы гелйән дәлдир.

Надан хем давакеш адамлара сабырлы болгун, намысҗаң адам билен болса намысҗаң болгун, эмма хемише нәме этсең-де, ягшылык ёлундан чыкмагын. Гахарың гелен вагты гахарыңы ювутгын, дост-душман билен пайхаслы гүрлешгин, сүйҗи диллиболгун, сүйҗи диллилик җадыгөйлүге барабардыр. Ягшыдан-ямандан нәме дийсең, шонуң ялы җогаба-да тайын болгун. Авулы сөзүң авулы хем җогабы бардыр. Эшидесиң гелмейән заады өзгә-де айдыҗы болмагын. Илиң йүзүне гелибилмейән задыңы еңсесинден хем гүрлемегин, бидерек ере адамлара азар бермегин, этмедик ишиң барада өвүнмегин, онсоңам, мен оны эдерин, муны эдерин диймегин-де, пылан зат этдим дийгин. Бу барада мен шейле дийипдим:

Шыгыр

Эй, сонам, чыкардым ышгыңы ятдан,
Дагы җүлге сандым хесретден-отдан,
Бу гүн айтмарын мен этҗек-гойҗагым,
Эрте эшидерсиң: «Этдим!» дийҗегим.

Ишиңи сөзүңден илери тутгун. Дил етирмекден гайтмаҗак адама дил етирмегин. Икийүзли адамдан мыдам гача дургун. Агзындан от сачян аждархадан горкмагын велин, гыбаткешден горкгун, чүнки онуң бир сагатда булашдыран ишини бир йылда-да дүзедип болян дәлдир.

Гул билен давалашмагын, хер нәче улы хем, сарпалы киши хем болсаң, өзүңден песлер билен харчаңлашмагын.

Бир дананың айдышы ялы, мүң беладан халас болҗак болсаң, он хәсиети эле алгын: өзүңден гүйчли билен урушмагын, кеззап билен отурып-турушмагын, сырных билен хемсырдаш болмагын, надан билен харчаңлашмагын, икийүзли билен дост болмагын, яланчы билен сөвдалашмагын, давачыл, гөтерим адам билен шерап ичмегин, зенанлар билен көп отурышып-турушмагын, гөрен ерде сырыңы ачып йөрмегин, ёгсам сениң сарпаңы саклан адам болмаз, абрайдан дүшерсиң, бири төхмет атса, үстүңе чөвҗемегин, гайтам айбың болса, дүзетҗек болгун, хич кими чакданаша өвмегин, шейтсең, ери гелениңде, онуң айыбыны айдып билерсиң, бирини чакданаша яманламагын, ери геленде, өвүп билмерсиң. Сенсиз гүни гечйән адамы абай-сыясат, шикаят билен горкузҗак болмагын, чүнки саңа мәтәч болмадык адам сениң хайбатыңдан хем, шикаятыңдан хем чекинмез, сен оны горкузҗак болуп, өзүң иле гүлки боларсың. Сенсиз гүни гечмейән адамлары болса бада-бат говшак хасапламагын,

оларың өңүнде гедемсирәп, олары улы иле йигренҗи этмегин.

Улы гүнә эденем болсалар, оларың гүнәлерини өтгүн, өзүнден песлере нахак ере ырсарамагын. Шейдип, сен олар яныңдан гачмаз ялы, пейдаларыны гөрер ялы, мылакатлы болгун.

Өзүнден кичилер сениң неслиңдир, байлык-дөвлетиңдир, олар билен мылакатлы болмасаң, чөрексиз, азыксыз галарсың, мылакатлы болсаң велин, ишлериң шовуна болуп, шәхдиң ачылар.

Сөзе гулак салян ногсанлы нөкер сөзе гулак асмаян ногсансыз нөкерден говудыр.

Юмшуң ерине етирилсин дийсең, оны ики адама буюрмагын. Бир газаның ашагына ики адам от салса, ол вагты билен гайнамаз, бир өйде ики хатын болса, ол сүпүрилмән галар дийлен бир геп бардыр. Бу хакда шахыр шейле дийипдир:

Табшырма бир иши икеве, җаным.
Өй йыгналман галар ики олса ханым.

Эгер сен бириниң юмшуны ерине етирйән болсаң, өзүңе яран гөзлемегин, шейтсең, хем-ә ишинде зыян чекмерсиң, хемем хожайының янында мыдам йүзли боларсың. Эмма дост-душмана мерхеметли болгун, илиң этмиши үчин гахар-газаба мүнмегин, хер бир теенели сөзи калбыңда саклап йөрмегин, хаку-нахак иш үчин адамлары ынҗытмагын, хемише өвлейин дийсең, улы иле мүревветли болгун

Отузынҗы фасыл

ҖЕЗА БЕРМЕК ВЕ ГҮНӘ ГЕЧМЕК ХАКЫНДА

Оглум, хер бир хата үчин адама чәре гөрүп болмаяндыгыны сен билип, ятда саклап гойгун. Эгер кимде-ким хата гойберсе, илки билен түйс йүрекден гүнәсиниң багышланмагыны ислегин, чүнки ол хем адамдыр. Илкинҗи гүнә эден Адам атадыр. Бу барада мен шейле диййәрин:

Шыгыр

Гелмесем мен бир гүн гөрме-гөрүше,
Эй, сөйгүлим, ниҗе ахлар урян мен.
Илки Адам хата гойберен ишде
Мен хаталы, мундан гөзи-гирян мен.

Языксыз бенде себәпсиз темми алмаз ялы, хич киме җеза бермегин. Хер бир бидерек зат үчин дергазап болуп дурман, гахарыңы ювутманы башаргын. Эгер сенден бири гүнәсини багышламагы хайыш этсе, онуң хайышыны кабул этгин, гүнә хер нәче чөкдер болса-да, оны өтмеги өзүңе адат эдингин, чүнки бир бенде гүнә этмесе, оны өтмели хем болян дәлдир. Хер бир хата үчин адамы җезаландырып дурҗак болсаң, онда сениң мүревветиң ниредедир? Эгер сен гүнәни багышламагы зерур хасап этсең, ынсанлык мертебели, атлы-абрайлы адамларың бири боларсың. Эмма гүнә өтениңден соң, сен муны дилиңе чоламагын ве ол барада ятлап йөрмегин, чүнки бейтсең, бу гүнә багышламадыгын билен дең болар. Өтүнч сорамаз ялы, өзүңем хата иш этмегин, эмма

этдиңми, хайыш этмекден утанмагын, шейтсең, душманлык арадан айрылар.

Бири женаята лайык гүнә эден болса, илки билен шол гүнәниң дережесини аныклагын ве шоңа гөрә жеза бергин. Адыл кишилериң айдышлары ялы: «Жеза гүнә гөрә берилмелидир». Мен болсам шейле диййәрин: «Эгер бири гүнә эден болса, шол гүнә-де жеза лайык гелсе, сен шол гүнә гөрә жеза бермелисиң, дуйгудашлыгы, рехимдарлыгы, шепагатлылыгы унутмалы дәлсиң; бир дирхемлик гүнә эден болса, ярым дирхемлик жеза бермелидир, шейтсең, сен хем мүревветли адам сайыларсың, хем асыллы адам, чүнки мүревветли адама бирехим болмак ярашян дәлдир.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, Муавийя[69] деврүнде бир нәбелли адамлар женаят эдипдирлер, шонуң үчинем, олары өлдүрмели болупдыр. Муавийя оларың келлелерини кесмеги эмр эдипдир. Женаятчыларын келлелерини кесип башлапдырлар. Жеза бермек үчин бирини сүдүрләп гетиренлеринде, ол шейле диййипдир: «Эй мөминлериң мөмини, бизе нәме этсеңиз, ыгтыярыңыз бардыр, мен өз гүнәми бойнума аларын. Йөне таңрының хатырасына, мениң ики келеме сөзүме гулак асып, оңа жогап бермегиңизи ислейәрин». Муавийя: «Айт» диййипдир. Ол адам: «Сениң рехим-шепагатың күлли әлеме аян. Эгер биз бу гүнәни рехим-шепагаты болмадык башга бир патышаның раятында эден болсак, ол бизе нәхили жеза берерди?» диййип сорапдыр. Муавийя: «Мениң берен жезамы берерди» диййип жогап берипдир. Онда ол адам: «Онда сениң мерхеметли ве шепагатлы болмагыңдан бизе не пейда? Шол зулум, шол жеза болжак-да?» диййипдир. Муавийя: «Сен бу затлары бирнеме өңрәк айдан болсаң, оларың хич хайсысының хем келлеси кесилмезди, галан хеммәңизиң гүнәңизи өтйән» диййипдир.

Шонуң үчин, гүнәкәр аман дилесе, оны кабул этгин, чүнки багышланмасы мүмкин дәл гүнә ёкдур.

Бир мәтәч адамың саңа мөхүми дүшсе ве мунуң дине ве дүнъеви ишлере зыяны ёк болса, дүнъе абаданчылыгының хатырасы үчин онуң хайышыны ере салмагын, мүмкин болдугындан оңа хемаят этгин, өзүң хакдакы говы пикирини пужа чыкармагын. Ол адам сен хакда говы пикирде болмаса, сенден хемаят

гөзлемезди. Герек вагты ол сениң есириңдир. «Мәтәчлик есирлиге барабардыр» диййлип айдылыпдыр ахырын. Есирлере болса рехим этмек герекдир. Есири өлдүрмек уналян зат дәлдир, гайтам язгарылян затдыр. Шонуң үчин, бу меселеде хата гойбермегин, шейтсең, ики дүнъеде-де гөржегиң говулык болар.

Бир адама мөхүмиң дүшсе, озалы билен онуң сахаватлыдыгына-дәлдигине үнс бергин. Эгер ол сахаватлы болса, онда хажатыңы дилегин, йөне аматлы вагт гөзлегин, гыгы ажап дурка я гарны ачка хич зат дилемегин. Хажатыңы айтжак боланыңда, өңүнден ойлангын, якымлы гүррүңлер тапып, эдеп-экрамы саклагын, диңе шондан соң мөхүмиңи гысгача беян этгин. Дилег билен бараныңда өрән сада, өрән сыпайы болгун, садалык дилегиң битмеги үчин икинжи көмекчидир. Эгер хайыш этмәни башарсаң, хич вагт әлибош гайтмарсың. Бу хакда мен шейле диййәрин:

Эй, көңүл, сен болсаң ислеглиңе зар,
Высала етмәге шейле бир ёл бар.
Ярың диениңден чыкмаздан хер хал,
Оңарып дилесең, ишиң бержай бор.

Киме мөхүмиң дүшсе, өзүңи онуң хызматкәридир гулы ялы алып баргын, максадың хасыл боланда болса, оңа гөрен ериңде миннетдар болгун (аллатагала-да: «Шүкүр этсеңиз, девлетиңизи артдырарын» диййипдир ахырын). Аллатагала шүкүр эдйәнлере мәхрем гараяндыр. Мунуң үстесине биринжи ягшылык үчин билдирилен миннетдарлык, икинжи дилегиң битмегине умыт дөредйәндир. Эгер ол сениң дилегиңи битирмесе, онда сен муны өз багтыңдан гөргүл, йөне ол адамдан кине этмегин, чүнки кине эдениң билен ол сенден горкмаз, эгер ол горкян болса, сениң хажатыңы битирерди.

Эгер ишиң болгусыз, хусыт адама дүшсе, серсаг халында ондан хич зат дилемегин, бермез, серместягдайында дилегин.

Бидерек, хусыт адамлар мес болдукларыча сахаватланяндырлар, эмма эртеси муңа пушманам эдйәндирлер.

Эгер мөхүмиң нәкес кишә дүшсе, онда сен өзүңи бетбагт сайгын, чүнки, айтмакларына гөрә, үч хили адам бетбагт боляндыр, олар: акмагың гарамагында

ишлейән акыллы, әжизе гүни дүшен гүйчли, хусыда мәтәч болан сахаватлыдыр.

Сөзбашыда беян эден сөзлемлеримден ве дүрли меселелер барада башардыгымча язан фасылларымдан максадымың сөзүң лайыкатына, онуң гудратына, мүмкин болдугыча, улы сарпа гоймакдыгыны сен билип гойгун. Инди болса мениң кәр барада гүррүң бересим гелйәр, белки, бирвагт онуң саңа пейдасы дегер. Шоңа гөрә, мен билйәнжелеримиң барыны башданаяк саңа өвретсем дийййәрин. Белки, өлемде, сен тарапдан аркайын болуп, бу дүнъеден разы болуп гидерин. Билим меселесинде өзүм хем пыядадырын, йөне билән боламда-да, мунуң саңа о диен пейдасы дегер өйдемок, чүнки сениң хем мениң сөзүме гулак асышың, мениң атамың сөзлерине гулак асышым ялы болар. Шонуң үчин, сен мени язгармагын, мен өз боржумы ерине етирйәндирин.

Ислесең, гулак асарсың, ислемесең — ёк, мен хер бир кәр барада гысгажык айдып гечжекдирин, сенден сөзүми гысганмайын, гөвнүмде бар задың хеммесини айдып гидейин. Галаныны хем таңрының өзи говы билйәндир.

Отуз биринжи фасыл

ЫЛЫМ ӨВРЕНМЕК ВЕ МҮФТҮЛИК[70] ХАКЫНДА

Оглум, билип гой ве ятда сакла, гүррүңимиң башында кәр барада сөхбет этмекчи дийсемем, мен дүкан сакламагы назарда тутмандым. Кәр диймек диңе бир дүкан сакламак дәлдир. Ынсан нәме билен мешгулланян болса, оларың бары кәрдир. Ынсан өз кәрине өкде болмалыдыр, ондан пейда гөрмелидир. Инди, гөршүм ялы, дүзгүн-нызамы болмадык бир иши, бир кәри хем тапмак мүмкин дәлдир. Хер кәриң өз када-кануны бардыр. Кесби-кәр болса көпдүр ве дүрли-дүрлүдир, оларың барының эбетейини тапмак герекдир. Оларын хер бирини айратын беян этмек мүмкин дәлдир, бейтсем, китап жуда узалып, эсасы максатдан даш дүшдүгим болжак.

Эмма хайсы хүнәр болса-да, ол үче бөлүнйәндир: я бир кәре дахылы болан ылымдыр, я ылма дахылы болан кәрдир, я-да акыл ишлетмәге дахыллы хүнәрдир.

Хайсы хем болса, бир кәре-хүнәре дахылы болан ылымлар: медицина, астрология, математика, ер өлчемек, поэзия ве бейлеки ылымлардыр, ылым билен багланышыклы хүнәрлер: саз, ат тебипчилиги, гурлушык, кәриз чекмек ве бейлекилердир. Онсоң, оларың хер бириниң када-кануны бардыр: сен бу када-канунлары билмесең, шол угурдан усса болаянында хем, эл-аягыңы йитирип, алжырап дурарсың.

Хүнәрлер болса беллидир, олары беян эдип отур-

магың кажаты ёкдур. Ери геленинде, башардыгымдан, мен оларың херсиниң када-кануныны саңа өвредерин, чүнки бу ики ишден дашары болян дәлдир, вагт гелип, пелегиң гердишине гөрә, сен шол хүнәре мәтәч боларсың, хич болманында, зерурлык чыканында, сен оларың хер бириниң сырындан хабарлы боларсың, бегзада боланың үчин буларың герек болмазлыгы хем мүмкиндир, йөне бегзадаларың хем хүнәр билмеги герекдир.

Оглум, билип гойгун, ахырыет ылмындан гөржек пейдаң ялы пейданы сен хич бир ылымдан гөрмерсиң. Чүнки сен дүнъеви ылымдан хайыр гөржек болсаң, онуң гапдалы билен бир хүнәр өвренмелисиң. Меселем, шеригат ылмында казы терекечи, мүдеррис, үндевчи болмасаң, дүнъе малындан бир зат хем газанып билмерсиң. Астрология ылмында оюндан-чындан палчылык, гуррандазлык, гөзбагчылык этмесе, мүнежжимиң чолпусына зат илмез. Медицина ылмында мекирлиге, алдав-хилә баш урмаса, дәри-дерман язып бермесе, хеким бир шайы хем газанып билмез.

Шоңа гөрә, иң улы ылым дин ылмыдыр, чүнки онуң эсасында хемише алланың бирлигини ыкрар этмек ве ондан гелип чыкян ишлер — шеригатың када-кануннлары ятандыр, нетижеси болса, дүнйәниң байлыгыдыр. Шонуң үчин, оглум, о дүнъе, бу дүнъе яманлык гарасыны гөрмезлигиң үчин башардыгыңдан дин ылмыны эле алмага чалышгын. Эгер мүмкинчилик болса, озалы билен диниң эсасларыны, соңра болса ондан гелип чыкян затлары өвренгин, чүнки эсасы болмаса, олар манысыз өйкүнмеклиге огшар.

Беллик. Эгер сен агзан ылымларымдан[71] дини ылмы сайлап алсаң, сен сересап, сабырлы, ылмы сөййән, дүнъеви бәхбитлерден дашда дурян, сабырлы, сыпайы, гич ятып ир турян, китапхон, сада, ишли, сыпайы, гич ятып ир турян, китапхон, сада, ишден ирмезек, ят тутужы, нутк сөзлейжи, дурмуш ёлларыны өвренижи, сырлары эле алыжы, алымларың досты, эдепли-экрамлы, ылым билен багрыбадашан, утанмазак, өз халыпаңа хошамай болгун.

Мыдам яныңда китап, депдер, галам, галамдан, галам ёнгуч ве бейлеки затлар болсун. Калбыңда шолардан башга хич зат беслемели дәлсиң. Нәме эшитсең, гайталап, ят тутгун, эмма йөне гепледесе ве

дашдан гөрүжи болгун, өйкүнжен болмагын. Дини ылыма тен берен хер бир адамда шу сыпатлар болса, ол басым өз дөврүниң тапылгысыз адамы болар.

Беллик. Эгер мүфти болсаң, ятдан көп билгин, көп зат окагын. Намаз окап, ораза тутаныңда чендең гечмегин, икийүзли болмагын. Бедениңи, эгин-эшигиңи тәмиз саклагын, жогабың нагт болсун, йөне бир меселәни говы өвренмән, жогап бермегин. Бир иш эденде, көре-көр өйкүнип этмегин ве хич киме өйкүнмегин. Өз пикириң сарпасыны тутгун. Ики адамың пикирине я сөзүне осуп иш этмегин. Ыгтыбарлы адамлардан башга хич кесиң язгысына бил багламагын. Хер бир китабы ве язгылар язылан депдери канун хасап этмегин. Роваят диңләсиң гелсе, өңъетен адамларың дәл-де, мешхур равыларың[72] роваятларына гулак асгын. Ыгтыбарлы болмасалар, бирлән-икилән адамларың гетирйән хабарларына ынанмагын. Агыздан-агза гечип гелен хабарлара гулак габартгын. Айдыланлара гулак асмагы өзүңе адат эдингин, эмма хич киме ызгытсыз зат айтмагын.

Чекелешмели болса, гаршыдашыңа үнс бергин, онуң диййәнлерини ялана чыкарып, өзүңкини субут этмәге гайратың чатса, жеделе гошулгын, йөне сөзүңи узага чекип отурмагын, бир мысал билен чәклENгин. Бир меселе хакында бир-бирине гаршы гелйән ики пикир айтмагын, соңраки сөхбетлерде пужа чыкармазлыгың үчин, башда диен затларыңы унутмагын. Жедел дин хадымлары — фатыхлар арасында гидйән болса, онда озалы билен хадыслара салгылангын, соңра тымсалдыр делиллери ве мүмкин болан бейлеки затлары хадыслар билен дегширип гөргүн. Усуллар[73] билен жедел эдиленинде, болмалы, болмасыз хем-де мүмкин дәл затлары бир ере жемлемек айып зат дәлдир. Херки затдан озал максада гөз етиргин, соңра болса сыпайы-сыпайы гүрлегин. Үзлем-саплам гүрлемегин, гүррүңиңи узага чекип, патарраклы хем окамагын.

Беллик. Оглум, эгер сен өвут-үндевчи болсаң, хапыз[74] болгун ве көп затлары ятдан билгин. Мүнбере чыканыңдан соң, басым отургын ве гаршыдашың эжизлигине гөз етирйәнчәң жеделе гиришмегин. Мүнберде гөвнүңе гелен зады айтгын. Совал берйәрлер дийип яйданмагын, дилеварлык билен гүрлегин ве

өңүнде отуранларың барыны дилсиз хайван хасап этгин. Ислән задыңы айтсан айтгын велин, алжырап чашмагын, йөне геймимдир тениңи пәкизе саклагын. Межлисе мүритлер билен эл чарпыжыларыңы хем алып гелгин, гой, олар межлисде отуруп, сениң хер бир тәсирли сөзүңе награ дартып, ахы-перят этсинлер ве жайы гызышдырсынлар. Җемагат аглап уграда, сен хем махал-махал гөзяш дөкгүн. Алжырап чашсаң, горкмагын, гайтам шелайынлык эдип, дога окагын. Мүнберде сус ве мүззерип дурмагын, мүззерсең межлис хем мүззерер. Шоңа гөрә-де, «Агырлыгың нетижеси агырлык болар» диййип айдыпдырлар. Геплэп дуран вагтың гөчгүнли болгун, гызып дуркаң бирден сусланаймагын. Хемише диңлейжилериңи сынлагын, олар ахвалат ислеселер, ахвалат айдып, ровайт ислеселерем ровайт айдып бергин. Гүррүңиңе гөвни етсе, гарамаяк халк сениң хем гадырыңы билер. Базарың гызыберенини гөрдүгиң, элиңде бар затларың барчасыны якымлы сөз ве ислегли харыт хөкмүнде сатгын, базар гызанында гечмежек харыт ёкдур. Йөне гадырыңы биленлеринде-де жуда сересап болгун, чүнки душман шейле ягдайларда хас хем пейда болгуч боляндыр.

Гадырың билинмедик ерде галмагын, мүнбердекәң берлен соваллара жогап берип билсең-де, берип билмесең-де, дарыкмагын, билмедик совалыңа, «Муңа хәзир жогап бермек гелшиксиз, өе барың, өйде айдарын» диййгин. Барыбир жогабыны эшитжек болуп өйүңе баран болмаз. Межлисде айдан сөзлериңи, соң гайталамаз ялы, пугта ядыңда саклагын. Хемише саламатлы болгун ве шәхерлерде узак эгленмегин, чүнки үндевчилер билен палчыларың чөреги аякларында боляндыр. Ишиң шовлы барярка, гүлер йүз болуп, үндевчини голдап дургун. Намаз окамак, ораза тутмак ялы шеригат парзларыны ачыгу-гизлин пугта бержай этгин. Хош сөзли болгун. Базара кән бармагын, халайык сени бирсыхлы гөрүп дурмасын, шейтсең, илиң өңүнде сылаг-хорматың улы болар.

Яман ёлдашларыңдан этиячлы болгун, мүнбериң сарпасыны саклагын, бу барада мен эййәм башга ерде-де айдыпдым, текепбирликден, яланчылыкдан, парахорлукдан даш дургун. Халка нәмәни маслахат билсең, өзүңем шоңа эергин, гой, халк сени адалатлы сайсын.

Ылмы ымыклы өвренгин, өвренеңсоң болса билйәнлериңи хошамай сөз билен беян этгин. Манысыз дава, ерсиз сөз үчин гыжалата галмагын. Гүрләниңде айдян затларың барыны этиячдыр умыда бирлешдирип айтгын: алланың керемлилигине адамларың умыдыны үзмегин, йөне совгат этмедик халларына олары бехишде хем ёлламагын. Сөзүңде көпбилмишлик болмаз ялы, говы билйән, ыкжам башың чыкян затлары гүррүң бергин, көпбилмишлигиң соңы хемише рысвачылыга элтйәндир.

Эгер алымлыкда ёкары дережә галып, казы болуп билсең, сабырлы, гиң гөврүмли, догумлы, пайхаслы, сересап, дашдан гөрүжи, адам танаян, сыясатдан башы чыкян, дин ылмындан хабарлы, хукукшынаслыгы билйән, хер тайпаның хәсиетине белет, хер диниң манысына дүшүнйән, хер гатлагың говы гөрйән задыны аңшырян киши болгун. Казылыгың инче тилсимлериниң барыны билгин, бир бенде кын гүне дүшүп йүз тутса, өзүниңем шаяды болмаса, йөне адалатсызлык эдилип, мертебесине деглен болса, сен ол гөргүси ямана делалат этгин, я дүрли ал билен голдава мынасып бу адамың хакыны алып бергин.

Хекаят. Табарыстанда[75] казы Эл-Кузат Абул Апбас Руяны[76] диен бир киши болупдыр. Ол адам ылымда, таквалыкда, этиячлылыкда, дашдан гөрүжиликде дийсең мешхур экен. Бир гезек бири онуң хузурына шикаята гелип, бир адамың йүз динар бергисини бермейәндигинден налапдыр. Казы шол дийилйән адамдан мунуң хаклыгыны-нәхаклыгыны сорапдыр. Ол адамам муны боюн алмандыр. Казы давагәрден: «Пулуңы берениңе шаядың бармыды?» диййип сорапдыр. Ол адамам: «Ёк» диййипдир. Арзачы зар-зар аглап: «Казым, ант ичирмәвергин, ол яландан ант ичер, худайдан горкмаз» диййипдир. Казы: «Мен шеригатың кануныны бозубилжек дәл, я сен шаядыңы гетир, я мен муңа ант ичиржек» диййипдир. Давагәр киши казының аягына йыкылып, багрыны ере ойкапдыр ве: «Казым, бейтмәвергин, мениң шаядым болмансоң, ол киши кичи дилден бәри ант ичер, пулум көйүп, мен лүтжек дүшерин, шонуң үчинем, гайрат эт-де, ишими дүзедевери» диййипдир.

Казы янкы кишиниң зарын аглайшыны гөрүп, онуң мамладыгына ынаныпдыр. Онсоң ол: «Эй хожа, сең бу алгылы меселәни маңа акыллы-башлы гүррүң бер, онуң нәмеден гелип чыканына өзүм гөзүми етирейин» дийипдир. Давагәр: «Эй казым, бу киши әсли вагтдан бәри мениң билен достды. Бирденем ол бир кенизе ашык болды. Кенизиң бахасы йүз элли динарды. Бу кишиниң болса көр-көпүги ёкды. Ол Межнун кимин гиже-гүндиз ах чекип, зар-зар аглады. Бир сапар биз гезеленже гитдик, чөлде икимизден башга адам ёкды, бирсалым отурып гүррүң этдик. Бу киши ене шол кенизден гүррүң ачып, зар-зар аглап уграды. Онуң халына йүрегим авап гитди, ол мениң йигрими йыллык достум ахырын! Онсоң, мен оңа: «Пыланы, сениңем оңа етерлик пулуң ёк, мениңем. Сен дадыңа етишәйжек бир адам тапып билжек дәлми? Мениң-ә бүтин өмрүме топлан өңли-соңлы йүз динарым бар. Оны берейин велин, галаныны өзүң тапжак бол. Кенизи алып, бир ай сакла, бир айдан соңам оны сат-да мениң пулумы ызына гайтар» дийдим. Бу киши аягыма йыкылып, кенизи бир аям сакламажакдыгына, оны деррев дегерине-дегмезине сатып, мениң пулумы ызына гайтаржакдыгына ант ичди. Мен гушагымы чөзүп, муңа пулларымы бердим, ол вагтам бир мен бардым, бирем шу, бирем алла. Эййәм дөрт ай гечди велин, бу киши не пулумы берйәр, не кенизини сатяр».

Казы: «Сен пул береңде нирөде отырдың?» дийип сорапдыр. Давагәр: «Агажың ашагында» дийип жогап берипдир. Казы: «Эгер сен агажың ашагында отуран болсаң, нәме үчин шаядым ёк диййәң?» дийипдир. Соңам давагәриң гаршыдашына гарап: «Сен шу ерде, мениң янымда отур» диен. Давагәре болса: «Гайгы этме-де, шол ашагында отуран агажын янына гит ве оңа казы чагыряр дий, шейле диймәнкәң, илки ики рекат намаз ока, телим сапарам пыгамбери көмеге чагыр, соңра-да агажа: казы гелип, шаятлык эдип гитсин дийййә дий» дийипдир.

Давагәр ажымтык йылгырыпдыр. Казы муны гөрсе-де, гөрмедик болупдыр, өз янындан дергазап болса-да, гахарыны ювдупдыр.

Давагәр: «Казым, ол агач мениң диеним билен гелмезмикә дийип горкян» дийипдир. Казы: «Сен мениң шу мөхүрими алып гит-де, агажа: «Шу казының мөхүри болмалы, саңа: гелип, шаятлык этсин дийди дий» дийипдир.

Ол адам казының мөхүрини алып гидипдир. Давагәриң гаршыдашы онянча казының янында отуран экен. Казы оңа үнс бермән, башга ишлер билен гүмра болмага башлапдыр. Иш арасында ол бир сапар янкы кишә гаңрылып середипдир ве: «Пыланы, о киши агажың янына етдими?» дийип сорапдыр. Давагәриң гаршыдашы: «Ёк, казы, хениз-ә етенок» дийипдир. Казы ене-де өз иши билен гүмра болуп башлапдыр.

Давагәр мөхүри әкидип, агажа гөркезипдир ве: «Казы сени чагыряр» дийипдир. Бирсалым гарашандан соң, агачдан жогап болмажагыны аңып, лапыкеч халда казының янына гелипдир ве: «Казым, мөхүри гөркезсемем, агач гелмеди» дийипдир.

Казы: «Сен ялңышяң, агач гелип, шаятлык эдип гитди» дийипдир. Соңра давагәриң гаршыдашына тарап өврүлип: «Бу кишиниң пулуны бер» дийипдир. Ол киши: «Мен бу ерде отыркам-а хич бир агач гелип шаятлык эдип гитмеди» дийипдир. Казы: «Догры, хич бир агач гелип шаятлык эдип гиденок, йөне сен шол агажың ашагында мундан пул алмадык болсаң, онда нәме үчин бу киши агажа етдими я ёк — дийип соранымда, сен: «Ёк, хениз-ә етенок» дийип жогап бердиң, себәби мундан шол ере ченли ёл узак. Пул алмадык болсаң, онуң энтек ол ере етмедигини сен нирөден билйәң? Сен мундан пул алмадык болсаң, о нәхили агач, мен хич хили агач билемок, себәби мен агажың ашагында ондан пул аламок, онуң хәзир нирә гиденини хем билемок — диердиң».

Шейдип, казы оны межбур эдип, давагәриң пулуны алып берипдир.

Шейлеликде, әхли хөкүми китап боюнча чыкарып дурмалы дәлдир, олары өзүң хем ойлап тапмалысың. Йөне суд межлисинде нәче хайбатлы хем аграс отурсаң, сылаг-сарпаң шонча улы болар. Өзүңи хондан бәрси тутгун, аз гүрлегин, йөне ишлери диңлемәге, хөкүм чыкармага бивечлик этмегин, мундан ирип, бисабырлылык этмегин. Четин совал йүзе чыканында, өз пикириңе бил багламагын, муфтилер билен маслахатлашгын. Пикириң хемише айдың болсун. Мениң

айдышым ялы, ширигатың када-канунлары барадакы тежрибәңи гинден улангын, чүнки шеригатда казының райы кануна барабардыр, шеригат боюнча чөзмеси кын, казының болса эмгенмән чөзйән энчеме меселелери бардыр. Эгер казы мүчтахит болса, муңа онуң ыгтыяры бардыр.

Шейлеликде, казы сабырлы, адыл, асыллы ве мүчтахит болмалыдыр. Йөне ол белли-белли вагтларда: биринҗиден, ачка, икинҗиден, тешнекә, үчүнҗиден, хаммамдан чыкан вагты, дөрдүнҗиден, ганы гызан вагты, бәшинҗиден, дерт-аладасы башындан агдыкка хөкүм чыкармалы дәлдир.

Казының галдав ве чакган векиллери болмалыдыр, олар хөкүм чыкарылярка, адамларың казының янында варсакы отармакларына, башдан гечиренлерини гүррүң бермеклерине, дердинмеклерине ёл бермели дәлдирлер. Казының борҗы дерңев гечирмек дәл-де, хөкүм чыкармакдыр. Бирентек дерңевлер бардыр велин, олары алып бараныңдан алып барманың ягшыдыр.

Казының нуткы гысга болмалыдыр, ол шаятлы меселәни деррев бирйүзли эдип, касама гечмелидир.

Адамларың барлыдыгына, хаясыздыгына гөз етиренинден соң, казы йиданып дурман, ишине берк япышмалыдыр, бүтин тежрибесини, сересаплылыгыны, мекирлигини уланмалыдыр, шонда ол хата гойбермез. Онуң янында хемише хошгылав ве адалатлы геңешдарлары болмалыдыр. Ол чыкаран хөкүмини хич хачан ятырмалы дәлдир, берен эмринде берк ве пугта дурмалыдыр.

Зерурыет болмаздан, ол хич хачан өз эли билен дилхатдыр шертнама язмалы дәлдир. Ол өз голуның гадырыны, диен сөзүниң сарпасыны сакламалыдыр, диңе өз голы болан ере мөхүрини басмалыдыр. Казының иң говы сыпаты ылымлылыгы ве мылайымлылыгыдыр.

Эгер сен бу хүнәре баш гошмасаң, я онда ишиң шовуна болмадык болса, я гошунда гуллук этмәни халамасаң, иң болманда, сөвда баш гошгун, белки, бу ёлда рысгал тапарсың, чүнки сөвдада газанылан херки зат халал хасап эдилйәндир ве улы ил тарапындан уналяндыр.

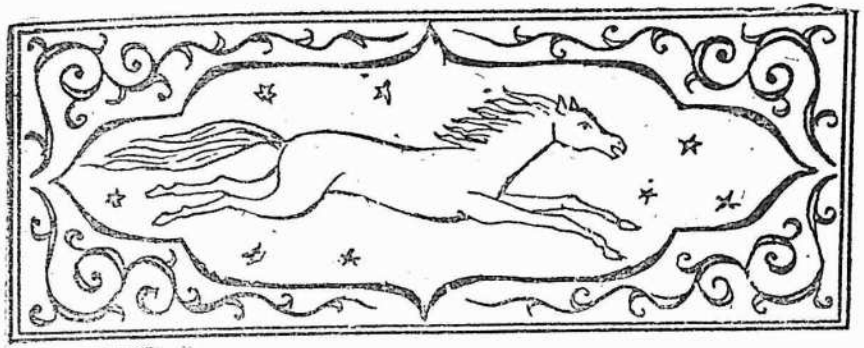

Отуз икинҗи фасыл

СӨВДА ХАКЫНДА

Оглум, билип, хабарлы болуп гойгун, тәҗирлик асыл маңысында хүнәр хасап эдилмесе-де, дыкгат билен серетсең, онда-да хер ишде болан када-кануның бардыгыны гөрсе боляндыр. Көпи гөрен адамларың айдышы ялы, сөвданың эсасыны наданлык, ондан гелип чыкян затлары болса акыл-пайхас тутяндыр. Ил айтмышлайын: «Акмаклар болмадык болса, акыллылар өлүп-йитип гидерди», ягны акылсызлар болмадык болса, дүнъе бирейийәм дагарды. Бу сөзлери айтмакдан максадым: кимде-ким гара небсине чыдап билмән, гүндогардан гүнбатара ашян, даг-деңизлерден гечип, җаныны ве ханыманыны ховп астында гойян, гаракчыдыр ыкмандалардан, адам ийййән вагшы хайванлардан ве хатарлы ёллардан хедер этмейән, гүндогарың адамларына гүнбатарың назы-ыгматларыны гетирип берйән адам, әлбетде, дүнйәниң абаданчылыгына ярдам эдйәндир, ол болса хут тәҗириң өзүдир. Бейле хатарлы ише диңе шол адам баш гошуп билйәндир, онуң пайхасы хич зат аңшырмаян көрдүр.

Сөвдагәрлик ики хили боляндыр, икиси-де хатарлыдыр: оларың бири ылалашык, бейлекиси хем сыяхат билен багланышыклыдыр. Ылалашыгы отурымлы адамлар алып барярдырлар, олар ныхлар гымматлар тамасы билен гечмейән харытлары алып гойяндырлар, бу ерде ховп эмләгиң үстүне абаняндыр. Нырхлар гымматлар ниети билен гечмейән харытлары сатын алмага йүрек этмек үчин гарадан гайтмаз,

эдерини билйән адам герекдир. Узак ерлере гидип сөвда эдйәнлериң нәхили болляндыкларыны мен эййәм айдыпдым. Ики хили ягдайда-да сөвдагәр батыргай, эмләгини орта гоймага төвекгел адам болмалыдыр. Батыргайлыгының дашындан ол ыгтыбарлы ве пәкйүрек болмалыдыр, ол өз бәхбидини арап, бейлеки адамлара зыян етирмели дәлдир, өз газанҗының хатырасына халкың зыян чекмегини ислемели дәлдир. Муамиләни[77] ол өзүнден песлер билен этмелидир, өзүнден өкделер билен эденинде, гаршыдашының пәкгөвүнли, ыгтыбарлы, ынсаплы, мүревветли адам болмалыдыгына үнс бермелидир. Ол алдавчылардан сересап болмалыдыр, харытдан башы чыкмаян адамлара болса ол янашмасын ве шейдип гапы дөвүлмекден аркайын болсун. Ёксул ве надан адамлар билен иш салышмасын, эгер салышарман болайса, араларының бозулмазлыгы үчин пейда гөрмек умыдындан эл чексин. Ёгсам уҗыпсызҗа зыян ве газанч үстүнде, гөр, нәче достлуклар бозуляр... Артарыны тама эдип, ол карзына гелешик этмесин, себәби шейле артманың нетиҗеси көпленч зыян билен гутаряндыр, сәхелче сересапсызлык улы чыкдаҗа себәп боляндыр. Мениң айдышым ялы:

Рубайы

Дурман яр янында, гидәйсем эгер,
Белки, йүрек ынҗап, аз талвас эдер.
Укудан, ишдәден галалым бәри,
Бивечликден көййән, этдирйәр хедер.

Гөрйән пейдандан совмак барада айданымда болса, маяң үстүне мүнйән пейданы совсаң совгуның-да, маяның өзүне дегмегин, себәби сөвдагәр үчин иң улы зыян маясыны совурмакдыр. Иң пейдалы харыт болса харвар-харвар, батман-батман эдип алнып, мысгаллап, дирхемләп сатылян харытлардыр, иң зыянлы харыт болса мунуң терсинедир. Газанч умыды билен дәне алмакдан гача дургун, себәби дәне сатян хемише ызгытсыз ве бетпәл адам боляндыр. Ялан сөзлемек сөвдадакы иң элхенч затдыр, себәби алыҗыны алдамак капыру-мусулмана — хич киме ярашян зат дәлдир. Мен бу барада ашакдакы шыгрымда шейле диййәрин:

Рубайы

Ышк оды калбыма янгынлар салды,
Нәз окы сынамы нышана алды!
Ышкың бахасыны ганымдан бердим,
Сөвдада ал салян нәгехан болды.

Уҗундан пул алман, хич зады берип гойбермегин. Сөвдада утанылян дәлдир, себәби утанҗаңлык чөрегиңе кест эдйәр диййәрлер. Гой, ол хем пейда гөрмекден утанмазлыгы өзүне адат эдинсин, йөне ынсапсызлыгы хем эндик этмесин, себәби бу хүнәриң уссатлары: сөвданың эсасы газанч билен ынсаплылыкдыр диййипдирлер. Эйсем газанан эмләгиңи аман саклап, ынсаплылык укыңы аркайын алдырмаярмы нәме? Мен бу барада шейле гүррүң эшидипдим:

Хекаят. Эшидишиме гөрә, бир тәҗир алып-сатарың дүканының өңүнде мүң динарлык сөвда ылалашыгыны баглашыпдыр. Гелешик баглашылып гуталып барярка тәҗир билен алып-сатарың арасында алтының гырындысының үстүнде дава туруптыр. Алып-сатар: «Мен саңа бир динар гызыл бермели» диййипдир. Сөвдагәр: «Ёк, бир динар гызыл пул билен бир саны гырынды бермели» диййипдир. Ир эртирден тә гүнортана ченли даваның арасы ачылмандыр. Сөвдагәр гыгырып гөрүпдир, хемле атып гөрүпдир, кес-келләм өз диенинден дәнеси гелмәндир. Алып-сатар ахырсоңы давадан ирипдир-де, тәҗире бир динар билен гырынды берипдир. Тәҗирем пулы алып, өз ёлуна гидипдир. Бу ваканы гөренлериң бары тәҗири гүнертләпдирлер. Шол вагт алып-сатарың көмекчиси тәҗириң ызындан етип: «Эй агам, бир чай пуллук берсене» диййип хайыш эдипдир. Тәҗир гызыл динар билен хәлки гырындыны алып-сатарың шәгирдине берипдир, оглан пулы алып, ызына гайдыпдыр. Алып-сатар: «Эй харамзада, бу адамың ир эртирден гүнортана ченли улы илден утанман, бир гырындының үстүнде нә оюнлар турзандыгыны өзүң гөрдүң ахырын, шондан соң ол саңа зат берер өйдйәрмиң?» диййип, огланың үстүне гыгырмага дурупдыр. Оглан гызыл пулы халыпасына гөркезипдир. Халыпа муңа аңк-таңк болуп, өз-өзүне: «Эй хөкмүрован алла! Бу чага ончаклы оваданам-а дәл, өзем жуда кичи, ненең оңа гыя бакмага ынсабың чатяр... нәме үчин бейле хусыт адам бейле тархандөкерлик этдикә?» диййипдир.

Алып-сатар адам тәжириң ызындан етип: «Эй халыпа, мен саңа хайрандырын. Сен узынлы гүнләп жемагатың өңүнде шол пул дийип, мени келлагырылы этдиң, гөвнүме дегдиң, соңам ол пулы мениң шәгирдиме багышлапсың. Башдакы хусытлыгың нәмедир, соңкы тархандөкерлигиң нәмедир?» дийипдир. Сөвдагәр: «Эй агам, сен маңа гең галма, мен сөвда-сатык билен мешгулланян адам, тәжирлигиң болса шерти: зат сатып, бир зат аланыңда, мүлкүңе гирениңде, сени бир манатлык алдасалар, өмрүң ярысыны алданып гечирдим хасап этмелидир. Йөне сахаватлык вагты бирине хусытлык этсең велин, өзүңиң харамзадалыгыңы боюн алмак билен барабар боляндыр. Шонуң үчин, мениң алданасымам геленок, харамзада боласымам» дийипдир.

Маясы чәкли болан тәжир шәрикли сөвдадан гача дурмалыдыр. Шәрикли алыш-чалыш этмели болса, ынсаплы, дөвлетли, абрайлы адам билен этмелидир, шейтсең, башыңа иш дүшенинде, адалатсызлыга учрамарсың. Онсоңам, сакламага уллакан харч чыкармалы болян, дөвүлйән я чүйрүк зат алмалы дәлдир. Багта төвекгеллик эдип, маяңы еле-ыга соврубермели дәлдир, муны диңе чекжек зыяның маяның ярсындан гечмежек халатында шейтсе боляндыр.

Кимде-ким сенден бир ере хат ибермекчи болса, сен оны эесине говшурманкаң, хөкман окап гөргүн. Дашы елменен букжалардан баша муң бир бела гелгич боляндыр. Нәмәниң-нәме болжакдыгыны өңүнден гөрүп болян дәлдир. Эмма пукара адамларың хатыны әкитмекден этияч этмегин, хер шәхере бараныңда, яман хадысалара баш гошмагын, өлүм хабарыны яйратмагын, эмма бегенчли хабар говшурмалы боланыңда, яйданып дурман, деррев говшургын.

Ёлдашсыз сапара чыкмагын, өзүңе ыгтыбарлы ёлдаш тапгын. Кервениң башыны мәрекели ерде яздыргын, гошларыңы хем көп адамлы ерде гойгун. Яны яраглы адамлара гошулмагын, чүнки гаракчылар илкинжи нобатда яраглыларың үстүне чозяндырлар. Эгер ол пыяда барян болса, гой, атлылара гошулмасын, намазхон, ынсаплы адам болмаса, гөренден ёл салгы алмасын, чүнки нәдогры ёл салгы берип, соңам ызындан барып, эмләгиңе талаң салжак бетпәл адамлар жуда көпдүр.

Өңүнден бири чыкса, оңа гүлер йүз билен салам бергин, өзүңи говушгынсыз я аргын гөркезмегин. Пач йыгнайжылары алдамагын, олары хошгылавлык билен өзүңе имрикдиргин. Азык-овкатсыз ёла чыкмагын, томсуна гыш эшигиңи алман хич яңа уграмагын. Кервенбаша хыянат этмегин, нәбелет ериңде дүшлемели болсаң, гөрен билен хемсая болмагын, ыгтыбарлы мүшдери тапжак болгун.

Үч дүрли адам билен отурып-турушмак боляндыр: олар батыр хем мердана, рысклы-дөвлетли, ынсаплы хем мүревветли адамлардыр. Ысса-совуга, ачлыга-сувсузлыга дөзүмли болгун. Баша иш дүшенинде, аңсатлык билен гутулмагың үчин, отурылышыкларда тархандөкерлик этмегин. Элиңден гелйән ишлериң барыны хич киме ынанман, өзүң этгин, чүнки дүнъе малы адамы алдагыч боляндыр. Алып-сатмакда чаласын-чакган, арасса хем бир гепли болгун. Көп алып, көп сатжак болгун. Мүмкин болдугыча, несъе сөвда этмегин, эгер алшып-беришмели болаяныңда хем, белли-белли адамлар билен: эли юкалар, яңы баянлар, алымлар, алидлер, чагалар, казыларың якын векиллери, шәхер мүфтилери, дөвлет гуллукчылары билен алшып-беришмегин. Шейле писинт адамлар билен хич хачан алыш-бериш этмегин. Бейле адамлар билен алыш-бериш эден киши ирде-гичде хырчыны дишләп пушман эдер.

Көпи гөрмедик адама хич зат ынанмагын, сынагдан гечмедик кишә бил багламагын, сынагдан гечени болса хер гезек сынажак болуп дурмагын, ыгтыбарлы адамың үстүнден барарын дийип, сынагдан гечени сынагдан гечмедиге мүвесса кылмагын, бу барада «сынагдан гечен дөв сынагдан гечмедик адамдан ягшыдыр» диен бир накылам бардыр. Сынаян адамыңы гуры сөз аркалы дәл-де, иш аркалы сынагын: нагт серче несъе тавусдан говудыр. Эгер гуры ерде эден сапарыңдан ярым, деңизде эден сапарыңдан болса бир газанжың-да болса, деңиз сапарына чыкмагын, чүнки деңиз сапарының газанжы топукдан болуп, зыяны кекирдекдендир, аз газанжа ковалашып, улы маяны еле совурмак болмаз. Гуры ерде бир бетбагтчылыга учралайса, эмләгиң гитсе-де, өзүң дири галаймагың мүмкиндир, деңизде болса эмләгиңден-де, жаныңдан-да жыда дүшмегиң ахмалдыр, эмләгиң өве-

зини долуп болар велин, чыкан жаны дирелдип болмаз. Деңиз ишини патышаның ишине-де меңзедипдирлер: мал-мүлк бирден гелип, бирден гидйәндир. Йөне дөвлетиң барлыгында гөзел-гөзел затлары гөрмек үчин бир гезек гәмә мүнмек айып дәлдир, чүнки пыгамбер: «Бир гезек деңиз гезеленҗине чыкың, шонда сиз ярадайың хөкмүрованлыгына томаша эдерсиңиз» дийипдир. Алув-сатувда сөвдалашмакдан гачмагын, йөне велин малы-да элиңден бермегин.

Өз этмели ишиңи тутушлыгы билен өзгәниң бойнуна атмагын. Өңкүлер айтмышлайын: «Өзгәниң эли билен диңе йылан тутмак говудыр». Гирдеҗи-чыкдаҗының бирсыхлы хасабыны йөредип дургун. Ислән вагтың боюн гачырар ялы, хич хачан борчнамаңы өз элиң билен язмагын. Хатадыр ногсанлыклара ёл бермез ялы, хоҗалык ишини гөвнежай өвренгин. Гуламдыр якын адамларыңа нәме берсең, хасаплы бергин, олардан хемише хасабат сорап дургун. Газанчдыр чыкдаҗыларыңдан элмыдам хабарлы болмагың үчин олары хич хачан гөзден салмагын. Кеззаплардан гача дургун, өзүңем иле ялан сөзлемегин, себәби иле ялан сөзлейән ве олары алдандырйн өйдйән хер бир адам өте гечйәндир, чүнки ол өз-өзүни алдаяндыр.

Хекаят. Бир кишиниң улы гоюн сүрүси билен дийсең намазхон, ынсаплы бир чопаны бар экени. Чопан гоюнларың берйән сүйдүни, азлыгына-көплүгине, артыклыгына-кемлигине гарамаздан, гүнде гоюн эесине әлтип берйән экени. Гоюн ээси болса хәлки сүйдүң үстүне сув гуюп, чопана: «Бар, әкидип, сатып гел» диер экени. Чопан болса төвелла эдип, оңа шейле несихат берйәр экени: «Эй хожа, мусулманлара хыянат этмәвери, халка хыянат эденин соңы говы болмаз». Гоюн ээси чопаның диенини этмән, сүйде сув гармагыны довам этдирипдир. Гүнлерде бир гүн чопан төтәнден гоюнлары сувы гуран бир дереде ятырып, өзи хем бир депәниң үстүне чыкып ятыпдыр. Бахар пасла болансоң, бирден дагда чабга гелипдир-де, дерәни сил алыпдыр ве гоюнларың барыны пайхынлапдыр.

Бейт

Шол сувларың җемленип, дама-дама көл болды.
Хем-де дашып, сил кимин, бүтин сүрини алды.

Чопан шәхере гелип, гоюн ээсиниң янына сүйтсүз гитмели болупдыр. Гоюн ээси ондан: «Сен нәме үчин маңа сүйт гетирмедиң?» дийип сорапдыр. Чопанам: «Эй хожа, мен саңа сүйде сув гуйма, бу хыянатчылыкдыр дийип айтдым-а, сен болса диениме гулак габартмадың. Инди улы иле сүйт орнуна сатан сувларың бир ере йыгнанып, хүҗүме гечдилер ве сениң гоюнларың барыны алып гитдилер» дийипдир.

Элиңден гелдигиче хыянатлы ишден даш дургун, ким бир гезек кеззапласа, хич кес онуң гепине ынанмаз. Догручыллыгы өзүңе эндик эдингин. Иң говы када догручыллыкдыр. Ылалашыга гирениңде хошгылав, сөвдада пәкйүрек болгун. Хич киме хич зат вада бермегин, берәйсең велин, сөзүңде тапылгын. Сөвда эдеңде ялан сөзлемегин. Харыдың маясының нәчедигини улы иле җар эдип йөрмегин, айдайсаң велин, догруҗаңы айтгын, гой, алла сениң маяң берекедини артдырсын. Ылалашыга гирениңде, алян я берйән кагызларыңа берк болгун, дилхат язмалы болсаң, алмалы задыңы алянчаң оны бермегин. Нирә гитсең, шол ерден өзүңе таныш гөзлегин.

Сөвдагәрлик билен мешгулланып, өң гөрмедик шәхерине гитмели болсаң, өзүң үчин ынамдар бир адамын салгысыны алып гитгин, белки, онуң пейдасы дегер, пейдасы дегмәениңде, зыяны хем дегмез. Билип болмаз, ол ерде ишлериң ненеңси-ничиксидигини болҗакдыгыны. Адамлар билен хошамай болгун. Хошгылав болмадык, надан, акмак, терса, намаз окамаян, бихая адамлар билен сапара чыкмагын. Өңкүлер айтмышлайын: «Ёла чыкмаздан озал ёлдашыңы сайлап-сечмелидир».

Саңа бил баглан адамларың умыдыны ере чалмагын, харыдыңы гөрмән алмагын. Сатҗак затларыңы чыкармаздан озал оларың нырхыны билгин. Каза дүшмежек, гыбат-гүррүңе галмаҗак болсаң, шертдир пеймана билен зат сатмагын.

Хоҗалыгы алып бармагы говы өвренгин. Иң улы сөвда хоҗалыгы ве онуң абаданлыгыны сакламакдыр. Сен онуң тозуп-дагап гитмегине ёл бермели дәлсиң. Хоҗалыгыңа герек затлары йылда бир сапар бол вагты алмалысың, өзи-де бир йылда сарп эдип билҗегиңден ики эссе көп эдинмелисиң. Соңра нырхлары өвренгин, нырхлар галыберсе, алан затларың яр-

сыны сатгын. Шейлеликде, арлы йылың экленжи саңа мугт дүшер. Бейтмек гүнә-де дәлдир, айыбам, мунуң үчин хич ким сени хусытлыкда айыпламаз, чүнки бу хожалыгы доландырмагың бир ёлудыр. Хожалыгың зыян чекип угрантдыгыны гөрсең, шол зыян хожалыгыңа зарба урманка, гирдежиңи көпелтмегиң угруна чыкгын. Эгер гирдежиңи артдырмагың тәрлерини тапмаян болсаң, чыкдажыны азалтгын. Бу-да гирдежини көпелтмек ялы бир затдыр. Эгер сөвда гөвнүңден турман, ылымда шөхрат газанмак хыялына дүшсең, дини ылымдан соң медицина ылмы ялы өрән пейдалы ве өрән сарпалы ылым ёкдур, чүнки пыгамбер айтмышлайын, гой, алла онуң яры болуп, оңа ими-салалык эчилсин, «ылым ики гөрнүшли боляндыр, бири динлер барадакы ылымдыр, бейлекиси хем беден барадакы ылымдыр».

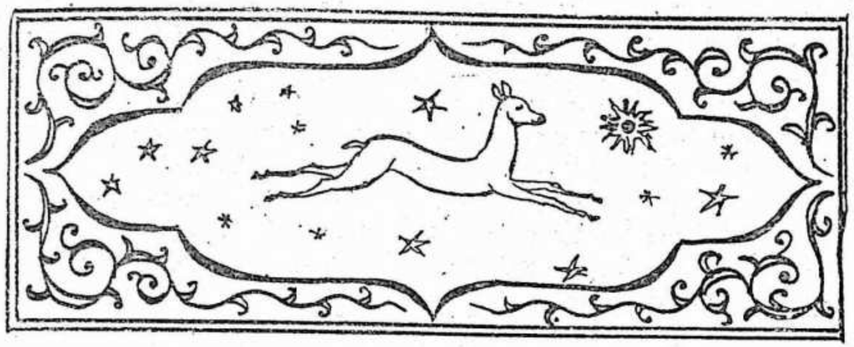

Отуз үчүнжи фасыл

ТЕБИПЧИЛИК ЫЛЫМЛАРЫНЫҢ КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, тебип болжак болсаң, сен тебипчилигиң ёлларыны теория жәхтинден хем, практика жәхтинден хем ыкжам өвренмелисиң. Бедендәки бар затларың я тебигыдыгы, я-да тебигатдан дашгарыдыгы сениң ядыңда болмалыдыр. Тебигы затлар үч гөрнүшлидир: онуң бир гөрнүши — бедениң бердашлылыгыны ве дурнуклылыгыны саклаян затдыр, икинжи гөрнүши бедениң бердашлылыгына ве дурнуклылыгына табын болан затлардыр, үчүнжи гөрнүши болса бедени бир халдан башга бир хала гечирйән затдыр. Тебигатдан дашгары болан затлар я бир задың үсти билен, я-да гөс-гөни зыян етирйән затлардыр, я-да өзлери зыянлы боланлардыр. Ынсаның бедениниң берк ве дурнуклылыгыны үпжүн эдйән зат я маддадыр я-да шекилдир. Мадда хасап эдилйәнлер элементлер ялы жуда узакдадыр, өзи хем оларың саны дөртдүр: хова, от, топрак ве сувдур я-да хәсиетлер дек элементлерден якындыр, оларың саны болса докуздыр, бири мылайымдыр, секизиси болса хас мылайымдыр, оларың хем дөрдүси сададыр, дөрдүси болса чылшырымлыдыр; я-да хусусыети боюнча тәркип кимин хас якындыр, оларың саны хем дөртдүр: эт, ган ве бейлекилердир; я-да агзалар киби тәркипден хас якындыр, оларың саны бир таглымата гөрә, дөрт, бейлеки таглымата гөрә болса икидир.

Бу айдянларымың манысы: беден сыналары тәркипден, тәркип хыжувдан, хыжув болса элементлер-

ден эмеле гелендир, онсоң, шол элементлер иң узак маддаларды*р.

Шекил гөрнүшинден боланлар үчдүр: гуҗур, херекет хем рухдур. Гуҗур үч гөрнүшде боляндыр: олар рухы, вагшыяна ве тебигы гөрнүшлердир.

Рухы гөрнүш — гүйч хем дуйгудыр, өзлерем бәш хили боляндырлар, олар: гөрер гөз, тагам, эшитмек, ыс алмак ве сызмакдыр. Укып барада айданыңда болса, оларың саны хем гөрнүшлери бедениң херекет этмәге укыплы сыналарының санына лайык гелйәндир. Угрукдырыҗы гүйч хем бардыр, олам үч гөрнүшдир: хыял, пикир ве хушдур. Вагшыяна гуҗур ики гөрнүшде боляндыр, олар актив ве пассив гөрнүшлердир. Тебигы гөрнүш үч хилидир: өндүрйәнлер, дүзгүнлешдирйәнлер ве иййәнлердир.

Херекетлер гүйчлериң санына гөрә, рухы, вагшыяна, тебигы гөрнүшлерде боляндыр, чүнки рух гуҗруң гулудыр, онсоң, бу шейле болян болса, херекетлериң саны эдил гуҗурларың санына деңме-деңдир.

Бедениң берклигини ве чеелигини саклаян затлар: этли-ганлылыкдыр, ол совукганлылыгың нетиҗесидир я-да аррыклыкдыр, аррыклык ганыгызгынлылыгың нетиҗесидир, я-да аляңаклылыкдыр, бу болса ганы көплүгиң нетиҗесидир, я-да сарымеңизликдир, ол болса өдүң ойнудыр, я-да дамарың тырсылдысыдыр, ол болса вагшыяна гүйчлере дегишли гүйҗүң активлигиниң нетиҗесидир, я-да гахар-газапдыр, гахар-газап болса вагшыяна гүйчлере дегишли гүйҗүң пассивлигиниң нетиҗесидир, я-да мерданалыкдыр, ол болса вагшыяна гүйҗүң деңаграмлылыгының нетиҗесидир, я-да пәкликдир, кейпи-сапалык гүйҗүниң деңаграмлылыгының нетиҗесидир, я-да даналыкдыр, ол болса гүрлейҗиниң мылайымлыгының нетиҗесидир, я-да төтәнликлер ве дөрән ягдайдыр, олар болса маддадыр шекиле табындыр.

Бедени бир ягдайдан бейлеки ягдая гечмәге межбур эдйән зада зеруры себәплер дийилйәндир, олар болса алты саныдыр: оларың биринҗиси хова, икинҗиси иймит, үчүнҗиси херекет ве дынчлык, дөрдүнҗиси укы ве оялык, бәшинҗиси гиңгөврүмлилик ве даргурсаклык, алтынҗысы гайгы-гам, гахар, горкы ве шуңа меңзеш ягдайлардыр. Булара зерур дийилйәниниң себәби ынсан олар болмаса оңуп билмейәр. Оларың хер бириниң ынсан беденине айратын хем тутушлайын тәсири бардыр. Буларың бири деңаграмлылыкда болса, оларың барының адамлар тарапындан уланылышы догры хем деңаграмлы боляр. Эмма оларың бирден бири деңаграмлылык ягдайыны йитирсе я-да адамлар оларың хайсыдыр бирини нәдогры уланса, бар болан артыкмачлыгың нетиҗесинде кесел я нәхошлык пейда боляндыр. Тебигатдан дашгары дийилйәнлер үч гөрнүшлидирлер: хассалык, онуң аламатлары, онуң нетиҗелери. Хассалык хем үч гөрнүшлидир: меңзеш сыналарың хассалыгы, бимеңзеш сыналарың хассалыгы, богун хассалыгы.

Меңзеш сыналарың кеселлемегиниң себәби я гызгын, я-да совук хассалыкдыр, ол болса секиз гөрнүшлидир, я немли хассалыкдыр, я-да гураксы хассалыкдыр, оларың болса хер бири дөрт гөрнүшден ыбаратдыр. Бирмеңзеш сыналарың кеселлемегиниң себәби я догабитдиликдир, я-да сандыр, ягдайдыр я-да мукдардыр, дашкы кеселлериң себәби, я даш сыпатлы кеселлериң себәби, я чуңлашмадыр, я-да ички бошлугың дөремегидир. Ол үч гөрнүшли боляндыр: олар я-ха гаталма себәплидир, бу ики гөрнүшлидир, я-да ысгынсызлык себәплидир, бу-да ики гөрнүшлидир. Мукдара гөрә хассалыкларың себәби үч гөрнүшлидир, ягдая ве сана гөрә хассалыкларың хер бириси хем ики гөрнүшлидир. Богун агырысы дөрт гөрнүшлидир, кеселлери болса үч гөрнүшлидир, олар бирмеңзеш сыналарың кесели, меңзеш дәл сыналарың кесели ве богунларың кеселидир. Богун кеселине болса умумы кесел дийилйәндир, чүнки ол бирмеңзеш дәл сыналар кеселине хем гирйәндир.

Бирмеңзеш сыналарың хассалыгы секиз хилидир: оларың дөрдүси йөнекейдир: гызгын, совук, немли ве гуры гөрнүшлердир, дөрдүси болса чылшырымлыдыр: гызгын хем немли, гызгын хем гуры, совук хем немли ве совук хем гуры гөрнүшлердир.

Меңзеш дәл сыналарың хассалыгы дөрт гөрнүшли боляндыр, олар: даш сыпаты боюнча кеселлер, мукдары боюнча, хал-ягдайы боюнча ве саны боюнча душян кеселлердир.

Даш сыпатлы кеселлер дөрт гөрнүшли болуп, олар чиш боюнча, богун агырысы боюнча, мәкәмлиги ве бошлугы боюнча кесгитленйән кеселлердир. Мукдары

боюнча кеселлер ики дүрлүдирлер, олар уралмак ёлы билен ве кичелмек ёлы билен эмеле гелен кеселлердир. Хал-ягдайы боюнча кесгитленйән кеселлер ики хилидир, я сына өз еринден сүйшйәндир, я-да онуң бейлеки сыналар билен багланышыгы кесилйәндир. Саны боюнча кеселлер хем ики хилидир, олар я көпелмелидир, я-да азалмалыдыр.

Сепишикде габат гелйән кеселлер, я бирмеңзеш сыналарда, я меңзеш дәл сыналарда, я-да оларың икисинде-де душ гелйәндир.

Аламатлар үч гөрнүшли болуп, олар я херекет билен, я-да бедениң ягдайы билен багланышыклыдыр, я-да атылып чыкмакда пейда боляндырлар. Херекет билен багланышыклылар үч гөрнүшли, хал-ягдай билен багланышыклылар дөрт гөрнүшли, атылып чыкмак билен багланышыклылар болса үч гөрнүшли боляндырлар.

Тебиплик кеселиниң теория ве практика диен ики бөлүминиң барлыгыны сен билип гоймалысың. Теория бөлүми мениң санап геченлеримдир. Инди болса мен ягшы-у-яман бу теорияны ниреден гөзлемелидигини саңа салгы берейин, сен бу затларың хеммесини дүшүндирилен ве җикме-җик беян эдилен гөрнүшде ниреден тапмалыдыгыны билип гойгун.

Мениң ятлап гечен бу затларымы Галең[78] эсасан «Он алты трактат»[79] китабында, бейлекилерини болса башга эсерлеринде гиңишлейин дүшүндирип гечйәр. Бу ишден дашары элементлер барадакы ылмы сен тебибе герек мукдарда «Он алты трактат» тапгырындан болан «Истиксат» китабындан гөзлегин. Хыҗувлар барадакы ылмы «Он алты трактат» тапгырындан болан «Мизаҗ» китабындан идегин. Тәркиплер барадакы ылмы сен «Тебигатың гудраты» китабының икинҗи бөлүминден тапарсың, бу-да «Он алты трактат» тапгырындандыр, бирмеңзеш сыналар хакдакы ылмы «Кичи анатомиядан» гөзлегин, бу-да шол «Он алты трактатың» угрудыр, меңзеш дәл сыналар барадакы ылмы «Он алты трактата» гирмейән «Улы анатомиядан» идегин, тебигатың гүйҗи барадакы ылмы «Он алты трактат» тапгырындан болан «Тебигатың гудраты» китабындан тапмалысың, вагшыяна гүйчлер барада «ан-Набз» китабындан өвренгин, бу-да «Он алты трактатдандыр», рухы гүйчлер барада «Гиппократ[80] билен Эфлатуның гарайышлары» китабындан[81] гөзлегин, бу-да Галениң эсерлериндендир, йөне «Он алты трактата» гирйән дәлдир. Эгер сен бу китабы ымыклы өвренип, билим дережәңи өсдүрмекчи болсаң, онда элементлер ве хыҗувлар барадакы ылмы сен «Алкун ал-фасад»[82] ве «Ас-сама-ул-алем»[83] китапларындан өвренгин. Гүйчлер ве херекетлер барадакы ылмы «Ан-Нафс»[84] ве «Ал-хисс-ул-Махсус»[85] китапларындан окагын, сыналар барадакы ылмы «Ал-хайванат»[86] китабындан, кеселлериң гөрнүшлери барадакы ылмы «Он алты трактат» тапгырындан болан «Ал-илалы ол-Араз» китабындан гөзлегин. Аламатларың себәбини шол китабың үчүнҗи бөлүминден, кеселлериң себәбини болса дөрдүнҗи, бәшинҗи ве алтынҗы бөлүмлеринден идегин, буларың хеммеси шол адыны тутан китабымда болмалыдыр.

Беллик. Раст теория бөлүмини ятлан болсам, онда мен ислесем-ислемесем, гүррүң узага чексе-чекмесе-де, практика бөлүми боюнча-да кәбир затлары агзап гечмели болярын, себәби теория билен практика, эдил беден билен рухуң болшы ялы, бир тутуш затдыр, рухсуз бедениң болмайшы ялы, беден хем рухсуз дәлдир.

Нәсаглара середип угранында, гоҗаларың ве яшларың иймитлерине үнс бергин, аяк үстүне галып башланлара иди-ыссыват этгин, чүнки нәхошлары беҗермек ики хили боляндыр, херки затдан озал хеким хассаның меҗалы, кеселиниң нәмедиги, себәплери, нәхошуң хәсиети, яшы, кәри, шахсы, тебигаты, яшаян ери ве бедениниң ягдайы барада сорашдырмалыдыр.

Беллик. Нәхошуң пешевини, пульсуны, даш кешбини, зыянлы ве зыянсыз аламатларыны, онуң эндамындакы өргүнлериң, тегмиллериң гөрнүшлерини селҗермелидир. Ол иче урян кеселлери, гөз астындакы ве ховсалалы нәхошуң ягдайының агырлык аламатларыны билмелидир, гыздырмаларың гөрнүшлерини ве олара гаршы нәхили чәрелериң бардыгыны аныкламалыдыр, дәри-дерман тайынламакда, оларың дүзүмини ишләп дүзмекде усуллы болмалыдыр ве буларың бары тебипчилигиң када-канунларына гөрә, өкде тебиплериң нусгалары эсасында амала ашырылмалыдыр, булар барадакы маглуматлары билмели-

дир, герек халатында аңсат тапар ялы, булардан сен хем хабарлы болмалысың.

Гигиена барада «Он алты трактат» тапгырындан «Тадбири ассихха» китабындан гөзлемелидир, нәхошлары бежермек ве бежермегиң кануынлары хакында «Он алты трактатдан» өвренмелидир, асыллы ве бедасыл аламатлар барада «Тагаддамат-ал-марифадан» ве Гиппократың «Бөлүмлеринден» ве ене «Улы набздан» хем-де пульс хакындакы «Кичи набздан» окамалысың, пешев хакындакы ылмы «Он алты трактат» тапгырындан «Ал-Бухраның» биринжи бөлүминден ве Галениң «Он алты трактата» гирмейән китабындан өвренип билерсиң. Веденин ички кеселлеринин аламатлары хакында «Асас Акмахдан» окарсың, ол-да «Он алты трактат» тапгырындандыр, кризисиң мөхлетлери хакындакы ылмы «Он алты трактат» тапгырындан «Аям ал-Бухран» китабындан, гыздырмалар барадакы ылмы «Он алты трактатың» «ал-Хамият» китабындан, йити кеселлери бежермек хакындакы ылмы «Маашшаир» китабындан ве Галениң эсерлеринден өвренип билерсиң, ички сыналары барада «Хилатул-бардан» ве дерманлары тайярламагы Галениң эсерлеринден тапып билерсиң.

Кесел бежерйән адам бирсыхлы тежрибе гечирмелидир, эмма ол тежрибелерини мешхур хем атлы-абрайлы адамларың янында гечирмели дәлдир. Сейрек душ гелйән кеселлер өзүне кын дүшмез ялы, сыналардакы үйтгешикликлер өзүнден биидин гечмез ялы, китапларда оканларыны өз гөзи билен гөрер ялы, кесел бежержек боланында элини-аягыны йитирип дурмаз ялы, ол, гой, кеселханада ишлесин, көп нәхош билен душушып, көп бежерсин. Нәхошлары бежеренинде, хассаларың янында выжданының арассалыгыны, догручылдыгыны гөркезип билер ялы, ол Гиппократың «Весъетлерини» окамалыдыр. Гой, ол хемише тенини ве эгин-эшигини тәмиз сакласын, хошбой ысլы атырлар сепинмелидир. Хассаларың янында йүзи гүлүп дурмалыдыр, шәхдачык болмалыдыр, хош сөз билен нәхошуң гөвнүни гөтермелидир, оңа гөвүнлик бермелидир. Лукманың гөвүнлиги хассаның дердини еңледип, оңа гүйч-кувват берер.

Беллик. Хассаны ятандыр өйдүп, адыны тутсаң, олам җогап берсе, эмма сени танамаса, гөзүни ачжак боланында, гөзи юмулса, бу эрбет аламатдыр. Кимде-ким хушуны йитирен, эмма чем гелен зада япышян ве ерини вес-вейран эдйән болса, олам оңлулыгың аламаты дәлдир. Нәхош хушуны йитирип, бирсыхлы гыгырып турян болса, эллерине, бармакларына япышып, олары мынжырадара гетирйән болса, бу-да эрбет аламатдыр. Хассаның гөзүниң агы хемишекилеринден ак, гөрежи хем хемишекилеринден гара болса ве дилини агзының ичинде бирсыхлы гымылдадып, аграс дем алян болса, бу-да ярамаз аламатдыр. Эгер ол гөрипликден я бир зада жуда гынанмакдан нәхошлап, демини сожап-сожап алян болса, бу-да говы дәлдир. Эгер нәхош бирсыхлы гайтарян болса, гусугының реңки хем гызыл, сары, ак болса, гусмасы кесилмесе, бу-да хатарлыдыр. Эгер хасса жуда хорланып, бирсыхлы үсгүрйән болса, онуң гакылыгыны эсгиниң үстүне түйкүрдип, оны гурадып гөргүн, соңра хәлки эсгини ювгун, онуң ери галса, эрбетлигиң аламатыдыр. Санан хассаларыма дәри-дерман эдип отурмагын. Оларда шейле аламатлар боландсоң, дәри-дерманың олара непи дегмез. Шонуң үчинем, оглум, хассаның үстүне гиденинде, бу аламатлар ёк болса, онуң сагалжагына долы умыдыгәр болгун.

Беллик. Соңра хассаның дамарыны барлап гөргүн. Эгер дамар башам бармагың астында тарсылдап галыберсе, билип гойгун, бу ганың артыклыгының нышаныдыр. Эгер башам бармагың ашагындакы дамар чалт-чалтдан, эмма эндиган тирпилдейән болса, онда бу яшайшың жош урянлыгының аламатыдыр. Эгер ол бармагың ашагында ювашжа, ысгынсызжа, сейрек урян болса, бу өлүмиң якынлашмагының аламатыдыр, башам бармагың астындакы дамар сейрек, эмма гүйчлүден хаял урян болса, бу чыглыгың артыклыгының аламатыдыр. Эгер дамарың уршы бирсыхлы үйтгәп дуран болса, сен онуң хайсы тарапа көп йыкгын эдйәнлигине гөрә нетиже чыкаргын. Шейдип, дамарың уршуны аныкланңсоң, пешеви селжерип уграгын.

Беллик. Эгер пешевиң реңки ак болса, дуры болса елиң, чыгың, ховаң порсулыгының аламатыдыр. Эгер пешев сув ялы дуры болса, бу бийнжалыклыгың ве толгунманың нетижесидир. Эгер ол жырк сары болса ве онда бөлежик-бөлежик зеррелер гөрүн-

се, бу ашгазан бозулмасы зерарлы дөрән кеселиң аламатыдыр. Эгер ол яг ялы болуп, дүйбүнде-де золажыклар гөрүнсе, онда бу пеймананың долуп уграмагының нышаныдыр. Эгер пешев загпыран реңкли болса, онда нәхошуң гыздырмадан ве өтден дерт чекйәнлигиниң аламатыдыр, диймек, ган билен өт гарышан болмалыдыр. Пешевиң ёкарсы сарымтыл, дүйби гарамтыл болса, бу өт зерарлыдыр, үсти гарамтыл болса-да шондандыр. Шоңа гөрә, буларың икисини хем бежержек болуп азара галмагын. Пешевиң дүйби сары я яшыл өвүссе, нәхош басым өңки каддына гелер. Эгер хасса самрап, пешеви хем гызыл я гарамтыл болса, диймек, өт ган билен гарышан ве реңки йүзе чыкан болмалы, бу ягдайдан хем хәзир болгун. Эгер пешев гара болса, йүзүнде-де ган тегмиллерине меңзеш бир зат болса, хассаның үстүне гидип отурмагын; эгер пешев гара болуп, йүзүнде-де кепеге я ган тегмиллерине меңзеш бир зат гөрүнсе, онда сен ол нәхош билен хошлашыбергин.

Эгер пешев сары болуп, парлак гүнешиң реңкинде гөрүнсе, я гызылымтыл сары чалса, кемчилик гандадыр, шейле болса ондан ган алдыргын, шейтсең, нәхош басым сагалар, пешев сары болуп, йүзүнде гызылжа золаклар гөрүнсе, онда ол нәхошы худая табшырайгын. Пешев сары болуп, йүзүнде ак золажыклар йүзүп йөрен болса, бу кеселиң узага чекжекдигиниң аламатыдыр, эгер яшыл болса, кемчилик далакдадыр, яшылымтыл-гара болса, ол нәхошуң янында хем көп отурмагын, яшылымтыл-ак болса ве онда сирке гурды ялы бир зат гөрүнсе, онда бу нәхошда ел бабасылының бардыгының ве хассаның такатсызлыгының аламатыдыр.

Дамарың уршы билен пешеви барланыңдан соң, кеселиң нәмедигини аныкла, чүнки кеселиң гөрнүши көп хили боляндыр.

Беллик. Эгер сен берхиз етерликдир өйтсең, нәхоша дермандыр чалар ялы яг бермегин, эгер эргинликлер, компресс, чалмалы яглар етерлик хасап этсең, онда нәхоша күлке хем тогалак дерман бермегин. Мүмкин болдугыча, дерман уланмакда ченден гечмежек болгун. Үмсүмликден, рахатлыкдан нәхошуң жаны арам тапып уграса, оны гайтартжак болуп азара галмагын. Эгер нәхош гайры үзүлсе, йөрите дерманлар билен бежермәге башлагын ве оны диңе имисалалык билен ондурҗак болмагын. Хич хачан нәхошуң янында онуң ягдайының өверлик дәлдиги барада гүрлемегин, сен онуң кесели барада нәхошуң өзүнден артыграк алада этгин, оңа сен гайры үзүлйән дийип айтмагын. Иермен нәхоша берк берхиз беллемегин, ол барыбир берхиз сакламаз. Сен диңе онуң иййән затларындан гелйән зыяны деп этжек болгун.

Тебип үчин иң говы зат дерманлары ве кеселлери говы билмекдир, бу барада болса мениң көп гүррүң эдйәнимиң себәби мен тебипчилик ылмыны дийсең говы гөрйәрин, ол өрән пейдалы ылымдыр. Адамларың эй гөрйән затларыны диллеринден дүшүрмейишлери ялы, менем бу ылым барада көпрәк гүр бердим.

Эгер бир сай-себәпден бу ылым билен мешгулланып билмесең, йылдызлар барадакы ылым хем жуда сарпалы ылымдыр. Сен йылдызлар барадакы ылмы эле алмага жан этгин, чүнки онуң бейик ылымлыгының себәби пыгамберлериң иң әзизи пыгамбер алайхыссалам оны асмандан ере индерендир, онуң ятан ери ягты болсун. Шонуң үчин, бизиң гүнлеримизде шеригатың кануны билен ятырылан хем болса, бу ылмың пыгамберлик ылымдыгы шүбхесиздир.

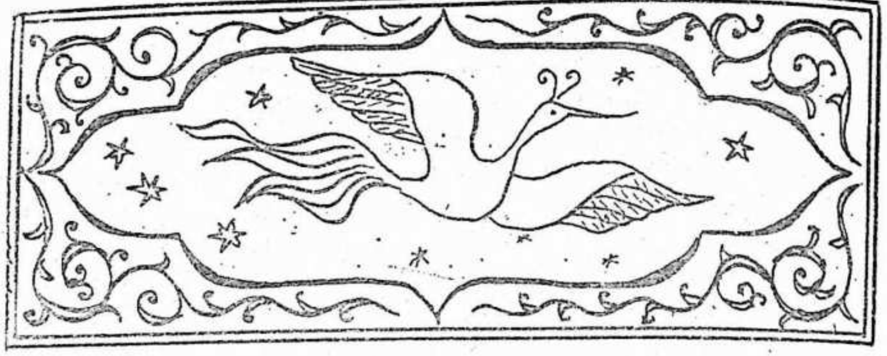

Отуз дөрдүнжи фасыл

ЙЫЛДЫЗЛАР ВЕ ГЕОМЕТРИЯ ХАКЫНДАКЫ ЫЛЫМ ДОГРУСЫНДА

Оглум, билип, хабарлы болуп гойгун, эгер сен мүнечжим болмакчы болсаң, озалы билен математика ылмыны ымыклы өвренмелисиң, чүнки ылмы тайдан өңден гөрмек өрән гиң ылымдыр[87], оны ялңышмаздан, тутушлыгына билип болян дәлдир, бир адамам хата этмезден, оны дүрс ве анык айдып билйән дәлдир. Йөне хер ничик-де болса, йылдызлар ылмының пейдасы көпдүр, ол болса хабар бермекликдир, йылдызлар календарыны дүзмегиң пейдасы хем өңден гөрмекликдир. Шоңа гөрә-де, өңден гөрмән оңуп болмажакдыгы үчин, оларың эсасларыны ымыклы өвренжек, йылдызларың жедвелини дүзмәге өкде болжак болгун. Себәби өңден гөрмеклигиң эсасы дине планеталарың календары билен жедвелиң догры дүзлен халатында ыгтыбарлы боляндыр. Йөне жедвели чен билен дүзмәге бил багламагын, оны ымыклы хасаплап дүзгүн. Илки билен хасабыны чыкарып, ымыклы барлаг гечиргин, хасабын билен барлагың деңгелсе, онда шоларың эсасында хабар бержек өңден гөрмәң хем ерине говшар.

Бир зады өңүнден хабар бермекчи болсаң, нәмелериң пейда болжакдыгыны, нәмелериң гопжакдыгыны айтжак болмагын, йылдызларың ягдайыны кесгитлейәнчәң, жедвели ве жедвелиң жайыны, айы, айың бурчуны, ай бурчуның хәкимини, бурчларың, йылдызларың хәсиетини, оларың хайсы бурчда нәвагт, нәхили ве нәче болжакдыкларының зерурыет ханасыны, айың ондан узаклашандыгыны я якынлашандыгыны, йылдызларың хәсиетини, жедвел ханасыны, бу йылдызлара якынлашжак дурнуклы йылдызларың ягдайыны, оларың хошбагтлык ве бетбагтлык дережесини, хайыр ве шер дережесини, түмлүк ве ягтылык, ягны гүнеш дережесини, ашакы ве ёкаркы дережелерини хич вагт гөзден салмагын, он ики белги зичлер[88] (таблицалар), үчбурчлуклар, серхет, шекил, галыш, яшыш, гамхана, шатлык, апат ханасының чүр депеде я ашакдалыгыны билениңден соң, айың, йылдызларың ягдайыны назара алгын, шатлык, гамгынлык, хайыр, шер, майыллык, деңаграмлылык, ялкынлашма, дашлашма, ышыгың узаклашмасы, якынлашмакдан узаклашма, бошлукдакы херекет, теркиликдәки херекетлер, голайлашмак ве өзүнден дашлашдырмак, ышыгың нур сачмагы, пикир бериш, гүйч бериш, тебигы хәсиетлер, гатнашыгың бозулмагы, гаршылык, әчилмек, кабул этмек, чиширмек, аныкламак, бирлешдирилен ве өңде дуран затлар, мадды жисимиң ве жедвелиң айдыңлашдырылмагы, совгат, өмри гысгалтмак я узалтмак, планеталар херекетиниң бош гөрнүши[89] ялы затлары өврениниңден соң, айданларың ровач болмагы үчин аркайын гүрләбергин. Өңден гөрмәңи ынамдар хасапламалара эсасланып айтгын. Календарь астрономики таблицалар ымыклы хем дүйпли гөзден гечирилен ве көп гезек барланып гөрлен белли нышанлар билен хасапланып гөрлен болмалыдыр, шондан соң сен олары дүзетмегиң ёлларыны гөзлегин.

Ногсаның үстүнден бармаз ялы, хер халда, ялңышдыр хата гойбермекден сересап болгун. Эгер сен бу затлара хатыржем болсаң, онда сен: «Айдан затларымың хеммеси болар» дийип аркайын айдып билерсиң. Эмма сен бу бабатда өзүңе гөвнүң етмесе, онда, өңден гөрмелериң хем дурмуша гечмез. Эгер гизлин сырлар барада сораг берләйсе, сен гөвнүңе гелен затлары айдып билерсиң, шонда сениң өңден гөрмелериң аглабасы дурмуша гечер.

Дүнйә инмелериң жедвели барада айтсам болса, мениң мугаллымымдан эшидишиме гөрә, адамларың доглуш сенеси энелериниң гөвресинден чыкан гүнлери дәл-де, эсасы жедвел гөвреде галан тохумың

аралашан пурсатыдыр, эркегиң гохумының аялың атгысына дүшен вагтындакы җедвел хем эсасы җедвелдир. Хакыкы тәлей хем шу ерден башланяндыр, алнына язылян говулыкдыр шумлуклар шонда языландыр. Чаганың энәниң гөвресинден бөлүнйән пурсатына бейик өврүлишик тәлейи дийилйәр, йылдан-йыла гечилмесине болса орта өврүлишик, айдан-ая гечилмесине хем кичи өврүлишик дийилйәр. Ынсаның башына дүшйән затларың хеммеси эне гөвресиндәки тәлейи билен багланышыклыдыр. Мунуң хакыкатдан-да шейледигини пыгамбер алайхыссалам айдып гечипдир: «Хошбагт киши эне гөвресиндекә хошбагтдыр, бетбагт киши хем эне гөвресиндекә бетбагтдыр». Дүнйәниң кетхудасы бу сөзлери саңа мениң айдышым ялы эдип айдыпдыр, йөне саңа эне гөвресинде галмак тәлейи барада гүррүң этмек миессер этмәндир, чүнки ол сениң кимин адамларың иши дәлдир.

Йөне бейик өврүлишик барада айтжак затларыңы сен өңки гечен алымларың айдышы ялы эдип айтгын, шол дәби саклагын, хер бир өнден гөрмелериң барада, эййәм айдып гечишим ялы, бир махал совал берәйселер, озалы билен вагтың тәлейине ве онуң кетхудасына, соңра Ая, Айың гырасына ве оңа якынлашып барян йылдыза, Айың дашлашып барян йылдызына, хас соңрак болса тәлей йылдызына, онуң ерлешйән биринҗи халкасына бакгын, ол ерде бирден көп йылдыз болса багтлы болҗагыңа үнс бергин, соңра яңкы йылдыз барада догры нетиҗе чыкарып, гүррүңиңи шондан соң этгин.

Мен өңден гөрмегиң кадалары барада энчеме келам сөз айтдым. Инди болса сен ер өлчейҗи болсаң, хасабы җуда говы билгин, зынхар бир сагады дагы хем хасабы гайталамаздан гечирмегин, себәби хасап ылмы ёвуз ылымдыр. Онсоң, ер өлчәп угранында бурчлары аныклагын, гапыргалы ерлери әсгермезчилик эдип, муны өлчесем боляр, галанларыны чен билен язаярын диймегин: чүнки өлчәниңде эп-эсли тапавудың болмагы мүмкиндир. Гырак-буҗаклары анык кесгитлегин, чүнки халыпам маңа хемише шейле диерди: бурчлары өлчәниңде әвмезлик этмегин, бейтсең ериң өлчегини алып билмерсиң. Себәби көпгыраңлы затларда көпленч гөвүс шекилли бурчлар болгуч боляндыр.

Көп ерде олар күтекси бурчлара меңзейәндир, шонуң үчин, ол ерде улы тапавут бардыр. Эгер өлчемеси кын шекил габат гелсе, оны чен билен хасапламагын, онуң ярсыны үчбурчлуклара, дөртбурчлуклара бөлгүн, чүнки шейдип бөлүп болмаян шекил ёкдур. Соңра болса җеми догры чыкарар ялы, оларың херсини айры-айры хасаплагын. Бу барада гүррүң эдип отурсам, көп затларың башыны агыртмалы болҗак, китап хем чениңден чыкҗак. Шоңа гөрә, мен олардан диңе иң зерурыны айтдым, чүнки йылдызлар барадакы ылымдан сөхбет ачамсоң, бу барада-да бир келам айдып гечәейин дийдим. Оглум, сен хер бир ылым барада азда-кәнде хабарлы болмалысың.

Отуз бәшинҗи фасыл

ШАХЫРЛЫК КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, шахыр болсаң, сөзлериң сәхли — мүлтана[90] (ягны оканында еңил ялы хем болса, язмагы кын сөзлер) болсун, айлавлы сөзлерден ве сениң билйән, илиң болса билмейән сөзлеринден, йорите дүшүндирмели сөзлерден гача дургун, чүнки сен шыгры өзүң үчин дәл-де, халк үчин язянсың. Бир өлчегли, бирмеңзеш рифмалы шыгыр билеңем канагатланмагын, уссатлыгы, када-кануны сакламаян гошгы дүзмегин, бейле шыгырлар халанян дәлдир. Шыгырда уссатлык хем чеперчилик, сазлашык хем овазлылык болмалыдыр. Шейле болса ол адамларың гөвнүнден турар.

Шахырларың кадасы боюнча шейле тәрлери ве бейлекилери уланмак герекдир:

Муҗанис	Мутабиг	Мүтәзад	Мушакил
Муташабах	Мустаир	Мукаррәр	Мурәддеф
Муздәнеч	Мувазәне	Музмәр	Мусәлсел
Мусәчче	Мулеввән	Мустәви	Мувәшшәх
Мувәссәл	Мугәттә	Мухәлле	Мустахил
Зу-гафийәти	Речәз	Мәгдуф	

Эгер гошгуларың белент яңлансын ве адамларың калбына ымыклы орнашсын дийсең, мүстәар гөрнүшинде язгын, метафоралары көп улангын, шонда уланҗак метафораларың сыпайы болсун. Тарыпнама язанында хем метафораларың аз болмасын. Эгер газалдыр айдым язян болсаң, дилиң сада ве чепер болсун, рифмаларың еңилҗек гопсун, гөвүнли-гөвүнсиз, ген сөз ойнатмалардан гача дургун, ашыклар кимин овадан гүрлегин ве атлы-абрайлы хем сада адамларың гөвнүнден турар ялы якымлы-якымлы образлары улангын. Зынхар агыр шыгырлар языпп, аруз өлчегли гошгы язмагын, чүнки аруз өлчегли гошгы якымсыз гылыклы, нәзик манылардан, чепер намалардан махрум адамлар үчин ярамлыдыр. Эгер яз дийип яздырсалар, онда язсаңам болар, йөне шонда-да гошгуларың өлчегини, шыгыръетиң теориясыны, эпитетлери, гошгуларың танкыдыны өвренгин, эгер шахырлар арасында ярыш башланса, өзүңден рүстем чыкылмасын, сынаҗак болсаларам, асгын гелмегин.

Парс арузының он еди гөрнүши ве бахрелериң атлары шулардыр:

Хазач	Раҗаз	Рамал	Хаҗаҗ-и Махфуф
Хазаҗ-и ахраб	Раҗаз-и матви	Рамал-и махтун	Мунсарих
Хафиф	Музари	Музари-и ахраб	Мухтазаб
Муҗтасс	Мутакариб сари	Кариб-и ахраб	Мунсарих-и кәбир

(Арап өлчеглеринден болса басит, мадил, Вафир, Тавил ве шуңа меңзешлер бардыр). Бу элли үч өлчег билен сегсен ики гөрнүш шол он еди өлчегден гелип чыкяндыр, сен оларың барыны өвренгин. Эгер сен шыгыр, васпнама, газал, сатира, элегия, аскетик гошгулар язсаң, дилеварлыгыңы хас-да гүйчли гөркезгин ве хич хачан ярым-ялта эсер язмагын. Онсоңам, кыссада уланылян сөзлери гошгуларыңда пейдаланмагын, чүнки кысса раят болса, гошгы патышадыр. Раята яраян зат хемише патыша ярап дурян дәлдир. Газалдыр айдымлары ширели, васпнаманы гүйчли хем батыргай язгын. Геп уранында асыллы болгун ве хер кишә ярайҗак сөз айтмагы оңаргын. Васпнама язанында, өвйән адамың дережесине гөрә

язгын. Мысал үчин, өмрүнде билине пычак гысдырып гөрмедик адам хакында язанында: «Сең гылыжың арслан-шири парранлап, гахарың сарсдыряр. Бистун[91] дагыны, гылы дарка бөлйәң ок-яйың билен, шейле пейкамлардан долы сагдагың» диймегин. Өмрүнде эшек хем мүнүп гөрмедик адамың атыны Дүлдүле, Бырага[92], Рахша[93] ве Шебдиза[94] меңзетмегин, киме нәме диймелидигини мазалы билгин.

Шахыр васп эдйән адамының хүй-хәсиетини говы билмелидир, онуң нәмәни говы гөрйәндигинден хабарлы болмалыдыр. Шейтсе, ол оны шейле бир васп эдер велин, өмүр ядындан чыкмаз. Сен онуң гөвнүнден турян зады айдянчаң, олам сениң айдайса дийип, гарашян задыңы айтмаз. Мертебәңи пес тутмагын, касыдаңда хич хачан өзүңи бенде, хызматкәр дийип язмагын. Сатира язмагы эндик эдинмегин, чүнки сувдан долы күйзе хемише битинлигине гелип дуран дәлдир. Теркидүнъеликдир (Зөхт) төвхит (еке худайлылык) барада язмага гурбуң чатса, хаял-ягаллык этмегин, чүнки бу о дүнъе-бу дүнъә үчин говы затдыр. Ховайы гипербола гошгының говы тарапы хасап эдилйәнем болса, гошгуларыңда ченденаша ялан сөзлемегин.

Достларың ве атлы адамлар хакында элегия язмак герекдир, эмма газал билен элегияны бир стилде, сатира билен васпнаманы болса башга бир стилде язгын. Эгер сатира язасың гелип, кими нәхили васп эдйәниңи билмейән болсаң, шонуң терсине языбергин, себәби васпнама терс гелйән затларың бары сатирадыр. Газал билен элегияның ягдайы хем шейледир. Йөне нәме язсаңам, өз пикириңи язгын, илин пикирини гайталамагын, себәби шейтмесең, сениң гөзъетимиң гиңәп, өриң яйрамаз, сен илки язып башлан дөврүңдәки дережәңден сайланмарсың.

Эгер гошгы язмакда дабараң даг ашып, гөзъетимиң гиңәнинде ве язмага өкделәнинде, бир ерде эшимиң гиңәнинде ве язмага өкделәнинде, бир ерде эшидип, гөвнүңден туран сөзи башга бир ерде уланмакчы болсаң, ярыша гирмегин ве ол сөзи өңки болшы ялы гайталамагын. Эгер сен ол өврүме васпнамада душан болсаң, оны сатирада, сатирада душан болсаңам васпнамада улангын. Эгер газалда эшитсең, элегияда, элегияда эшитсең вели, газалда пейдалангын, шейтсең, сениң оны ниреден аланыңы хич кес билмез.

Эгер сен ховандар гөзлежек я-да базарда ишлежек болсаң, хич хачан гашыңы чытмагын, гейимиң хапа болмасын, йүзүңи туршутмагын, хемише шәхдачык, саламатлы болгун, бирентек хекаяты, гызыклы вакалары, йити хем гүлкүнч сөзлери ятдан билгин ве олары базарда хем ховандарың өңүнде гүррүң бергин, чүнки шахыр онсуз оңуп билмез.

Айдылмалы гүррүңлер энтек-энтеклер көпдүр, эмма хәзирликче шунуң билен чәкленәелиң, соңуны болса алланың өзи онарсын.

Отуз алтынжы фасыл

БАГШЫ-САЗАНДАЛЫК КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, әгер сен багшы-сазанда боларман болсаң, гүлер йүзли болгун. Үсти-башыңы мүмкин болдугыча, хемише арасса саклагын, үстүңе хошбой ыслы атыр сепингин, сүйжи дилли болгун. Саз көшгүнә мыхман болсаң, йүзүңи туршудып, гашыңы чытмагын. Бар билйәнин агыр, еңил хеңлер болмасын, себәби хемише чаляның бир хең болса, халкың сенден гөвни сув ичмез. Адамларың барының хәсиети бир дәлдир, мәрекәниң ичинде хер дүрлүси бардыр. Шонуң үчинем, инструментал сазың уссатлары шол сенет үчин када-канун ишләп дүзүпдирлер. Озалы билен ша межлислери үчин дөредилен Хысрова хеңини чаляндырлар. Шондан соң агыр мукамлар ерине етирилмелидир. Шол мукамларың яны билен айдымам айтса боляндыр, шейле айдымлара рах дийййәндирлер. Шол рах гожаларың ве аграс кишилериң гөвнүнден туряндыр. Шейле мукамлары аслында шолар үчин дөредипмишлер, соң гөрселер, адамларың хеммеси гарры дәлмишлер, шонуң үчин хем, бу сазы гожалар үчин дөреден болсак, инди яшлар үчинем бир зат дөределиң дийипмишлер. Ине, онсоң, еңил өлчегде язылан гошгы гөзләп, шоңа еңил мукамлы айдым дөретмәге башлапдырлар, оңа-да «хафиф» дийип ат берипдирлер, шейдибем хер гезек еңилжек рахдан соң шол хафифи ерине етирипдирлер, шунлукда хер отурылышыкда гожалар үчин хем, яшлар үчин хем дегишме айдым-сазлар болупдыр. Йөне чагадыр аял-эбтатларың, еңлес эркеклериң хем бош галмазлыгы үчин бир алач этмели болупдыр. Ине, онсоң, таран айтмак адаты дөрәпдир, шол таранлары яңкы агзалан адамлара ниетләп, олар хем зовкудыр леззет алсынлар дийлипдир, тараның өлчеги ялы якымлы өлчег бир айдымда-да болмандыр. Ине, шу затлара гөрә, сен хемише бир чалян сазыңы чалып, бир айдян айдымыңы айдып отурмагын, себәби, башда айдышым ялы, сениң айдым-сазыңдан хер бир киши өз пайыны алмалыдыр.

Онсоңам, отурылышыкда болсаң, бир зада үнс бергин. Диңлейжилер йүзлериниден ган дамайын дийип дуран кишилер болса, көпленч саз гуралының икинжи тарына басып чалгын, оларың йүзлери солук, ызгытсыз болса, онда гуралың ёкаркы тарына зор бергин, эгер олар гараягыз аррык, бипервай хәсиетли адамлар болса, онда эсасан ортакы тары ойнатгын, эгер олар акмеңиз, долмуш хем дерлек болса, көпленч ёгын тара басгын, себәби Рум алымлары ве саз теоретиклери бу сунгаты дөрт хили адамлар үчин ниетләпдирлер. Догры, мениң хәзирки айдянларым сазандалык када-канунына дахыллы дәлдир, эмма шонда-да сениң олардан хем хабарлы боланыңы говы гөрдүм.

Ене-де бир зат. Ниреде болсаңам, чалян сазларыңы азалтмак үчин сен билдигиңден шорта сөзлери айдып дегишгин, ёмак атышгын. Эгер гошгы гошуп билйән сазанда болайсаң, өз гошгуларыңа гүмра болуп, диңе шолара дүзүлен айдымлары айдып отурмагын. Белки, гошгуларың өзүңе яраса-да, иле ярамаз. Чүнки багшы-сазандалар өз шыгырларының дәл-де, шахырларың равыдыр (роваят айдыжысыдыр).

Эгер сен бир ере айдым айдып, саз чалмага баран, яныңдакы ики киши хем нард ойнап отуран болса, сен саз чалмаңы бес эдип, олара нард хем күшт ойнамагы өвретмәге отурмагын, чүнки сени гөчгүнли оюнлар ойнатмак үчин дәл-де, саз чалып, айдым айтдырмак үчин чагырандырлар. Бирем өвренен айдым-сазыңы говы ят тутгун, газал ве өлчегсиз таран айтмагын, онсоңам айданыңда айдымың бир яна, сазың бир яна болмасын. Эгер бирине ашык болсаң, бир-

сахлы өзүң барада гыгырып отурмагын. Белки, бу саңа якымлам болса, өзгелере якымлы дәлдир. Хемише дүрли мазмунлы айдымлары айтгын. Айралык хакында, душушык хакында, игенч-кәйинч хакында, боюн гачырма, разылык, нәразылык, вепалылык, бирехимлик, жанкөерлик, совгат-пешгеш, леззет, зейренч хакда көпрәк гошгы хем газал ят тутгун. Хер вагтың, хер паслың өзүне мынасып айдымларыны айтгын. Мысал үчин, бахарда хазан, гүйзде бахар, томусда гыш, гышда томус хакында айдым айтмагын. Хер айдымың өз ери бардыр. Эгер сен деңи-тайы болмадык уссат хем болсаң, диңлейжилериң халаян-халамаян затларына үнс бергин. Эгер яныңдакылар саз сунгатына белент сарпалы хем дана гожалар болса, сен олара говы-говы айдымлар айдып, говы-говы саз чалып бергин. Көпленч гаррылык хакда, бу дүнйәниң бивечлиги барада айтгын.

Эгер диңлейжилер яшлар ве чагалар болса, онда көпленч еңил мукамлары чалып, нәзениндлер хакдакы, шерап хакдакы айдымлары айтгын. Эгер диңлейжилер сыпахылар я бахадурлар (пәлванлар) болса, онда дөвүш гурмак, ган дөкмек хакында Мавераннахр[95] дубейтлерини айдып бергин. Гамлы мукамлара тутдурып, йөне хысрованы айдып отурмагын.

Илки раст пердесинден чалып, соңра бейлеки перделерден, мысал үчин, Баде, Ырак, Ушшах, Зерафканда, Бусалик, Ыспыхан, Нава ве Баста перделеринден чалмасаң, сазың дүзгүни бозуляр, илки сазың дүзгүнини сакламалы, соң тарана гечмели дийип акыл өвредип отурмагын. Себәби сен сазың када-кануныны саклаянчаң, адамлар серхош болуп, өйли-өйлерине дагамаклары мүмкин. Говусы, сен оларың хайсысының хайсы мукамы говы гөрйәндигини билжек болгун. Нобат хайсы адама гелсе, сен шонун говы гөрйән айдымыны айтгын, шонда олам сениң гөвнүңден туржак болар. Багшы-сазандалыгың иң говы тарапы онун диңлейжилериниң гөвүнлеринден туруп билмегидир.

Тойда боланыңда, булгура япышып, гүйчли чакыр дилемәге ховлукмагын. Шерабы аз ичдигинче, пулы көп газанарсың. Газанжагыңы газананңсоң, шерабың леззетини гөргүн.

Айдым айданыңда, серхошларың күйсейән айдымларының үстүнде олар билен өжешмегин. Оларың хайыш эдйән затлары четинем болса, сен муңа бирахат болмагын, гой, нәме дийселер, шоны дийсинлер, бир айдып-бир гойжак экенлер-дә.

Чакыр ичишликде, серхош адамларың янында кәрдешлериң билен ярыша гошулмагын, чүнки шейле ярышдан элиңе дүшен пул болмаз. Давагәр сазанда болмагын, сениң давагәрлигиң зерарлы хакың берилмез, йүз-гөзүң перс-ала болуп, гуралың чым-пытрак эдилер, өйүңе уст-башың шалха-шалха болуп гайтмалы боларсың. Себәби сазандалар серхошларың гүнлүкчисидир, давагәр гүнлүкчә болса хак берилмейәндигини сен билйәрсиң ахырын. Эгер отурылышыкда бири сени өвсе, бейлекилер хем өвер ялы, оңа хошаллыгыңы билдиргин. Илки, келлелери думанламанка, адамлар мугт өвйәндирлер, соңра серхош боланларындан соң, өвгиниң ызы билен пул хем боляндыр. Эгер серхошлар бир хеңи я мукамы говы гөрүп, яныршып ятсалар, сен оны, максадыңа етйәнчәң, иргинсиз гайталагын, чүнки сазандалар үчин иң говы зат серхошлар билен сабырлы болмакдыр, эмма сабырлы болмаса велин, ол гарашян задына етип билмез. Ене бир зат дийипдирлер, ол хем: сазанда кер ве лал болмалыдыр, ягны ол эшитмесиз зады эшитмели дәлдир, гөрмесиз зады гөрмели дәлдир. Бир ерде эшиден, гөрен затларыны ол башга ерде гүррүң бермели дәлдир. Шейле сазанданың диңлейжиси хемише көп болар, галаныны болса алланың өзи говы билйәндир.

Отуз единжи фасыл

ПАТЫША ХЫЗМАТ ЭТМЕК ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, сай-себәп билен ша нөкерлериниң арасына дүшүп, оңа хызмат этмели болсаң, патыша сени хер нәче говы гөрйән болса-да, бу сениң гөзүңи баглап, башыңы айламасын. Сен ондан сересап болмалысың. Йөне хызматдан велин йүз дөндермегин, чүнки патыша якынлашмагың нетиҗеси узаклашма болса, патыша хызмат этмегиң нетиҗеси якынлашмакдыр. Патыша саңа хачан: аркайын бол, саңа зовал ёкдур — дийсе, сен шол гүн жуда этияч этгин, чүнки сен шахың хасабына семрәберсең, дийтмек, ол сени соймак үчин бакяндыр.

Ол сени хер нәче говы гөрсе-де, сен этияжы элден бермегин, өз чениңи билгин, хожайының гөвнүне ярайҗак затлары айтсаң-да, онуң билен җеделе гирмегин. Бир накылда шейле дийипдирлер: Кимде-ким патыша билен җедел эдип, бир депен ерини депип дурса, ол ажалындан тиз өлер, «чүнки ханҗарың тыгына япышмак акмакларың ишидир».

Хожайыныңа ягшылыкдан башга ёл гөркезмегин, шейтсең, олам саңа ягшылык эдер, яманлык этсең, олам саңа яманлык эдер.

Хекаят. Айтмышларына гөрә, Генч шахы Фазлун Мамланың[96] дөврүнде онуң атлы-абрайлы дейлемли бир геңешчиси бар экени. Фазлун дөвлетиң атлы-абрайлы адамларындан кими зындана ташламалы болса, ол деррев оны зындана ташлаяр экени. Шол дейлемли болса оңа: «Эркана кишилери ынҗытмагын, ынҗытдыгың хем келлелерини алгын» диер экени. Шейдип, шол дейлемлиниң маслахаты билен юрдуң улы-улы адамларының энчемеси хеләк эдилипдир. Бир гезек төтәнликде хәлки дейлемлиниң өзи хем бир этмиш эдәйипдир. Патыша оны тутуп, зындана атмагы эмр эдипдир. Шонда дейлемли бир адамы иберип: «Мени өлдүрмесең, шунча малберейин» дийипдир. Фазлун Мамлан: «Эркана адамы ынҗытмагын, ынҗытдыгың хем келлесини алгын» дийип сенден өвренипдим» дийипдир.

Шейлеликде, дейлемли геңешчи генде маслахаты билен өзүниң ширин җанындан махрум болупдыр.

Өзүм-ә ягшылык үчин яманланмагымы яманлык эдилип өвүлмекден мүң пай говы гөрйәрин. Бүтин ислеглериң соңуның ногсанлы гутаряндыгы үчин хич вагт малы-дөвлетиңе буйсанмагын. Шаха хызмат эдениңде-де, озалы билен ат-абрай газанҗак болгун. Ат-абрайың болса, мал-дөвлет өз аягы билен ылгайылгай гелер. Шаха хызмат этмегиң абрайы дөвлете ковалашандан хас пейдалыдыр. Сен шаның хызматында семрәп, өзүңи тутанам болсаң, хас аркайын боларың ялы, өзүңи хор гөркезгин. Гөрмейәрмиң, гоюнам аррык боланында союлян дәлдир. Семрәнинде болса, өңэтениң оны соясы гелип дурандыр.

Пулуң хатырасына хожайыныңа бивепалык этмегин. Ша гуллугында газанылан дирхем бәгүл кимин бир затдыр: абрайлыдыр, якымлыдыр, арзылыдыр, эмма гүлүң өмри ялы гысгадыр. Ша хызматында гөрүлйән бәхбиди гизлемек мүмкин дәлдир ве ша гуллугында газанылан хер бир дирхем топланып-топланып, ахыр хем ёл угрунда гөтерилен тозандан хем тиз дагап гидйәндир.

Йөне шаларың шасына хызмат этмек ялы говы байлык ёкдур, шонуң үчин, газанч этҗек дийип, бу сермаяны элден бермегин. Сермаяң барка хемише газанҗа умыт бардыр, йөне шол сермая элден сыпдыгы велин, бүтин газанч гапылары япылмак билендир.

Кимде-ким пулы җанындан илери тутян болса, ол басым атдан-абрайдан жыда дүшүп, кемсидилмә сезевар болар. Ат-абрайы барка мал топламага мейил эдйәнлер топлан малларындан башгалара-да берип,

оларың агызларыны багламаса, лүтжек дүшйәндирлер.

Шаның хызматында улалып, атлы-абрайлы киши болуп етишсең, өз хожайынына хыянат этмегин, эдәйсең бу сениң бетбагт болҗагың аламатыдыр, чүнки бир атлы-абрайлы адам атсыз-сорсуз адама ягшылык эдип, оны сана салса, ол адамам өзүне ягшылык эден кишә хыянат этсе, бу аллатагаланың шол адама эдилен ягшылыгы онуң элинден алжакдыгының бире-бир аламатыдыр, чүнки башына бир бела инәймесе, ол адам ягшылыгың гадырыны билмез.

Хекаят. Фазулиниң оглы Абус Сувар[97] хажып Абулюсры[98] Берда шәхрине сыпахсалар эдип ибермекчи боланында, Абулюсур «Гыш дүшйәнчә гитжек дәл, себәби Берданың ховасы гаты эрбет, айратынам томсуна» дийипдир ве ол узын гүррүңиң себәпкәри болупдыр. Эмир Фазлун: «Нәме үчин бейле пикир эдйәрсиң? Ажалы етмедик хич бир адам өлйән дәлдир, асыл өлмезем» дийипдир. Абулюсур: «Шахың дийәни догрудыр, хич ким ажалы етмән өлйән дәлдир, йөне ажалы етмедик адам томус Берда-да гитмез» дийип жогап берипдир.

Бирем дост-душманларыңа бивеч болмагын, достуңа пейдаң, душманыңа-да зыяның етип дурмалыдыр. Хөкмүрованлыгың говы тарапы: сен достуңа хайыр, душманыңа зыян берип билйәнсиң. Атлы-абрайлы адам мивесиз агач кимин болмалы дәлдир, иле сахаваты-да, яманлыгы-да болмадык түчжар бай йүз мүң динары болан жөхиде меңзешдир, онсоңам, иле пейдасы, зыяны етмейән адам барыпятан бихепбедир. Шонуң үчинем, сениң везипәң арзув-ислеглериңи хасыл этмекден хем-де ынсанперверлик эдип халка көмек бермекден ыбаратдыр. Пыгамбер айдыпдыр: «Ынсанларың иң говусы адамлара хайыр эчилйәнлердир».

Онсоңам, хәкимиете гуллук эдип, сакгалы агаран хожайына хызматкәр дурмагын, чүнки гарран хөкүмдарың азда-кәнде өмри галанам болса, халк оны өлүмиң гырасында хасап эдйәндир. Ене бир зат, гожалык несип эдйән гаррылар көпем болян дәлдир.

Шаның гуллугында хемише хызматда боласын гелйән болса, Аббасың[99] өз оглы Абдылла[100] айдышы ялы болгун. Ол Абдылла шейле дийипдир: «Оглум, билип гойгун, бу адам, ягны Омар Хаттап (алла ондан разы болсун) саңа өз янындан иш берипдир ве саңа бар кишиден бетер ынанындыр, инди болса душманларың өзүңден рүстем чыкмасын дийсең, бәш саны шерти ятда саклагын, шейтсең, жаныңы ховпдан гутарарсың, оларың биринжиси, хергиз ялан сөзлемегин, икинжиси, патышаның янында хич киме айып йөңкемегин, үчүнжиси, оңа хыянат этмегиң, дөрдүнжиси, онуң перманыны әсгермезчилик этмегин, бәшинжиси, онуң сырыны хич кесе аян этмегин. Шейтсең, сен башыңы халас эдерсиң ве шу бәш шерт билен максадыңа етерсиң».

Бирем өз хожайының гуллугындакаң бипервайлык этмегин. Эгер эдәйсеңем, ол билгешлейин эдилендир өйдүлмесин, атанлыкда эдилипдир хасап эдилсин. Гой, ол муны өзүне каст этмек үчин эдипсиң дийип гөвнүне гетирмесин, иш вагты эдилен бу бипервайлыгы тербиесизликден я гулак асмазлыкдан дәл-де, билмезликден эдилен хасап этсин. Чүнки шонда сениң бу этмишиңи гүнә хасап этмезлер, биэдеплиги ве гулак асмазлыгы болса айып гөрерлер. Хемише юмшы айтдырып этмегин, башга бириниң этмели ишини хем өзүң эдип гойбергин. Патыша хемише сени өз иши билен гүмра болуп йөрен ягдайда гөрсүн. Патышаларың эдәхеди: мыдам өзлеринден ашакылары сынаг эдип дуряндырлар, эгер ол сени бир сапар, ики сапар, он сапар чагырса, сен хемише онуң алнында пейда болмалысың ве сениң ша көшгүнде барлыгың хемише гөзе илмелидир, шейтсең, улы ишлери-де саңа ынанарлар.

Камары Гүргени[101] шейле дийипдир:

> Янында бир зат диймек хатарлыдыр хатарлы,
> Йөне мунсуз гөвхерем болапок әлъетерли.

Кичилик кешигини гердениңде чекмесең, улулык рахатыны хем гөрүп билмерсиң. Гөрмейәрмиң, сүрме япрагы чүйрейәнчә, сүрме болуп билйән дәлдир. Шонуң үчинем, ярадан, ылайым онуң дабарасы даг ашсын, патышаны ярадыанында, хеммелер оңа хызмат этмәге мәтәч болар ялы эдип ярадыпдыр.

Онсоңам, шаның янында хич кесе гөриплигиңи билдирмегин, себәби соң-соңлар бири хакында чыныны айданда-да, ол ынанмаз, ол муны гөриплик хасап эдер. Сен хемише шаның газабындан горкгун, чүнки

ики зады хич хачан әсгермезлик этмек болмаз: оларың бириңҗиси шаның газабыдыр, икинҗиси болса даналарың маслахатыдыр. Кимде-ким бу ики зады әсгермезлик этсе, онуң өзи йигренҗе мынасыпдыр. Ша хызматчыларының арасында болмагын шерти, ине, шулардыр.

Йөне багтың чүвүп, бу дережеден хас ёкары галып билсең ве патыша недим болсаң, недимлигиң бүтин кадаларыны билмегиң герекдир. Инди болса мен саңа недимлигиң[102] шертлерини гүррүң берейин. Бу ишде алла саңа яр болсун.

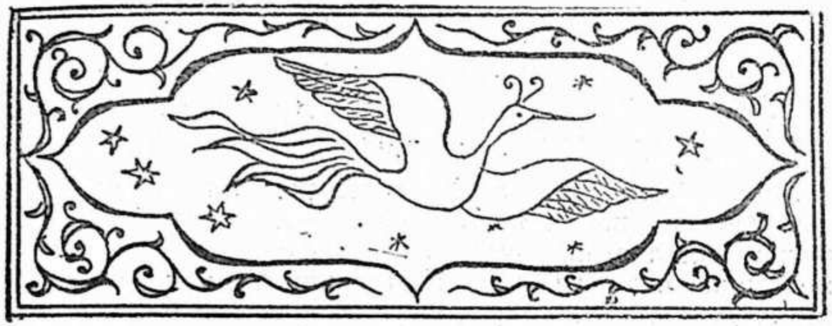

Отуз секизинҗи фасыл

НЕДИМЛИК КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, эгер бир патыша саңа недимлик берсе, сенде-де недимлиге махсус хәсиетлер болмаса, онда сен оңа разылык бермегин, чүнки патыша недимлик эдйән адамда бирнәче хәсиет болуп, ол хожайынының отурылышыгыны безәп билмесе-де, иң болманында бозмалам дәлдир. Озалы билен бәш дуйгының бәшисем онуң ыгтыярында болмалыдыр, соңра даш гөрнүши сыпайы болмалыдыр, оны гөрен адам йүреги буланмалы дәлдир, шейле хем хожайының-да оны гөрененинде кейпи бозулмалы дәлдир. Үчүнҗиден, ол арапча, парсча язмага өкде болмалыдыр, патыша дынч алян чагы бир зат язып — окамалы болса, шол вагтам кәтип ёк болуп, ша саңа бир хат окап-язмагы эмр этсе, сен асгын дүшмели дәлсиң. Дөрдүнҗиден, недим шахыр болмаса-да, оңаду-хорда гошгулардан баш чыкарып билмелидир, ол поэзиядан дашда болмалы дәлдир, шонуң үчинем, ол хожайына бир бейт герек болаянында, деррев шахыр чагырмалы болмаз ялы, арапча, парсча гошгулардан көпрәк ят билмелидир, шейле халатларда ол я өз гошгусыны окамалыдыр, я-да башга бириниң гошгуларыны айтмалыдыр.

Шейле хем онуң тебипчиликден ве мүнечҗимликден хабары болмалыдыр. Бу барада гүррүң ачылып, олара мәтәчлик чыкса, лукман я мүнечҗим чагырма-

лы болмасын, сен билдигиңден гүррүң берип, недимлик шертини ерине етирмелисиң, шонда патышаның саңа болан ынамы артар, мыдам сениң хызматыңы күйсәр.

Соңра недимиң айдым-саздан хем башы чыкмалыдыр ве ол нәмедир бир зат чалмагы башармалыдыр, хылватда шаның көңли саз ислесе, якында-да сазанда болмаса, билдигиңден чалып, онуң вагтының хош гечмегине себәп болмалысың, шейтсең, шаның саңа болан гатнашыгы хас-да говуланар.

Мунуң дашындан гүррүңчилик укыбың хем болмалыдыр. Сен гүлкүли вакалар, ерликли жогаплар, тәсин хадысалар хакында көп-көп гүррүңлери ят билмелисиң, чүнки тәсин хадыслар барадакы хекаятлары билмейән недим хакыкы недим хасапланян дәлдир. Бирем нард билен күшт ойнамагы-да билмелисиң, йөне хумарбаз болмалы дәлсиң. Эгер догабитди хумарбаз болсаң, онда сен недимлиге ярамарсың.

Бу айданларымың әхлисинден дашары Гурханы ятдан билмелисиң, онуң тефсирлеринден хабарлы болмалысың, фикхден кәбир затлары билмелисиң, пыгамбер барадакы роваятлары, шеригат ылмындан ве херки затдан аз-овлак хабарлы болмалысың, патышаның отурылышыгында шу затлар барада гүррүң ачылса, жогап берип билмелисиң, казы я факих чагырмалы болмасын. Ене-де өңки патышалар барадакы гүррүңлери көп окап, олары ят тутмалысың ве өңки патышаларың хәсиетлери хакда өзүң гүррүң алып бармагы оңармалысың, шейтсең, бу патышаның калбына тәсир эдер ве алланың бенделерине хайыр хем шепагат гетирер.

Сенде аграслыгам болмалыдыр, вәшилигем, йөне сен олары уланмагың ерини ве вагтыны билмелисиң, аграслык герек еринде вәшилик, вәшилик герек еринде хем аграслык этмегин. Чүнки билйән, эмма уланмагы оңармаян хер бир ылмың билинени-билинмәни бир затдыр.

Әхли айданларымдан дашары сенде мертлик билен сөвешжеңлик укыбы хем болмалыдыр, чүнки шалар хемише айшы-эшрет билен мешгул болуп йөрен дәлдирлер; эгер мертлик гөркезмели болса батырлыгыңы аян этгин, шонда сенде бир я ики адамың хөтдесинден гелер ялы гүйч болмалыдыр. Алла гөркезмесин, хылватда я отурылышыкда бирден бири шаха хыянат этмекчи болайса, я-да башга бир бела инәйсе, сен мертлик ве ынсанперверлик боржуңы ерине етирип, хожайыныңы шол беладан халас этмелисиң. Эгер вепат болайсаң, өз өлүмиң билен хожайының ягшылыгыны өдедигиң болар ве өзүңден ягшы ат галдырарсың. Сениң чагаларың барада хожайының алада эдер. Эгер өлмән галсаң, онда тә өлйәнчәң, ягшы ат билен говы гүзеран газанан киши боларсың.

Эгер сенде бу диййән хәсиетлеримиң бары болманында хем, көпүсиниң болмагы герекдир, шонда сен недимлиге лайык гөрлерсиң. Эгер сен недимлик диңе чөрек ийип, шерап ичмекдир, дегишмекдир дийип хасап эдйән болсаң, бу недимлик дәлдир. Недим болмак ислесең, недимлик барада ымыклы ойлангын, бирден ол башыңа бела болуп инәймесин.

Хемише ой-пикириң хожайыныңда болсун, ша межлисинде онуң хызматчыларына сын этмегин. Эгер сакы саңа мей узадайса, онуң йүзүне серетмегин, башыңы галдырмагын, мейи ичеңден соң булгуры онуң йүзүне бакмаздан сака гайтаргын, гой, сен хакда шаның гөвнүне зат гелмесин. Бела-бетерден этияч этгин.

Хекаят. Эшитмишиме гөрә, Мамун[103] казы Абдулмәлик Гаффарыны[104] өз хусусы недими эдип белләнмиш. Абдулмәлик шерапхон боланы үчин, казылыкдан ковлан экени. Бир гезек тойда гулам Абдулмәлиге шерап гуюп берипдир, ол шераплы булгуры аланында, гуламың йүзүне середипдир ве гөзүни гыпыпдыр, бир гөзүни хем чаларак юмупдыр. Муны болса Мамун гөрүпдир. Абдулмәлик Мамунын гөренини аңып, гөзүни хәлки чаларак юмулгы халында саклапдыр. Бир сагат гечениңден соңра Мамун казы Абдулмәликден билгешлейин, шейле дийип сорапдыр: «Эй казы, гөзүңизе нәме болды?» Казы Абдулмәлик: «Нәме боланыны хич билип билемок, ол шуш-шу вагт бирден юмулды дуруберди» дийип жогап берипдир.

Шондан соң ол тә өлйәнчә ёлда, шәхерде, мәрекеде, екеликде — нирeде болса-да, хич вагт гөзүни ачмандыр. Шондан соң Мамунын йүрегинде оңа хич хили шүбхе галмандыр.

Ине, недим диениң шейле болянмыр.

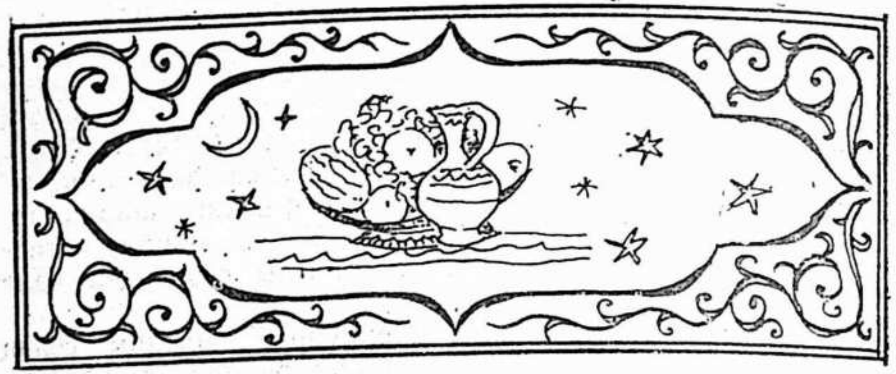

Отуз докузынжы фасыл

КӘТИПЛИГИҢ КАДАЛАРЫ ВЕ ШЕРТЛЕРИ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, кәтип болсаң, галамың гудратлы, хатың овадан болмалыдыр. Хатыңы гитдигиче говуландырмага чалышмалысың, шоңа гөрә, көп язмагы адат эдинмелисиң, хатдатлыкда уссат болмалысың, чүнки:

Хекаят. Эшидишиме гөрә, Сахып Ысмайыл ибн Аббат шенбе гүни диванханада отурып, бир зат язяр экени. Ол бир гезек кәтиплере гарап: «Хер шенбе гүни мен өз кәтиплигимде бир етмезчилик гөрйәрин, чүнки жума гүни диванхана гелип, хич зат язмаярын, онсоң, бир гүн хат язмазлыгымың өзүме эдйән тәсирини ымыклы дуйярын» дийипдир.

Шонуң үчин хемише бир зат язмак билен мешгуллангын, хатың ири, овадан хем дүшнүкли болсун, харпларың ёкарсы бир-бирлери билен тапышсын. Көп меселә деглип гечилйән, гиң манылы хатларда гүррүңиңи жуда узага чекмегин, себәби:

Бейт

Хикмете бак, гөр, не диен даналар:
«Гысга сөзде боляр мүң бир манылар».

Язян хатларыңы метафоралар, тымсаллар, Гурханың аятлары, пыгамбериң хадыслары билен безегин. Хатыңы парсча язсаң, адамлар дүшүнмез ялы эдип язмагын, бу гелшикли дәлдир, айратын хем көпчүли-

ге дүшнүксиз парс сөзлерини уланмагын. Бейле хат язандан, хич зат язмазлык говудыр. Арап хатының безеглери ве олары язмагың кадалары беллидир. Арап хатында рифма сенедиң сересидир, ол дийсең говы хем якымлы сайыляндыр, парсча хатда болса рифма гулага якымсыздыр, шонуң үчин, оны уланмазлыкдан говусы ёкдур. Йөне нәме язсаңам, ширин лабызлы, овадан ве гысга язгын. Кәтип дүшби, кәтиплик сырыны билйән, гизлин манылы сөзлерден чалт маны чыкарян болмалыдыр.

Хекаят. Шунуң ялы бир гүррүң эшитдим: сениң бабаң Солтан Махмыт (алла оңа рехмет этсин) Багдат халыпасына бир нама гөндерип, шейле дийипдир: «Сен маңа Мавераннахры багш этмелисиң ве ол барада маңа маншур[105] бермелисиң, менем оны жемагата гөркезмелидирин, я гылыч билен үлкәни дыза чөкерип, эмрим билен раятлары өзүме ве сениң маншурыңа табын этмелидирин». Багдат халыфы муңа шейле жогап берипдир: «Шол адамлар ялы худайхон ве садык адамлар бүтин ыслам әлеминде ёкдур, бейтмеги алла маңа гөркезмесин, йөне сен оларың үстүне менден пермансыз чозайсаң, мен бүтин дүнйәни алныңа сүрерин».

Солтан Махмыт бу сөзлере дергазап болуп, илчә: «Халыфа айт: сениң диййәниң нәмедир? Нәме, мен инди Абу-Муслимден[106] әжизмишимми? Бейле болян болса, серет, мен мүң саны пилим билен гелип, сениң барча ханы-маныңы пиллериминң аягы билен вес-вейран эдип, пайтагтың тозуны хем пиллере йүкләп, Газна алып гидерин» дийипдир.

Шейдип, ол пиллерини мазамлап, хайбат атыпдыр. Илчи гидип, аз салымдан гайдып гелипдир. Солтан Махмыт тагта чыкыпдыр, хажыпдыр гуламлар сап-сап болуп дурупдырлар. Көшгүң дервезесиниң өңүнде дызмач пиллери хатарлап гоюпдырлар, гошунлары хәзирләпдирлер, соңра болса илчини чагырыпдырлар. Илчи гелипдир. Ол гол бойы мансуры[107] кагыза долангы, мөхүрли хаты Солтан Махмыдың өңүне сүйшүрип, шейле дийипдир: «Эмиралмөмин: намаңы окадым, гүйжүң нәчедигини эшитдим, иберен хатыңа болса жогабым шудур, ягны шу хатда язылан затлардыр» диййәр. Диванхананың язув ишлерине середйән хажысы Бүнәср Мүшкан[108] наманы алыпдыр-да, оны

окамакчы болупдыр, шол вагтам ол хатын башында: «Бисмиллахы ррахман рахым» дийлип языландыгыны, бирнеме ызракда «Эйсем...» диен сөзүң, наманың соңунда болса: «Худая шүкүр! Пыгамберимиз Мухаммеде ве онуң умматына салават!» дийлип языландыгыны гөрүпдир.

Хатда башга хич зат дийилмәндир. Солтан Махмыт өзүниң әхли атлы-абрайлы кәтиплери билен бирликде бу җадылы сөзүң нәме маны аңладяндыгыны билҗек болуп азара галыпдыр. Олар Гурханда «Эйсем» сөзи билен башланян әхли аятлары гөрүп чыкыпдырлар ве оларың маныларыны бирин-бирин тирипдирлер; эмма Солтан Махмыдың җогабыны тапып билмәндирлер. Ахырым яшлыгы үчин отурмак ыгтыяры болмадык ве недимлер арасында аяк үстүнде дуран Абубекр Кухистаны[109] шейле дийипдир: «Патышамызың башы дик болсун, халыф оңа «элип», «лам», «мим» язып ибермәндир. Патышамыз оңа пиллерим билен барып бүтин пайтагтың топрагыны Газна алып гайдарын» дийип хайбат атыпдыр. Шонуң үчинем, ол патыша язан җогабында: «Эйсем сен худайың пил сахыпларыны нәденини билеңокмы?» диййән сүрәни уланыпдыр.

Эшидишиме гөрә, шондан соң Солтан Махмыт өрән хапа болупдыр, узынлы гүнләп өзүне гелип билмәндир, якасыны йыртып, зар-зар аглапдыр, таква боланы үчин эмиралмөминден өтүнч сорапдыр. Буларын барыны гүррүң берҗек болсаң, сөхбет узага чекҗек.

Абубекр Кухистана ол гыммат бахалы серпай япыпдыр, оңа недимлер арасында отурмага ыгтыяр берипдир, онуң дережесини улалдыпдыр. Шейдип, ол екеҗе сөзи үчин ики саны улы дережә етипдир.

Хекаят. Мен шейле бир гүррүң эшитдим: Саманидлер дөврүнде Нышапурда Эмир Абу Алы Симчур[110] диен адам яшаяр экени. Ол: «Мен Хорасаның эмир сыпахсаларына табындырын» диер экени, эмма өзи велин, эмириң хузурына бармаяр экени. Бу саманидлер дөврүниң ахырлары боланы үчин, олар Абу Алыны эле салар ялы ончаклы гүйчли болмандырлар, шоңа гөрә-де, оны зор билен меҗбур эдип билмәнсоңлар, диңе хутба окатмак, пул ве совгат алмак билен чәкленипдирлер. Шол дөврүрлерде Хоҗантда Абдылҗепбар Хоҗанды[111] кәтип экени. Ол шеригат кануңларыны говы билйән, гүйчли языҗы, уссат кәтип экени. Онуң көп затлардан башы чыкып, җуда укыплы, уссат бир адам экени. Эмир Абу Алы оны Хоҗантдан чагырып гетирип, көшкде кәтип эдип алыпдыр ве бейик дережә етирипдир. Ол хич бир иши ондан маслахатсыз этмәндир, чүнки ол җуда акыллы адам болупдыр.

Ахмет ибн Рафи ал Якубы-да Хорасаның эмириниң[112] кәтиби экени. Олам өрән дана, атлы-абрайлы бир адам болупдыр. Мавераннахрың әхли ишлери оңа баглы экени. Ахмет Рафи кәрдешлиги үчин Абдылҗепбар билен егре дост экени. Бир гүн Хорасан эмириниң везири Хорасан хөкүмдарына: «Эгер Абдылҗепбар Хоҗанды Абу Алы Симчурың кәтиби болмадык болса, онда Абу Алыны тиз эле салмак боларды. Абу Алының бүтин янбермезлигиниң себәби Абдылҗепбарың ише өкделигиндендир. Абу Ала хат язып: «Эгер сен мени сылаян болсаң, хызматкәрлигиң-де чын болса, онда хаты алан бадыңа хаял этмән, шу баран чапар билен Абдылҗепбарың келлесини мениң көшгүме ёлла, шейтсең, биз сениң өзүмизе гол япяндыгыңа гөзүмизи етирерис. Чүнки биз сениң әхли эдйән ишлериңи шонуң маслахаты билен эдйәндигиңи билйәрис. Эгер шейтмесең, онда Хорасаның эмири болан мен үстүңе элин барҗакдырын. «Башыңы гутарҗак бол» дийипдир.

Шейле маслахат эденлериңден соң олар: «Бу нама хөкман Ахмет Рафиниң эли билен язылсын, чүнки Ахмет Рафи Абдылҗепбарың достудыр, ол адам иберип, Абдылҗепбары хабардар эдер, Абдылҗепбарам гачар» дийишипдирлер.

Хорасаның эмири Ахмет ибн Рафини чагырып, Абу Ала яңкы мазмунлы хат язмагы табшырыпдыр ве: «Хат язаныңдан соң үч гиҗе-гүндизләп мениң өйүмден хич яна чыкмалы дәлсиң, сениң ве мениң адамларымдан хич хайсысы шу үч гүнүң ичинде сени гөрмели дәлдирлер. Абдылҗепбар сениң достуңдыр, эгер ол элиме дүшмесе, онда мен сени оңа хабар берип, бу сыры ачан хасап этҗек» дийипдир.

Ахмет Рафиниң дили тутулып, зар-зар аглапдыр ве: «Шейле кәмил ве дана достум өз языгым билен өлдүрилмез ялы, кәтип болманлар гечсем болмаярмы.

Инди нәалач этсемкәм?» диййп ичини гепледипдир. Ахыр хем Гурханың шу аяты онуң ядына дүшүпдир: «Эгер өлдүрселер, ассалар... — Сонра ол өз-өзүне: — Ол бу сыры билмейәнем, оңа дүшүнмейәнем болса, мен достлугымызың хатырасы үчин, өз боржумы бер-җай эдейин» дийипдир. Ол наманы языл, мөвзүгини гоянындан соң, инчеҗик галам билен хатың бир гырасында элип, бейлеки гырасында болса нун («а» ве «н» харпларыны) гоюпдыр, ягны «ан йүкеттелу» дийип языпдыр. Бу шол ёкаркы «эгер өлдүрселер, ассалар...» диен манымы аңладыпдыр.

Наманы Хорасан эмирине гөркезипдирлер, хич ким онуң мөвзүгине үнс бермәндир; ол хаты оканындан соң, оны мөхүрләп, өз хусусы чапарына берипдир, хатың мазмунындан болса оны хабардар этмәндир. Оңа диңе: «Бар-да, бу наманы Абу Алы Симчура говшур, нәме берсе-де, алып гайт» дийипдир.

Ахмет Рафи үч гиҗе-гүндизләп өйүне гитмән, йүрегини пара-пара кылыпдыр.

Чапар Нишапура етип, эмир Абу Алының хузурына барыпдыр ве оңа наманы говшурыпдыр. Абу Алы адата гөрә, еринден туруп, наманы алыпдыр-да, гөзүне сылыпдыр ве: «Хорасан эмириниң кейпи нәчикдир?» дийип сорапдыр. Абдылҗепбар кәтип хем шол вагт шол ерде отуран экени. Ол наманы оңа берип: «Мөхри гопар-да, перманы ока» дийипдир. Абдылҗепбар мөхри гопармаздан озал мөвзүгине назар айлапдыр ве онуң бир тарапында «элип», бейлеки тарапында хем «нун» диен нышаны гөрүпдир, дерхал «ан йүкеттелу...» дийип башланян аят ядына дүшүпдир ве наманың өз өлүми хакындадыгыны аңыпдыр, шол пурсат хем элини бурнуна етирип, бурнундан ган гелйән кищи болупдыр. Ол: «Мен гидип, бурнумы ювуп гелейин» дийипдир, шейдибем, бурнуны тутуп, Абу Алының янындан чыкып гидипдир ве бир ерде гизленипдир. Оңа эсли салым гарашыпдырлар. Ахыр Абу Алы: «Хоҗайыны чагырың!» дийипдир. Чар тарапы агтарып чыкыпдырлар, эмма ондан дерек болмандыр. Олар: «Ат мүнүб-ә гитмәндир, пыяда гидипдир, өйлерине-де бармандыр. Онуң нирә сумат боланыны гөрен-билен ёк» дийшипдирлер. Абу Алы: «Башга бир кәтип чагырың!» дийипдир. Башгасыны чагырыпдырлар. Наманы чапарың янында окапдырлар.

Меселе айдыңлашанда, отуранларың бары хатда нәме языланыны Абдылҗепбара кимиң эшитдирип билҗекдигине хайранлар галыпдырлар.

Эмир Абу Алы бегенмесе-де, чапарың өңүнде бирнеме гахарланыпдыр. Бу барада җар чекдирип, бүтин шәхере хабар берипдир. Абдылҗепбар болса мен пылан ерде гизленип отырын диййп бирини ёллапдыр. Абу Алы муңа бегенип: «Отуран ериңден гымылдама» дийип эмир эдипдир.

Бирнәче гүн гечениндеи соң, чапара ягшы энгам берип, ёла салыпдырлар ве ахвалатың нәхили боландыгыны беян эдип, «бизиң бу ишден хабарымыз ёк» дийип, ант ичип, хат ёллапдырлар.

Чапар гелип, ахвалаты гүррүң берипдир, шонда Хорасаның эмири муңа хайран-серасыма галыпдыр. Соңра мөхүрли перман гөндерип, ол хатда языланы нәдип билендигини айтса, бир чемче ганыны гечҗек дийип, вада берипдир. Ахмет Рафи: «Мениң ганымы өтсең, мен айдайын» дийипдир. Хорасаның эмири онуң ганыны өтүпдир, Ахмет Рафи хем ахвалаты бирин-бирин гүррүң берипдир. Хорасаның эмири Абдылҗепбарың гүнәсини өтүп, шол сырлы беллиги өз гөзи билен гөрмек үчин, шол хаты ызына гетирмеклерини буйрупдыр. Хаты ызына алып гетирипдирлер. Хорасаның эмири оны сынлап, Ахмет Рафиниң айданларының барысының догрулыгына гөз етирипдир, хеммелер онуң хиле-алына дийсең хайран галыпдыр.

Кәтиплик шертиниң ене бири: сен мыдама хоҗайының гол астында болмалысың, тиз ят тутян, басым дүшүнйән, ишине җүр, аңсат-аңсатлар ятдан чыкармаян болмалысың. Буйрулан ве буйрулмадык ишлемаян болмалысың. Буйрулан ве буйрулмадык ишлериң хасабыны йөретмелисиң, диванхана хызматкәрлериниң хеммесиниң ишлеринден, везипели адамларың әхли херекетлеринден хабарлы болмалысың, әхли ишлери дерңәп өвренип дурмалысың; эгер бу саңа бадабат герек болмаса-да, узагындан герек болар. Йөне зерурыет болмаздан бу сыры хич киме айтмагын, везириң ишини ач-ачан ызарламагын, йөне велин, ашаклык билен онуң әхли ишлеринден хабарлы болгун. Хасап йөретмекде уссат болгун, бир пурсат хем ишсиз отурмагын, хоҗалык ве язув ишлерини өкделик билен алып баргын, буларың хеммеси кәтип үчин улы уссатлык хасапланяндыр. Йөне кәтип үчин иң

уссатлык дилини сакламакдыр, хожайынының сырыны улы иле әшгәр этмезликдир, оны әхли меселелер билен танышдырып дурмакдыр.

Эгер хатдатлыкдан башың говы чыкян болса, өзгелериң хатына меңзедип язмага өкде болсаң, мунуң өзи дийсең ажап сенетдир. Йөне сен муны гөрен ерде айдып йөрмегин, ёгсам алдавчылыкда якаңы танадан киши боларсың. Бири башганың хатына меңзедип язан болса, оны хем тапмасалар, сенден гөрерлер. Овнук затлар үчин хат дүзетмегин, шейтсең, бир гүн улы газанч үчин дүзедәенинде-де, хич ким муны сенден гөрмез. Чүнки бирентек кәмил ве сарпалы кәтиплер галп хатлары билен энчеме дана везириң башына етендирлер.

Хекаят. Реби Мутаххар ал-Кусры[113] Сахыбың[114] диванханасында атлы-абрайлы ве соватлы бир кәтип экени. Бир гезек онуң бир хаты дүзедендиги Сахыбың гулагына етипдир. Сахып муңа өр-гөкден гелипдир ве: «Бейле адамы өлдүрмек хайпдыр, чүнки ол жуда дана хем кәмил адамдыр, гайдып онуң ялы адам тапып болмаз» дийипдир. Шондан соң ол оңа нәме чәре гөржекдиги барада ойланып башлапдыр. Шол аралыкда-да Сахып нәхошлап, адамлар онуң халыны сорап уграпдырлар. Реби ибн Мутаххар-да гелип, онуң алнында отурыпдыр ве адат боюнча: «Нәхили шерап ичйәрсиң?» дийип сорапдыр. Сахып: «Пылан хили шерап ичйән» дийип жогап берипдир. Гелен: «Нәме ийип-гойяң?» дийип сорапдыр. Нәхош: «Сениң дүзедйән хөреклериңи», ягны «мүзеввери» иййән дийип жогап берипдир. Кәтип Сахыбың болан ишден хабарлыдыгыны аңыпдыр, шонуң үчинем «эй агам, ант ичйәрин, гайдып бейтмен» дийипдир. Сахып: «Тоба этсең, эден ишиңи багышлайын» дийипдир.

Шоңа гөрә, бейле дүзедишиң жуда улы ишдигини билип гойгун, шонуң үчинем, ондан сересап болгун. Херки заты өзүң ымыклы өвренгин, өзүң дүшүниң өзүң тапгын. Мен хер меселе барада саңа әхли мағлуматлары берип билмерин, чүнки шейтсем, гүррүң узалып, мен эсасы меселеден ырак дүшжек. Йөне айтмалы заты айтманам гечибилжек дәл. Шоңа гөрә, хер меселеден дердиңе ярайжак кәбир затлары айдайың велин, сен олары өзүңе сапак эдингин. Хер задан аз-кем гүррүң этдик, эгер-де сен бөврүңи диңләп, ыкжам ойлансаң, өзүң хем кәбир нетижелер чыкарып билерсиң, чүнки бир чыра билен бирентек чыраңы якып болляндыр.

Эгер худай ёл берип, кәтиплик везипесинден везирлик везипесине етишсең, онда сен везирлик кадаларыны хем билмелисиң, чүнки бу жуда сарпалы везипедир ве иң улы ылымдыр.

Кыркынжы фасыл

ШАХА ВЕЗИР ДУРМАГЫҢ ШЕРТЛЕРИ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, маңлайың чүвүп, везир болайсаң, иши доландырмагың ёлларыны говы билгин, хасап-хесипде, алыш-беришде жүр болгун, адамлар билен мылайым хем мәхрем гүрлешгин, хожайыныңа вепалы болгун, ныгмат сахыбының гадыр-гымматыны билгин. Әхли зады өзүң алҗак болуп жан этмегин, себәби «көпе ковалашан аздан галар» дийипдирлер. Саңа әхли зады берип дурмазлар. Эгер вагтлайынча берәйселерем, барыбир соң элиңден аларлар. Илки эл чекселер хем, соң эл чекмезлер.

Шонуң үчин, хожайыныңың эмләгини горагын, нийсең, бокурдагыңа тегек болмаз ялы, ики бармагың билен ийгин. Йөне бейлеки эмелдарларың элини баглап гоймагын, чүнки ода одун атмасаң, кебабың чиг чыкар. Башгалара ярым теңңе бермезден, өзүң бир дирхем ийип билмерсиң, ийсең, гөвни галанлар дымып отурмазлар ве мунуң билинмән галмагына ёл бермезлер.

Эгер сен ныгмат сахыбыңа адалатлы болсаң, онда гошундыр раятларыңа хас-да адыл болгун, хусытлык эдип, олары өлмез-өди билен оңдурҗак болмагын, чүнки дишде галан эт гарын доюрян дәлдир. Бейле гирдежиң зыяны газанҗыңдан көп гелер. Өлмез-өди хөреклер гошуны душман эдер, раятыны болса хожайыныңа гаршы аяга галдырар. Эгер байлык топламакда укыбыңы гөркезерин дийсең, гурлушык билен мешгул болгун, үлкәниң вейран болан ер-

лерини абаданлашдыргын, шейтсең, бириң он болуп, худайың бенделерини хөрексиз гоймарсың.

Хекаят. Билер болсаң, Парс шаларының бириниң везирине гахары гелип, оны везипесинден бошадыпдыр, онуң ерине болса башгасыны везирлиге белләпдир. Соңра ол везипесинден бошадылан везире: «Ыгтыярыңда болан велаятлардан өзүңе бир ер сайлап ал, онсоң, оны багышлайын велин, сен өз малы-мүлкүң, хызматкәрлериң билен шол ере гөч» дийипдир. Везир: «Маңа малы-мүлк герек дәл, боланҗалары хем хөкүмдара багышлаярын, эгер маңа рехимиңиз инсе, онда өз мемлекетиңизден тозан бир обаны бериң, менем өз адамларым билен гидип, ол ери абаданлашдырайын ве шол ерде мекан тутайын» дийипдир.

Патыша: «Велаятымда нәче тозан оба болса, барыны муңа бериң!» дийип буйрупдыр. Патышаның буйругыны ерине етирмек үчин бүтин мемлекети айланып чыкыпдырлар, эмма оңа берер ялы екеже-де тозан оба, еке дабан ташланан ер хем тапмандырлар. Шейле дийибем патыша хабар берипдирлер. Везир: «Эй патышахым, мениң ыгтыярымдакы үлкелерде маңа берер ялы екеже-де тозгун ериң ёкдугыны өзүмем билйәрдим. Инди сен юрды мениң элимден алансоң, оны шейле бир адама бер, хачан талап эденинде, олам оны саңа мениң гайтарып бершим шекилли гайтарып берсин» дийипдир.

Бу сөзлери эшиден патыша өтүнч сорап, везипесинден бошадылан везири ене өңки ерине алыпдыр.

Шонуң үчин, везириң везипесинде ишлежек болсаң, хемише абаданлашдырыҗы хем адалатлы болгун, шонда сениң элиңем, дилиңем узын болар, өмрүңи гайгы эдип йөрмели хем болмаз. Эгер гошунуң гаршыңа аяга галса, хожайыныңың налаҗлыкдан сениң элиңи гысгалтмалы болар, шейтмесе, онуң өз элини гысгалдарлар. Диймек, адыл болмасаң, диңе бир өзүңи дәл, эйсем гошуны-да, хожайыныңы-да адалатсызлыга сезевар эдерсиң, онсоң, сениң берен ужыпсыз өлмез-өдиң эдйән ишинде улы ногсан болар.

Патышаны гошуна-да, раятларына-да шепагатлы болар ялы голдап дургун, себәби патыша раятлары хем гошуны билен патышадыр, оба болса дайханлары билен обадыр. Диймек, сен абатлыга чапсаң, үл-

кәңи говы доландырарсың. Билип гойгун, үлкәни гошун билен, гошуны пул билен, пулы болса абатлык билен газанмак болляндыр, абатлыгы болса адалат ве ынсап билен дөредип боляндыр. Шонун үчин, адалатдыр ынсабы хергиз унутмак болмаз.

Хер нәче садык, хер нәче әтиячлы болсаңам, хемише патышадан горкгун, хеммеден бетер шадан горкмалы бири болса, ол везирдир. Патыша хер нәче яш болса-да, сен оны яш хасап этмегин, шазадалар өрдек жүйжеси ялы бир зат боляндырлар, өрдек жүйжелерине болса йүзмек өвредилйән дәлдир. Көп вагт гечмәнкә ол сениң ягшы ве яман тарапларыңы билип отурандыр. Эгер патыша кәмиллик яшына етен болса, онуң хәсиети ики хили боляндыр: ол я-ха данадыр, я-да надандыр. Эгер дана болса, ол сениң хыянатыңа дөз гелип билмән, усуллыжак билен элиңи гысгалдар, йөне, худай гөркезмесин, акмак я надан болса, ол сени вежера эдип, везипәңден ковар. Данадан өмрүңи халас этсең эдерсиң велин, надандыр акмакдан халас этжек гүманың ёкдур.

Патыша нирә сапара чыкса-да, сен оны еке гоймагын, шейтмесең, сениң душманларың пурсатдан пейдаланып, сени оңа яманларлар, оны сенден совадарлар. Ныгмат эчилйәниң хал-ахвалыны сорап дурмагы бирҗик-де унутмагын. Гой, онуң төверегиндәкилер сениң жансызларың болсун, шейтсең, онуң хер бир алян деми саңа мәлим болар, хер бир зәхер үчин зәхере гаршы дерманың болар.

Әтрап шаларының хәсиетлерини билип гойгун, әхли юртлардакы достларың ве душманларың өз адамлары тарапындан сени хабардар этмезден, еке овуртлары сувам ичип билмели дәлдирлер. Эдил өз патышаң патышалыгына белет болшуң ялы, оларың патышалыгына-да белет болмалысын.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, Фахраддоулың[115] шалык эден дөврүнде Сахып Ысмайыл ибн Аббад ики гүнләп көшге гелмәндир, диванханада межлис гурап, хич кими кабул этмәндир.

Бир шугул муны Фахраддоула яманлапдыр. Ол болса бирини: «Сен өйкелейәрмишиң дийип эшитдим. Эгер юртда өйке-кинәниң себәби бар болса, онда хабар бер, оны дүзетмегиң угруна чыкалы. Эгер сен менден өйкелейән болсаң, онда ончаклысыны айт, өтүнч диләли» дийип айтмага иберипдир. Сахып: «Худай саклаверсин, хей гулуңам бир патыша өйке-кинеси болармы? Юрдуң ишлери болса гүлала-гүллүк. Гой, патышамың кейпи бозулмасын, мениң бу ганыгызгынлыгым басым гечер» дийипдир.

Үчүнжи гүн ол хемишекилери ялы, кейпи чаг, гөвни хош халда көшге гелипдир. Фахраддоул ондан: «Нәмәни гаты гөрдүң?» дийип сорапдыр. Сахыбам: «Мениң шугулымың Кашгардан язышына гөрә, каган пылан серкерде билен сөхбетдеш болупдыр. Оларың нәме барада гүрлешенлерини-хә билемок велин, Түркүстан каганының Кашгарда гүррүң гечирип, оны хем бәрде бизиң билмейшимизе гахарым гелип, богазымдан чөрек гечмеди. Бу гүн башга бир хат гелип, онда ол ерде болан затлар язылыпдыр, инди йүрегим ерине гелди» дийип жогап берипдир.

Шонуң үчинем, сен дүнйәдәки шаларың ишлеринден хабарлы болмалысың ве олары өз хожайыныңа хабар бермелисиң, шейтсең, сен достдан-душмандан хатыржем боларсың ве сениң укыбың улы иле мешхур болар.

Хайсы везипәни берсең-де, мынасып адама бергин, пейдаңа чапып, дүнйәни залым адамларың элине бермегин, чүнки Бузүрчмәхрден «Иш башында сениң кимин адам болар-да, нәме үчин Сасанидлериң иши шейле бивеч болярмыш?» дийип сорапдырлар. Бузүрчмәхрем: «Чүнки улы ишлерде кичи хызматкәрлерден делалат гөзледилер, шонуң үчин хем, олар шейле ягдая дүшдүлер» дийип жогап берипдир. Гарып эмелдарлара улы иш бермегин, олар өз йүклерини тутянчалар, сениң йүкүңи гөтермезлер. Экинлери ве пеллери сувараларында, экиндир пеллере барян салма өл болса, сувуң пеллере чалт акяндыгыны, себәби чыглы ериң сувы көп сиңдирмейәндигини эйсем өзүң гөрмейәрмиң нәме? Эгер салма гуры ве эсли вагтдан бәри сув гөрмедик болса, ондан сув гойберенлеринде, илки өзи ганянча сувы экиндир пеллере гойберийән дәлдир. Ынха, гарып эмелдарың хем гуры салма меңзешдир, ол илки өз аладасыны эдип, соң сениң аладаң билен болар. Бирем берен буйрукларың сарпасыны саклагын, олары хич кимиң хич хили ёл билен бозмагына ёл бермегин.

Хекаят. Мен муны шейлерәк диййип эшидипдим: «Абулфазл Баламы[116] Самаркант диванханасының сахыплыгыны Сахл Хожанда[117] табшырыпмыш, ол бу барада перман чыкарып, оңа мөхүр басыпдыр, Сахл Хожанда серпай япыпдыр. Гайтжак гүни ол хошлашмак ве гөркезме алмак үчин хожайының көшгүне барыпмыш. Хошлашып, хайыр-дога окашанларындан соң, ол йыгнананларың янында диймели затлары бирин-бирин айдышдырыпдыр, соңам икичәк галмагы хайыш эдипдир. Хожайын йыгнананлара отагдан чыкып гитмели диййип эмр эдипдир. Шонда Сахл шейле диййипдир: «Агамың өмри узак болсун, гулы гидип ише башланында, бу ерден перманлар ягып уграр. Гой, агам маңа бендесиниң хайсы ишлери өңе сүрмелидиги, хайсы перманы ерине етирип, хайсыны етирмели дәлдиги, хайсы иши эдип, хайсы иши этмели дәлдиги барада буйрук берсин» диййипмиш. Абулфазл Баламы: «Эй Сахл, говы айтдың, гөрйән велин, сен муны узак вагтлап гөвнүңе геңешен ялы, онсоң, бизем бу барада аз-овлак пикирленишели, ойланышмалы меселелерде ур-тут җогап берибермегем догры дәлдир. Санлыҗа гүн тагапыл эт» диййипмиш.

Сахл Хожанды өйүне гайдыпдыр. Сүлейман ибн Яхя ас-Саганы[118] Самаркандың диванханасының сахыплыгына белләпмишлер. Оңа серпай япып, элине хат берип, ёла салыпмышлар. Сахла болса: «Сен бир йыллап өйден чыкман отурмалы» диййип, буйрук эдипмишлер. Сахл бир йыллап өйүнде туссаг отурыпмыш. Бир йылдан соң оны чагырып: «Эй Сахл, хей сен бизиң бири догры, бири ялан, ики саны буйрук беренимизи гөрүпмидиң? Дүнйәниң мен диен адамларыны биз гылыч билен ёла салярыс. Бизиң эмримиз бир боляндыр. Элимизиң астындакылара эмри бержай этмезлиги өвредер ялы, сен бизде нәме акмаклык гөрүпмишиң? Биз диңе бержай эдилмегини ислейән задымыза эмр эдйәндирис, эдесимиз гелмейән зады эмр эдйән дәлдирис. Биз хич кимден горкуп, әтияч этмейәрис, ишимизде-де асгын дәлдирис. Сениң биз хакындакы бетгүманлыгың болса әҗизлериң ишидир. Сен бизи ишде хич задың алнындан гөрмәниң үчин, бизем сени везипеде хич задың алнындан гөрмедик. Сениң ише гидениңде бизиң берен эмримизи бержай этмесемем болар диен пикир билен гитмегиңе ёл берип болмаз. Бизиң берен эмримизи ерине етирмезлиге хич кесиң богны ысмаз» диййипдир.

Шонуң үчин дирикәң, ялан перман чыкармагын, ишгәриң эмри ерине етирмесе болса, оңа ыкҗамҗа дарагын. Эгер дирикәң чекен голуң мертебесини билдирип, эмриңи бержай этдирип билмесең, өлениңден соң, өңки везирлериң перманларыны эдишлери ялы, сениң перманларыңы хем ерине етирен адам болмаз.

Диймек, шаларың, везирлериң перманы перман, хөкүмлери кесгин болмалыдыр, шейтсең, мертебәң мертебе шекилли, ишлериң хем ищ шекилли болар.

Шерап ичмегин, шерап ичмекден бивечлик, суслук ве гүнә дөрейәндир. Ылахы, бизи бивеч везир-векилден өзүң саклавергин!

Патыша серхошлыга баш гошса, везирем ичгә йыкгын этсе, үлкәниң иши басым харап болмак билен болар. Шейтмек билен сен өзүңе хем, хожайыныңа хем хыянат эдерсиң.

Айдышым ялы болгун, везирлер юрдуң сакчыларыдыр, йөне шол сакча башга бир сакчы герек болайса велин, бу шумлукдан башга зат дәлдир.

Эгер везирлик миессер этмән, сыпахсалар болмалы болсаң, онда сыпахсаларлыгың хем шертлерини билип гойгун.

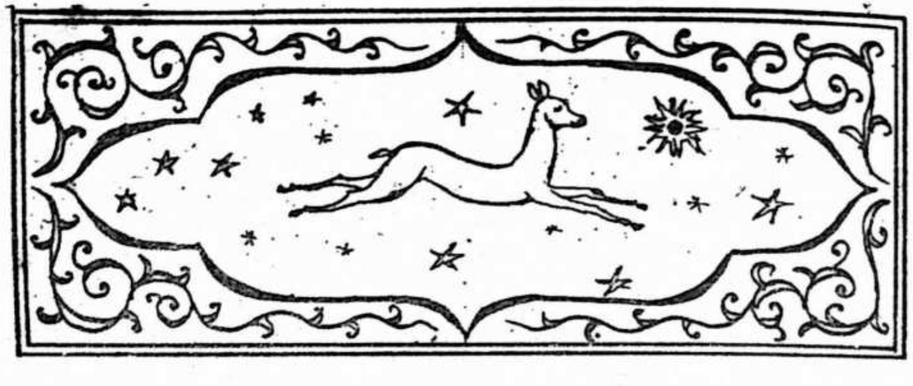

Кырк биринжи фасыл

СЫПАХСАЛАРЛЫГЫҢ[119] КАДАЛАРЫ ВЕ ШЕРТЛЕРИ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, эгер сыпахсалар болсаң, гошуның, раятың билен мылакатлы болгун, олара өз тарапыңдан-да, патыша тарапындан-да ягшылык этҗек болгун. Раятың үчин хайыр-сахават дилегин. Хемише пешенели болгун, гошуны доландырмагы, сөвеш кадаларыны ымыклы өвренгин. Сөвеш гүни саг хем сол тарапларыңа урушдан баш чыкарян, көпи гөрен, тежрибели серкерделери ибергин. Иң батыр серкердәни иң говы адамлар билен гошуның ызында гойгун, гошуны ики тарапдан ве ыздан горамагы шоңа табшыргын.

Душман хер нәче гүйчсүз болса-да, сен оны гүйчсүз хасапламагын ве гүйчлүден этияч эдишиң ялы, шол әжизден хем этияч этгин. Сөвешде жуда ганыгызгын болмагын, себәби ганыгызгынлык гошуныңы хeләк эдер, йөне велин, ончаклы йөвсел хем болмагын, йөвселлик гошуныңы еңлише сезевар эдер.

Душман сапына җансыз ибермеги унутмагын. Сөвеш гүни, душман хатарыны сынланында, лешгерлериң икиси-де бир-бириниң гаршысында сөвеше тайяр болуп дуранларында, йүзүңи гүлдүрип, гошуныңа: «Олар дагы нәмедир? Биз оларың асылларына белет ахырын. Хәзир биз оларың күллерини гөге совраpыс» дийгин.

Гошуның барыны бирден сүрмегин, бөлек-бөлек атлылар ёллагын, херсине саларлар[120] билен серхенклер[121] беллегин ве олара: «Эй пыланы, ханы сен бөлүмиңи ал-да сөвеше гир» дийгин. Эмириң үстүне чозуп билҗек эсгери голайында саклагын. Говы уршана, душманы гырана, яралана, есир тутана, ат гетирене, келле алып гелене, мынасып хызмат битирене дашяны билен сарпа гойгун, айлыгыны артдырып, серпай япгын. Шейле ягдайларда небсиңе ковалашып, эмләк басып алмагын, канагатлы болсаң, максадыңа тиз етерсиң. Муны гөрен гошуның сөвеше галкар, хич ким дөвүшден баш гачырмаз, шейдибем сен арзувлан еңшиңе етерсиң.

Шейдип, ислегиң ерине говушса, өрән аҗап болар, йөне сен ховлукмагын, ериңде болгун, сөвеше гирмегин, чүнки сыпахсаларың өзи сөвеше гирмели болса, иш-ишден гечдиги боляндыр. Эмма дөвүше гирмели болсаң, мерт дөвүшгин, гачмак барада пикирем этмегин, өлйәнчәң сөвешгин, чүнки аҗалы бойнуна алан адамы ериңден бутнадып болян дәлдир. Хәзир болгун, Асҗадының, Солтан Махмыдың, Хорезми басып алшыны тарыпландакы сыпахсалардан болаймагын:

Бейт

Пайхынламан бир лешгери, ахыр онуң ёгуп чекди,
Ол лешгерем иң соңунда... өз лешгери болуп чыкды.

Эгер душмандан өкде чыкып еңиш газансаң, гачаны узак ковуҗы болмагын, чүнки ковха-ковлукда улы белаларың үстүнден бармагың әхтималдыр, онсоң, ишлериң соңуның нәме болҗакдыгыны билҗек гүманың ёкдур. Улы эмир болан атам, алла оңа рехим-шепагат эйлесин, гачаның ызындан ковмазды, ковҗага-да ыгтыяр бермезди, чүнки хич ким сөвеш тәлимини ондан говы билмезди. Солтан Махмыдам шейдерди ве: «Гачып барян адам гитдикче җаныңдан дойгун боляр, ол аяк чекип, ене саңа тарап дөнсе, иң говусы, урушмазлыкдыр, хатарлыдыр» диерди.

Сөвеше угранынызда сен, ислесең-ислемесең, барян ёлуңы гөзүң билен гөрйәнсиң, ондан чыкалганы хем сен бүтин калбың, акылың билен гөрмелисиң, чүнки сөвешиң сениң ислейшиң ялы болмазлыгы әхтималдыр.

Бирем шу айтҗак задымы унутмагын, догры, мен оны эййәм бир ерде айдыпдым, хәзир болса гайталаярын: Сөвеш туруп, ериң дарлык этсе, бир әдим ызыңда-да гиңишлик бар болса, бир әдим-де ыза тесмегин,

чүнки бир гарыш ыза тессеңем, дерхал сени ыза чекилен хасап эдерлер. Хемише үмзүгиң өңе болсун, ыза болса екеже әдим-де әтмегин.

Ене бир зат герекдир: лешгер хемише сениң жаныңдан, башыңдан ант ичсин. Сениң өзүң хем лешгер бабатда сахыпкыран болгун. Эгер олара энгам, серпай берип билмесең-де, ин болманында, дуз-чөрегиңи, шерабыңы, хош сөзүңи олардан гысганмагын. Бир агыз чөреги-де, бир овурт шерабы-да оларсыз ийип-ичмегин. Чөрегиң битирйән ишини гызыл, күмүш, серпай-да битирип билйән дәлдир. Гошунуңы хемише шады-хоррам саклагын. Эгер оларың сениң үчин жанларындан гечмеклерини ислесең, сенем олар үчин бир дөвүм чөрегиңи гысганмагын. Алладан бизиң чөп башы гымылдамаянам болса (гой, онуң шөхратына шөхрат гошулсын), әтияжы элден бермегин, хер бир ишиңи догры ве сересаплылык билен этгин, себәби алланың өңден шейле болмалы диен зады, шейле-де болмалыдыр.

Диймек, алла саңа мерхемет эдип, шалык эчилсе, шалык шертлерини бержай этгин, өвгә мынасып яшагын, әгирт улы максатлы, гарашсыз киши болгун.

Кырк икинжи фасыл

ШАЛЫК КАДАЛАРЫ ВЕ ШЕРТЛЕРИ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, ша болсаң, өзүңи яман ишлерден саклагын, илиң аялына-гызына гөз гыздырмагын, арасса хем ынсаплы болгун. Хер ишде пайхаса гуллук этгин, этмекчи болян хер бир ишиңи акыл-пайхасың билен геңешип этгин, себәби иң говы везир акыл-пайхасдыр. Акылың чатан еринде алңасамагын, хайсы ише гиришжек болсаң, озалдан ондан чыкмагың ёлуны агтаргын. Соңунуң нәме билен гутаржагыны билмесең, бир иши башламагын. Хер бир ишде мылакатлы болгун, мылайымлык билен эдип болжак иши хич хачан башга ёл билен этжек болмагын. Зулум гулы болмагын. Зорлук эдйән патышаның соңы шумлуга язяндыр. Әхли ишлере ве сөзлере адалат гөзи билен серетгин, хер ишде хакы, нәхакы селжергин.

Эгер патышаның пайхас гөзи ачык болмаса, ол догры ве эгри ёллары гөрүп билмез.

Хемише хак сөз сөзлегин, эмма аз гүрләп, аз гүлгүн, шейтмесең, гол астындакыларың чenден гечерлер. Өңкүлер айтмышлайын: патыша үчин иң улы бетбагтчылык раятларының бихаялыгы ве хызматкәрлериниң утанчсызлыгыдыр.

Пешгеш-совгады мынасыплара бергин. Лешгериң ве раятларың өңүнде кемсинмез ялы, даш кешбиң бирибапешенели болсун. Берен вадаңдан дәнмегин, бирибарың ярaданларына рехимли болгун. Эмма рехимсизлере рехим этмегин, оларың гүнәсини өтмеги адат

эдинмегин, гечиримсиз болгун, илки биленем, өз везириң бабатда шейле болгун.

Өз везириң янында садалык эдип, хер гезек онуң билен маслахатлашып дурмагын. Везир бири барада я бир иш барада бир зат айтса, үнс берип диңлегин, йөне дерхал бержай этмегин. Шейле ягдайларда: «Гөрерис, герек болса, эмр эдерис» дийәйгин. Сонра шол иши дерңедип, онуң саңамы я өзүне — киме пейдасының барлыгыны-ёклугыны аныклагын. Муны аныкланңсоң, нәхили җогап берерин дийсең, шонуң ялы хем җогап бергин, шонда ол сени өз райының гулы хасап эдибилмез.

Сен везирлиги киме берсең-де, мемлекетиң ишлериниң агсамазлыгы үчин, оңа долы ыгтыяр бергин. Гожа болсаңам, яш болсаңам, везирлиги гарры адама ынангын, бу везипәни яшлара бермегин, себәби бу бабатда шейле дийлипдир:

Шыгыр

Гожадан башганы әйлеме везир,
Яшлар ша тагтыны мейхана өвир.

Эгер өзүң гарры болсаң, йигидиң гожа акыл өвредийп отурмагы гелшиксиз болар. Эгер сенем, везириңем жуван болсаңыз, жуванлык оды бирлешип, дөвлете ики тарапдан от чабырар.

Везириң асыллы, аксакгал, дешли, гужурлы, гарынлак, узын бойлы киши болсун, Хор, келте, гарасакгал везириң хич хили гөрнүги болян дәлдир.

Хекаят. Солтан Тогрул бег[122] везирлиги Хорасан везирлериниң бирине бермекчи болупдыр. Шол максат билен бир дана кишини сайлап алыпдырлар, ол дананың болса узын хем гүрзелек сакгалы гөбегине етип дуран экени. Оны чагырып, оңа солтаның везирлиге алмакчы боляндыгыны айдыпдырлар ве: «Мемлекетиң кетхудалыгыны бойнуңыза алайсаңыз, чүнки везирлиге сизден аматлы адам тапып билмедик» дийипдирлер. Шонда ол адам: «Шахужахана айдың, онуң өмри мүң йыл узалсын. Везирлик шейле бир кәрдирки онуң көп сыпатлары болмалыдыр, менде болса шу сакгалымдан башга хич хили айратынлык ёкдур. Солтан өз бендесиниң узын сакгалына хөвес этмесин, ол бу везипәни башга бирине табшырсын» дийипдир.

Везире ве онуң голай-голтумына ягшылык этгин, олара айлык берениңде, серпай япаныңда гысыклык этмегин. Эмма везириң ковум-гарындашларына везипе бермегин, чүнки ягың барыны пишиге бермек болмаз. Везир хич хачан өз ковум-гарындашларының ишине ак йүрек билен серетмез. Сениң бәхбидиң үчин ол өз ковум-гарындашларының гөвнүне дегмез. Мунуң дашындан везириң гарындашлары везириң ады билен иле йүз хили адалатсызлык эдерлер, башга киши болса мунуң йүзден бирине-де ёл бермез. Везир өз гарындашларының ерине гол чекип билер велин, өзгелериң орнуна гол чекип билмез.

Огра рехим этмегин, ганхорың гүнәсини өтмегин, өтсең, кыяматда жезасыны чекмели боларсың, эмма хызматкәрлериңе рехимли болгун, олары бела-бетерлерден горагын, чүнки хөкүмдары чопана, раятлары болса сүрә меңзедийәндирлер, чопан сүрини вагшы хайванлардан горамаса, сүри басым дагар.

Эгер сен бириниң биканун гурпланяндыгыны аңсаң, оңа бил багламагын, йөне шонда-да оңа бир юмуш табшыргын, онуң везипесини хем элинден алмагын, белки, онуң везипесинден алян гирдеҗиси биканун газанян газанҗы билен биригип гүнәни азалдар, шейдибем, сен ол барада алада этмели болмарсың.

Эмма сен бирине бир иш берип, везипе табшыраныңда хәзиррәк болгун, хер кимин өзүне лайык иш ынангын, мынасып дәле иш табшырмагын. Меселем, сакылыга яраяна фаррашың везипесини бермегин, хазынадарлыга лайык адама хажыплыгы ынанмагын. Хер иши хер адама табшырып болян дәлдир. «Хер ишиң өз эеси бардыр» дийип, өңкүлер айдып гидипдирлер. Агзыбошларың сениң еңсәңден гыбат этмеклерине ёл бермегин, мунуң ише-де зыяны етмесин, чүнки хызматкәре везипе табшырсаң, олам мунуң хөтдесинден гелип билмесе, ол өз хайрындан гечип, бу иши башарып билемок дийип айтмаз ве ишлемегини довам этдирер, мундан болса иш зыян чекер. Диймек, баш агырысы болмасын дийсең, иши башарҗага табшыргын.

Бейт

Гиҗе-гүндиз бир дилегим җепбара,
Иш берсең, бер башарҗага — неп бара.

Бирине көмек эдип, онуң хормат-сылага мынасып болмагыны ислесен, муны везипе бермезден хем (байлыкдыр ат бермек билен) амала ашырса болар, бу өз наданлыгыны аян эдип, оңа башармажак ишини беренден муң пай говудыр.

Патышалык эден дөврүнде хер кесе эмрини хор этмәге ёл бермегин, чүнки эмрини сыламадык өзүни хем сыламаз. Патышалыгын леззети шейле эмр этмекдедир, ёгсам болмаса, патыша билен раятларың пархы нәме? Патыша-ха перман чыкармалыдыр, раятам бержай этмелидир.

Хекаят. Оглум, эшидишиме гөрә, сениң бабаң Солтан Махмыдың заманында онуң бир амили[123] бар экени, адына Абылфатх Бусты диер экенлер. Оңа Нусай билен Баверди[124] эдара этмеги табшырыпдырлар. Ол Нусайдан бир адамы тутуп, бүтин мал-мүлкүни элинден алыпдыр, өзүни болса зындана салыпдыр. Бирнәче вагтдан соң, ол киши зындандан гачып, Газна шәхерине барыпдыр. Солтаның өңүнде башыны эгип, гүнәсиниң өтүлмегини товакга эдипдир. Солтаның оңа рехими гелип, элине хат берип гойберипдир. Ол адам Нусая барып, хаты амиле гөркезипдир. Амилем: «Бу киши икинжи гезек Газна гидип, патышаны гөрүп билмез» дийипдир-де, мал-мүлкүни гайтарып бермәндир, хатына-да баш галдырмандыр. Ол адам икинжи гезек гачып, Газна гитмәге межбур болупдыр. Ол Газнада хер гүн Солтан Махмыдың көшгүниң дервезесиниң өңүне барып отурыпдыр. Ахырсоңы бир гүн солтан Галебе багындан[125] гайдып гелйәркә, шол адам солтаны гөрүп, улы гыкылык турзупдыр ве Нусайың амилинден зейренип башлапдыр. Солтан ене-де хат бермеги эмр эдипдир. Ол адам: «Мен эййәм ол ере барып, хаты гөркезип гөрдүм, эмма ол оны әсгеренок» дийипдир. Шол вагт солтан өз пикири билен гүмра болуп дуран экени, ол: «Мениң ишим хат бермек, эгер ол оны әсгермесе, мен нәдейин, бар, нирә гитсең гит-де, депәңден гум совур» дийипдир. Ол адам: «Шахым, амилиң сениң эмриңе гулак асанок, онсоң нәме үчин мен депәмден гум совурмалымышым?» дийипдир. Солтан Махмыт: «Ёк, галат айдыпдырын, депәмден гум совурмалы мен» дийипдир. Ол дессине көшгүн хызматкәрлеринден ики санысыны Нусая иберип, велаятың хәкимини чагырдыпдыр. Хәлки хаты Абылфатхың бойнуна дакып, өзүни болса обада дар агажындан асыпдырлар ве: «Патышаның перманыны ерине етирмейән адама, ине, шейле жеза берилйәндир» дийип жар чекдирипдирлер. Шондан соң хәкимиң перманыны әсгермезлик этмәге хич кимиң богны ысмандыр, перманлар ерине етирилип, халайык асуда яшап уграпдыр.

Хекаят. Оглум, билип гойгун, Масут[126] ша тагтына чыканындан соң, ол батырлык хем мертлик гөркезип уграпдыр, эмма патышалыгы доландырмагы болса дүйпден оңармандыр, шонуң үчин, ол шалык этмегиң дерегине көшгүң кенизлери билен айшы-эшрет сүрмәге башлапдыр. Онуң нәмә баш гошяндыгыны гошундыр эмелдарлар гөрүп, перманыны әсгермезчилик эдип башлапдырлар, илатың иши гитдикче булашып уграпдыр, гошун билен раятлар бихаячылыга йүз урупдырлар. Гүнлерде бир гүн Фараве[127] кервенсарайындан бир гөвни галан зенан гелип, шол велаятың амилинден зейренипдир. Солтан Масут оңа хат берип гойберипдир, эмма амил перманы бержай этмәндир ве: «Бу кемпир икинжи гезек Газна гитмез» дийипдир. Кемпир икинжи сапар Газна гидип, шикаят эдипдир, адалатлылык талап эдипдир. Солтан Масут: «Кагыз язсынлар» дийип буйрук берипдир. Кемпир: «Бир гезек әкиден кагызым пейда бермеди» дийипдир. Масудам: «Дагы мен нәдейин?» дийипдир. Кемпир: «Үлкәңи кагызыңа гулак асылар ялы доландыр, башармаян болсаңам, башаряна ёл бер, гепи гечйән адам эдара этсин, шейтсең, сен-ә өз кейпи-сапаң билен боларсың, алланың бенделери хем сениң амиллериң зулмундан дынарлар» дийип жогап берипдир.

Масуд кемпириң бу сөзлерине утанып, ере гирип билмәндир ве: «Гаррының хакы гайтарылып берилсин, амили болса дардан асмалы» дийип, перман чыкарыпдыр. Шондан соң Масуд гафлат укусындан ояныпдыр ве онуң перманларыны әсгермезчилик этмәге гайдып хич кимиң богны ысмандыр.

Патышаның эмрине гулак асылмаса, диймек, ол патыша дәлдир. Ша билен адамларың арасында тапавут болшы ялы, онуң эмри билен башгаларың эмриниң арасында хем тапавут болмалыдыр. Юртдакы

дүзгүн перманларың берҗай эдилмегине баглыдыр, перманларың берҗай эдилмеги болса жезаның ёвузлыгына баглыдыр. Диймек, жезада геленсизлиге ёл бермек болян дәлдир. Ёл бердигиң хөкүмлер әсгерилмез, ишлер болса зыян чекер.

Соңра гошунына үнс бергин, оңа халкың үстүнден хөкмүрованлык этдирмегин, гошуның бәхбидине чапышың ялы, халкың бәхбидине-де чапгын. Патыша гүнеш кимин бир затдыр, ол бирине шөхле сачып, бейлекә сачмаса, болдугы дәлдир.

Раяты адалатлы эдара этмек адалатың бар еринде мүмкиндир, раят дөвлетли болар, хөкүметиң ровачлыгы-да раятдандыр. Диймек, юртда адалатсызлыга ёл бермегин, шаларың дөвлетлери диңе адалат саясында көп вагтлап сакланып билйәндир, адалатсызларың көшклери болса деррев вейран болмак билендир. Чүнки адалатлылык гүлләп, гүл ачмакдыр, адалатсызлык болса вейранчылыкдыр. Ровачланмагы дөретмек үчин көп вагт герек боляр, йөне соң ол узага хем чекйәр, вейранчылыкдакы зат болса чалт дагаяр. Даналар айтмышлайын: дүнйәниң шатлык чешмеси адыл ша, гам булагы болса залым шадыр.

Алланың бенделериниң азап чекмегине ёл бермегин. Хемише хылвата гошулып, халайык билен болгун. Хемише билен раяты йигренсең, гошун билен раят хем сени йигренер. Гошун билен раяты говы эдара этмек үчин көмегиңи гайгырмагын, гайгырсаң, душмана көмек этдигиң болар. Гошуның бир тайпалы болмасын, бир тайпалы гошуны болан хер бир патыша хемише гошуның есиридир, хемише гошунының янында эҗиздир, чүнки бир тайпадан дүзүлен гошун өз араларында агзыбир боляр-да, олары бир-бирлериниң гаршысына уланып болян дәлдир. Гошун дүрли тайпалардан болапында болса, бир тайпа бейлеки тайпадан, ене бир тайпа башга бир тайпадан этияч эдип, буйруга гулак асмалы боляндырлар, шунлукда сениң гошуна эдйән эркиң хем гүйчли боляндыр. Сениң хөкүмдар бабаң Солтан Махмыдың дөрт мүң түрк, дөрт мүңем хинди гуламы барды, ол хемише хиндилери түрклер билен, түрклери хиндилер билен гарпышдырарды, шейлеликде, оларың икиси хем бабаң өңүнде загырдашар дурардылар.

Гошуныңы хемише дуз-чөреге ве шераба чагырып

дургун, олара ягшылык эдип, серпай япгын, вадалар берип, гөвүнлерини гөтергин. Эмма бирине совгат этҗек болсаң, олам уҗыпсызҗа болуп чыкса, муны халайыгың өңүнде жар эдип дурмагын, иле рысва болмазлыгың үчин, гизлинликде бирине маслахат салгын, шейтмесең, бир тарапдан шалыга лайык гелмейән совгат этдигиң болар, бейлеки тарапдан болса өзүңи халка налажедейин эдип танатдырдыгың болар.

Мен секиз йыллап Газнада Солтан Мадудың[128] элинде недим болдум, онда мен үч саны зада душмадым: биринҗиси, берйән совгады ики йүз динардан аз болса, оны хич вагт өзи бермезди ве ач-ачан жар этмезди, башга бир адамың үсти билен берерди. Икинҗиси, ол хич хачан дишини сыртардып гүлмезди. Үчүнҗиси, гахары геленинде хич киме кәйинмезди. Бу үч хәсиетиң үчүси-де дийсең говудыр. Эшидишиме гөрә, Рум патышасында хем бу үч хәсиет бармыш. Эмма оларда арап-аҗамда ёк адатлар бармыш. Меселем, Рум патышалары бирини өз эллери билен урса, ол адамы тә өлйәнчә хич кимиң урмага богны ысмандыр. «Оны пылан патыша өз эли билен урупдыр, оны урмак үчин шол патыша ялы патыша болмалы» дийипдирлер.

Инди ене өз гүррүңимизе гайдып гелелиң. Сахават хакында сөхбет ачып, мен саңа зорлук билен җомарт болгун дийип билҗек дәл, себәби аслында болмаса, бу болҗак зат дәлдир, йөне, иң болманында, сен мениң айдышым ялы этгин, халайыга пыглыңы ач-ачан билдирмегин. Чүнки сахават этмесең, бүтин халк сени йигренер, эгер саңа бада-бат бир зат эдип билмеселер-де, душман хуҗуме гечененде сениң үчин җанларыны гурбан этмезлер ве сениң душманларың достларына өврүлерлер.

Шалык шерабының мес этмегинден сересап болгун ве алты саны шерти: ёвузлык, адыллык, җомартлык, яткешлик, сабырлылык ве догручыллык хәсиетлерини элден бермегин. Ша бу алты хәсиетиң екеҗесинден җыда дүшсе, шалык серместлигине голай дурдугыдыр. Шалыкдан мес болан ша болса диңе шалыгы элден гиденден соң айыляндыр.

Патыша болсаң, гапыл болмагын, дүнйә шаларының халларындан, оларың эдйән ишлериндeн бирсыхлы хабарлы болуп дургун.

Хекаят. Мен өңки эмир, мерхум атамдан эшидишиме гөрә, Фахраддоул[129] өз доганы Азудаддоулдан[130] гачанындан соң хич ерде мекан тапмандыр, ол аман дилемек үчин бабамың — Кабус патышаның янына гидипдир. Бабам оңа аман берипдир, кабул эдип хормат-сарпа гоюпдыр, бибими аяллыга берипдир ве шол тойда дийсең шадыхоррам болупдыр, чүнки энем Фахраддоулың дайзасы, атам Фахраддоул икиси болса Хасам Фирузаның[131] гызларының оглулары экен. Соңра Азудаддоул Шемс-ал-Меалының үстүне илчи иберипдир, элине-де хат берип гойберипдир, ол хатда бирибары тарып эденинден соң шейле дийип языпдыр: Азудаддоул саңа көп-көп салам иберйән ве ырадарым эмир Алы шол ере барыпдыр, сиз билен бизиң арамыздакы достлугы, доганлыгы болса өзүң билйәрсиң. Бизиң ики тайпамызам бирдир, ол ырадарым болса маңа душмандыр, сен оны тутуп, мениң яныма ибермелисиң. Бу ишиң үчин юрдумызың хайсы велаятыны халасаң, совгат берейин, онсоң, достлугымыз өңкүденем пугталанар. Эгер бу рысвалык башыңа дүшмесин дийсең, онда шол ериң өзүнде оңа авы бергин. Шонда менем мырадыма етерин, сенем ѳетнамлыкдан гутуларсың, үстесине-де дийен велаятың сениңки болар дийййәр.

Эмир Шемс-ал-Меалы: «Эй тоба! Шейле сарпалы адамың мен ялы кишә бейле сөзлери диймәге оны нәме межбур этдикә? Мен рысвалыгы кыямата ченли бойнумда галжак бейле иши эдип билмен ахырын» дийипдир.

Илчи: «Эй агам, бейтмәвергин, эмир Алы, ягны Фахраддоул үчин Азудаддоуланы кемситмәвергин. Себәби бизиң патышамыз сени сүйтдеш доганындан эй гөрйәр» дийипдир ве хер хили эдип ант ичипдир: «Патышаның маңа хат берип, бәрик ёллан гүни ол гүррүңиниң арасында: «Мениң Шемс-ал-Меалыны нәхили говы гөрйәндигиме таңрының өзи белетдир. Пылан айдан пыланча гүн геченинден соңкы пылан шенбеде Шемс-ал-Меалының хаммама гидип, ортакы отагда тайып йыкыланыны эшиденимде, йүрегим гыйым-гыйым болды, шонда мен: «Эйсем кырк еди яшдан соң ол гүйжи гачар ялы шейле гаррайдымыка дийип ичими геплетдим» хем дийййәр» дийипдир.

Илчи бейле диймек билен, патышам сен хакда әхли зады билпәр дийжек болупдыр. Мунам оңа Азудаддоул өвреден экени.

Шемс-ал-Меалы шейле дийипдир: «Онуң өмри узак болсун. Бу мерхемети үчин менем оңа көп миннетдардырын. Эмма мен башга бир зат үчин хас көп гам чекйәрин. Сени бәрик ураган сишенбе гүни айын пыланчасында ол пылан көчеде пылан отурылышыкда шерап ичди, соңам Анушгекин билен гүррүңе гызып, пылан өйде ятып галды. Ол ярыгиже ериндер туруп, зенанларың болян жайына гитди, ол ерденем тамың үстүне чыкып, Хизран Авадәниң отагына гирди ве онуң биленем эсли вагтлап икичәк галды. Соңра тамдан салланып дүшжек боланында, аягы тайып йыкылды. Шонуң үчинем, мен оны гаты гайгы эдйән. Өз янымданам: «Кырк ики яшында бейле акылыны йитирәйшини, тамдан дүшүп билмез ялы дережеде-де бир шерап ичмек болармы? Онсоңам, гижәң бир махалы ериңи үйтгедип йөрмек нәмәңе герек? Ине, шейдип йөрсең, ирде-гичде бир задың үстүнден баржагың хак» дийип ичими гепледйәрин.

Шейле диймек билен, ол илчә оларың халындан хабарлыдыгыны билдирипдир.

Ер йүзүндәки патышаларың халындан хабарлы болшуң ялы, өз юрдуң, гошуның, раятларың хал-ахвалларыны хем билип дурмалысын.

Хекаят. Оглум, билер болсаң, доганогланың солтан Мавдут ибн солтан Масудың заманында мен Газна гитдим. Ол мени хеззет-хормат билен гаршы алды. Эсли салым геченинден соң, маңа ыкжам беллет болуп, өзүне баш недим эдип алды, баш недимиң везипеси болса элмыдам онуң билен биле ийип-ичмели. Шонуң үчинем, мен бейлеки недимлериң барлыгына-ёклугына гарамаздан, нахар ийлип-ичилйән вагты хемише онуң янында болмалыдым.

Гүнлерде бир гүн ол ир билен шерап ичип, мес болды, кейпли халына-да гошуның тәлимине томаша эдип, халкы кабул эдип башлады. Халайык гелип, баш эгип, чыкып гидип дурды. Абдырызак ибн Хасан эл-Мейменди[132] атлы бир улы хожа гелди, ол шаның везириди, хожа гелди-де, шаның янына гечип отурды. Аз вагтдан соң көшгүң шугулы гелип, салам берди ве хадим Алы ибн Раба[133] бир хат берди, олам оны солтана гечирди. Патыша хаты окап чыкды-да, вези-

ре тарап өврүлип, шейле дийди: «Индики гезек хатыны ядилирәк язар ялы, бу шугула йүз гамчы урмагы табшыр. Бу ерде ол: дүйн Газнада он ики муң өйде кейп чекилди — дийип языпдыр. Мен болсам ол жайларың кимиңкидигинем, хайсы көчелердедигинем билемок. Нәме этсең, эдип отурмалы». Везир: «Шахыншахымызың өмри узак болсун, шугул дүшүнмеси аңсат болсун дийип, хаты гысгажык языпдыр. Эгер ол бар болан зады жикме-жик язан болса, бу тутуш бир китап боларды, онсоң, оны бир гүнде, ики гүнде окап чыкжак болсаңам, аңсат дүшжек дәл. Белкәм, шаның рехми инип, онуң гүнәсини өтер, мен болсам она индики сапар хатыңы жикме-жик яз дийип табшырарын» дийипдир. Патыша: «Ери, боля-да, бу гезек гүнәсини өтйән, йөне индики гезек ол, гой, хожаның айдышы ялы этсин» дийипдир.

Шонуң үчинем, сениң гошуның ве раятларың хал-ахвалларындан говы хабарлы болмагың, өз юрдуң хакында, айратын хем онуң везири хакында әхли затлары билмегиң зерурдыр, везир хатда бир овурт сув ичсе-де, сен хабарлы болмалысың. Чүнки сен бүтин ханы-маныңы оңа табшыряң, онсоң, ондан хабарлы болмасаң, сен диңе везирден дәл, эйсем ханы-маныңдан хем бихабар болуп чыкяң. Төверекдәки юртларың өзүң ялы патышалары билен дост болжак болсаң, ымыклы дост болгун, душман болсаң хем, ымыклы душман болгун. Эгер өз гарындашларың билен ач-ачан душманчылык эдип билйән болсаң, онам гизлин этжек болмагын, себәби мен бу хакда-да бир гүррүң эшидипдим.

Хекаят. Шол эшиден гүррүңиме гөрә, Исгендер өз душманларының бири билен дөвүшмәге гитмекчи болупдыр. Шонда оңа: «Эй хөкүмдар, сениң душманың гафлат укусындадыр, дүнйәден хабары ёкдур. Онуң үстүни гиже гапыл басмак герек» дийипдирлер. Исгендер: «Намартлык билен еңиш газанан шадан ша болмаз» дийип жогап берипдир.

Шалыкда улы-улы ишлер битирмеги адат эдингин, чүнки шалар хемме кишилерден кетде болярдыр, онуң сөзи-де, иши-де хеммелеринкиден пархлы болмалыдыр. Шейлелик билен, онуң дабарасы даг ашып, улы ил шаның сөзүниң, ишиниң бейиклигини васп эдер. Лагнат сиңмиш көпей оглы Фараон[134] хем бивиң хөкмүрован ярaданымыз хакында айдылян роваятдакы: «Мен сизиң әгирт улы аллаңыздырын» диен белент мертебели сөзи айтмадык болса, Гурханың бу аяты кыямата ченли ятланмазды, ол нежис мелгуның ады хем хич ерде тутулмазды. Шонуң үчин, сен мениң айдышым ялы этгин, сахаватсыз шаның шан-шөхраты болмаз, бирем өз чекен голуң гадырыны билгин, сарпасыны саклагын, чем гелен зада голуңы чекип, мөхрүңи басып отурмагын. Диңе улы серпай япып, улы дөвлет совгат эдениңде перман берип, голуңы чекгин. Бирем вада берсең, дүйпли себәби болмаса, оны бозужы болмагын. Чүнки вадада дурмазлык хемме киши үчинем гелшиксиздир велин, патыша үчин улы айыпдыр.

Патышалыгың шертлери, ине, шулардыр. Бу жуда хупбатлы ишем болса, мен сөзүң гердишине гөрә, өз билдигимден, ол хакда-да сөхбет эйләп яздым. Йөне сен дайханчылык ялы я-да башга бир шолар ялы кәре улашсаң, ишлериң ровач болмагы үчин оларын хем када-кануныны билмелисиң. Галаныны хем, гой, бирибарың өзи оңарсын.

Кырк үчүнжи фасыл

ДАЙХАНЧЫЛЫК ВЕ БЕЙЛЕКИ БИЛИӘН ИШЛЕРИҢ КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, эгер сен обалы болсаң, херки задың өз вагтыны билмелисиң. Нәме экмекчи болсаң, вагтында экмелисиң, хер бир экини вагтындан он гүн өң эксең, бир гүн гижә галаныңдан хас говудыр. Хожалык абзалларыңы саз саклагын, өкүзлериңи сайлап алып, оларың от-иймини бол этгин. Сүриңде хемише әтияч үчин гоша өкүз дурсун. Сүрүм вагты өкүзлериң бири хассалайса, ишиң бөкделип, экмели мөхлетиң гечмесин.

Экин-тикин вагты ериңи бирсыхлы сүрүп дургун, гелҗек йылың гамыны шу йылдан эдип ураагын. Экин экҗек ериңи ыкҗам билгин, шейтсең, ол өзүни хем экләр, сени хем. Ер өзүни эклəп билмесе, сени хем эклəп билмез. Дайхан хожалыгындан пейда гөрейин дийсең, абаданчылык ишлери билен мешгул болгун.

Эгер базар сенеткәрлериңден болсаң, хайсы сенедем болса, алыжың көп болар ялы, эден ишиң чалт хем сүннәли болсун. Эдйән ишиңи гоңшуларыңкыдан ибалы этгин, көп газанжа ковалашмагын. Бир сапарда он газанянчаң ики гезек бәш-бәшден газанайгын. Дава уруп, гөзе-баша дүшүп, мүшдериңи гачырмагын, шейтсең, көп адам сениң билен алышып-бершер, рысгалың алнында болар. Бир зат сатҗак болсаң, алыжы

билен (адыны айдып) хошамай болгун, оңа «агам», «иним», «достум» дийип йүзленгин. Гүлер йүзли, мылакатлы болсаң, сатян задың чалт гечер, йүз-гөзүңи гамашдырып отурсаң велин, эдениң терсине болар.

Эгер сен мениң айдышым ялы этсең, алыжың көп болар, бейлеки хүнәрментлериң саңа гөзи гидер, шейдибем, сен әхли хүнәрментлериң ичинде иң беллиси ве мешхуры боларсың.

Хемише догручыл болмагы, онда-да сатян задың барада догручыл болмагы өзүңе адат эдингин. Хусытлыкдан даш дургун, йөне тархандөкерем болмагын. Өзүңден песлере совгат-серпай эдип, өзүңден кетдәниң гөвнүни тапжак болгун. Өзүңден эҗизлери ыңжытмагын, аял-оглан-ушаклары сөвдада алдамагын, гарыплардан артык алмагын. Сыпайы адамлар билен давалашмагын. Хормат-хатыралы адамлар билен эдепли гүрлешгин, патыша бабатда ак йүрек болгун, йөне оңа хызматкәр болҗак болуп җан этмегин. Харбылара якынлашмагын. Сопулар билен иш салшанында, өзүңем арасса сопы болгун. Терезиңи, дашларыңы говы саклагын. Өйүңде икийүзлилик эдип, гирдежиңи икә бөлмегин. Ёлдашларыңа икилик этмегин. Нәме тайярласаң, башы чыкян үчинем, башы чыкмаян үчинем дең тайярлагын, мыдам элиң арасса болсун. Мүмкинчилигиң болса, карз бермекден әтияч этмегин, ялану-чындан ант ичмегин, сүйтхорлукдан дашрак дургун ве алыш-беришде җуда ынсапсыз болмагын. Пукара я соватсыза карз берсең, онуң саңа берере задының ёкдугыны хем билйән болсаң, хөтҗетлик эдип, алгыңы бирсыхлы диләп дурмагын. Алланың ишиңи ровач этмеги, сөвдаңда берекет гапмагың үчин мыдам калбың пәк болсун. Шейле хәсиетлери болан сенеткәр җуванмертлериң[135] җуванмерди болар.

Хүнәрментлериң хер бир ишинде җуванмертлиге ёл бардыр. Хүнәр үчин нәмелериң зерурдыгы барада мен эййәм гүррүң бердим, инди болса иң соңкы фасылда, худай ёл берсе, җуванмертлик үчин хер сенетде зерур болан затлар барада гүйҗүмиң етдигинден сөхбет ачмакчыдырын.

Кырк дөрдүнжи фасыл

ЖУВАНМЕРТЛИК КАДАЛАРЫ ХАКЫНДА

Оглум, билип гойгун, жуванмертлиге далаш гурсаң, озалы билен жуванмертлигиң нәмедигини ве нәхили эмеле гелендигини билмелисиң.

Билер болсаң, ынсанлара махсус үч саны хүй-хәсиет бардыр, сен шол хүй-хәсиетлер менде ёкдур диййип билжек адамың үстүнден бармарсың. Аллатагаланың бу үч хәсиети ончаклы көп адама берменлигине гарамаздан, хеммелер: даналарам, акмакларам, наданларам бу бабатда ярадандан разыдырлар.

Эмма бу үч хәсиет берлен адамлар аллатагаланың эй гөрйән бенделери хасап эдилмелидир. Ол хәсиетлериң биринжиси акылдыр, икинжиси догручыллыкдыр, үчүнжиси болса ынсанперверликдир.

Халкың болшуны үнс берип сынласаң, өзүни акыллы, догручыл ве ынсанпервер хасап этдйән хич ким яланданам олара ковалашян дийййән дәлдир, чүнки дүнйәде шол үч хүй-хәсиет болмадык екеже-де жанлы-жандар ёкдур. Эмма леллимлик ве күтеклик ынсанларын көпүси үчин буларың эсасы ёлуны япып гойяндыр. Аллат[illegible]ала ынсаны айры-айры сыналарын йыгындысы хөкмүн[illegible]е ярадандыр, онсоң, сен она күлли әлем дийсен күлли әлем, кичижик дүнйә дийсеңем, кичижик [illegible] [illegible]ерсин, мунун хич хили тапавуды ёкдур [illegible] [illegible] тешинде тебигы гүйчлеринем, асманын[illegible] [illegible]зларынам, мадданыңам, элементлериңем, шекиллериңем, жаныңам, акыл-пайхасынам бөлеклери бардыр. Буларың херси өзлүгинде дүзүмине гөрә дәл-де, дережесине гөрә, айры-айры дүнйәдир, ынсанам бу дүнйәлериң йыгнанмасындан ве жеминден ыбаратдыр. Диймек, ярадан бу дүнйәлери бир ере топлап, олары бир-бирлери билен ыкжам багланышдырыпдыр. Гөрүп билшиң ялы, бу улы дүнйәде асманыңам, йылдызларыңам, тебигы гүйчлериңем арасында багланышык бардыр, олар аслында дүрли-дүрли болсаларам, бир-бирлерине гарашлыдырлар. Мысал үчин, от билен сув әхли бабатларда бир-бирлерине гапма-гаршыдырлар, ер билен хова-да бир-бирлерине гапма-гаршыдырлар. Шонда ер сув билен одуң арасындакы деллал болуп арабагланышыга өврүлйәр. Ер гурулыгы боюнча от билен гатнашыкдадыр. совуклыгы боюнча сув билен гатнашыкдадыр. Сув совуклыгы боюнча ер билен, юмшаклыгы боюнча хова билен гатнашыкдадыр, хова юмшаклыгы боюнча сув билен, йылылыгы боюнча от билен, от аслында эфир билен, эфирем йылдызларың ве асманың шасы Гүнеш билен, Гүнеш болса субстанциялылыгы боюнча мадда билен, маддалыгына гөрә болса, нур сачма билен багланышыклыдыр, чүнки Гүнешиң субстанциясы бәшинжи элементдендир[136]. Мадда иң ёкаркы эманация аркалы жан билен, жан болса акыл-пайхас билен багланышыклыдыр.

Себәп, нетиже, шейле хем хадысалар арасында мадда ве гүйже гөрә багланышык бардыр. Эгер нетиже шол гатнашык серишдеси аркалы мадда ве гүйч алмаса, араларындакы гатнашык бозуляндыр. Шейлеликде, тебигат пелекден, пелек затдан, зат жандан, жан пайхасдандыр. Галанларыны болса деңешдирме аркалы селжергин.

Онсоңам, ынсанын беденин[illegible]е түмлүкдир агырлыкдан йыгнанан затларың бар[illegible]ы тебигы гүйчлерден йыгнанандыр. Шекиллер, йү[illegible] яшайыш, гүйч, херекет пелеклерден; бәш саны бед[illegible] дуйгусы: эшидиш, гөрүш, ыс алыш, тагам дуюш [illegible] дуйгулары маддадан йыгналандыр, хуш. [illegible] ойланма, хыял этмек, сөз сөзлемек жанлар[illegible] [illegible]лендир. Ынсанын бедениндәки гелип чык[illegible] [illegible] гөркезип болмаян иң леззетли [illegible] [illegible] ынсанпер-верликдир, дана[illegible] [illegible] [illegible] хем [illegible]

дыр. Буларың хем барының эсасында пайхас ятандыр, буларың барчасы ынсан беденинде иң белент пайхасың саясында эмеле гелендир.

Шейлеликде, беден жана, жан руха, рух болса акыла гөрә яшаяндыр. Кимиң беденинде херекет бар болса, диймек, ол ерде хөкман яшайыш болаймалыдыр, ким геплейән болса, ол ерде хөкман жан болаймалыдыр, ким гөзлегде болса, онда хөкман пайхас болаймалыдыр. Мунуң өзи әхли адамларда бардыр. Эмма тен билен жаның арасында хассалык пердеси эмеле гелен халатында деңаграмлылык гатнашыгы говшаяр, жандан бедене мадда, ягны херекет кувваты говшанок. Кимиң жаны билен рухуның арасында агырлык пердеси эмеле гелсе, онда рухдан жана хич хили мадда, ягны бәш дуйгы гечйән дәлдир. Кимиң рухы билен акылының арасында гараңкылык ве дүшүнмезлик пердеси эмеле гелсе, ол ерде руха акыл-пайхасдан хич зат, ягны дүшүнже, чөзгүт, адамкәрчилик ве догручыллык гелип говушян дәлдир.

Диймек, хакыкатдан-да, акыл ве адамкәрчилик душмаян хич бир беден ёкдур. Эмма руханы ёлларың бейик гүйчлер үчин япык боланлыгы зерарлы ымтылманы дуйсаңам, манысыны билмерсиң. Диймек, дүнйәде адамкәрчилиге ымтылмаян киши ёкдур. Йөне велин, оглум, сен бейлеки кишилер ялы болмагын, манысыз ымтылма баш гошмагын ве өвренмек, селжермек аркалы руханы ёллары бейик гүйчлер үчин ачык саклагын, гой, сениң херекетиңде ымтылма дәл-де, бир маны болсун.

Йөне велин, оглум, билип гойгун, дана адамлар ынсанлык билен акылдан жисиме дәл-де, сөзлере югрулан бир гудрат ярадандырлар, адыны-да ынсанлык дийип гояндырлар. Онуң бедени, жаны, дуйгулары, рухы сыпатлары болуп, оңа: «Бу гудратың бедени жуванмертлик, дурмушы догрулык, яшлыгы даналык, рухы сыпатлары гөзеллик болмалыдыр» дийипдирлер. Өзүнем адамлара бөлүп берипдирлер. Адамларың бир топарына беден дүшүпдир, бейлеки бир топарына тен ве жан дүшүпдир, ене бир топарына рухы сыпатлар дүшүпдир. Пайларына хич зат душмедиклер сербазлар, айярлар ве базар әхли болуп чыкыпдыр. Ил-халк олара «жуванмерт» адыны берипдир. Тен ве жан дүшен топар дашкы билимлери әле алан адам-

лардыр ве пукара сопулардыр, ил-халк олара «захидлер» (акыл етиренлер) ве «үрефалар» (кайыл боланлар) дийип ат берендир. Тен, жан ве дуйгулар дүшен топар философлар, пыгамберлер ве кераматлы адамлардыр, миллет олара «даналар» адыны дакыпдыр. Тен, жан, дуйгы ве рухы сыпат дүшен топар мелайыклардыр, ынсанларың ичинде пыгамберлиге етишенлердир. Пайларына жуванмертлик дүшен топарам шол топар билен баглыдыр. Хакыкатда болса жуванмертлигиң эсасында үч зат ятандыр: биринжиси айданыңы этмекдир, икинжиси хакыкатың тарапында дурмакдыр, үчүнжиси сабырлы болмакдыр, чүнки жуванмертлиге дахыллы әхли айратынлыклар шу үч хәсиет билен бaгланышыклыдыр.

Инди болса, оглум, дүшүнмеси четин болан бу үч хәсиети шол үч топара бөлүп, оларың херсиниң эсасыны ве дережесини дүшнүкли эдип беян эйләйин.

Беллик. Билер болсаң, айярларың иң жуванмерди телим саны говы хәсиети болан адамдыр. Ол хүнәрлидир, йүреклидир, хер ишде сабырлыдыр, сөзүниң эесидир, гөзи док, калбы пәкдир, хич киме яманлыгы ёкдур, достуның бәхбиди үчин өзи зыяна галмага кайылдыр, есирлери ынжыдян дәлдир, гарыпгасарлара хайыр-сахаватлыдыр, бетпәллери бет ишлерден саклап, догрусыны айтгычдыр, гадыр билйәндир, дуз иен ерине хыянатсыздыр, ягшылыга яманлык эдйән дәлдир, дили сүйжүдир, яман иши-де ягшылыга ёружыдыр. Үнс берип сынласаң, бу хәсиетлериң бары хәлки айдан үч хәсиетиме сырыгяндыр, бу барада бир хекаят хем бардыр.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, бир гезек Кухистанда айярларың бир топары отуран экени. Шол вагт бир адам гелип, салам берипдир-де: «Мен Мерв айярларының илчиси боларын, менден сизе салам гөндерип, Кухистанда шулар ялы, шулар ялы айярлар бардыр, бизиң бир адамымыз сизиң яныңыза баржакдыр, бизиң соражак бир задымыз бардыр, эгер бизиң совалымыза догры жогап берсеңиз, шол жогап хем бизиң гөвнүмизден турса, онда биз сизиң хекемлигиңизи боюн алжакдырыс, догры жогап берип билмесеңиз, онда сиз бизиң рустемлигимизи боюн алмалысыңыз — дийдилер» дийипдир. Оңа: «Айдыбер» дийипдирлер. Олам шейле дийипдир: «Олар: жуванмерт-

лик нәмедир, асыллылык билен бедасыллыгын тапавуды ничикдир? Бир айяр ёлуң гырасында отуран болса, бир адамам шол ерден геçип гитсе, бирнеме соңра-да башга бириси сырма гы... гелип, ондан: «Бу ерден пыланкес гечдими?» дийип сораса, шол отуран нәме дийип жогап бермелидир?» дийип сорарлар. «Догрусыны айтса-ха, шугулчылык болжак, ялан сөзлесе-де, яланчылык болжак, ики тарапыны сындырмазлык болса айярлыга гелишжек зат дәлдир диййәрлер».

Кухистаның айярлары бу совалы эшидип, бир-бирлериниң йүзлерине середишипдирлер. Оларың арасында Фазль Хамаданы диен бир адам бар экени. Ол еринден турупдыр-да: «Мен айдайын» дийипдир. «Айт» дийипдирлер. Олам: «Асыл жуванмертлик айданыңы этмекликдир, асыллылык билен бедасыллыгың тапавуды болса сабырлылыкдыр. Айярын жогабы хем шейле болмалыдыр: ол отуран еринден бир әдим бейләк чекиләге-де: «Мен отуралым бәри-хә шу ерден адам оглы геченок» диймелидир, шонда онун догрусыны айтдыгы болар».

Бу сөзүң манысына дүшсең, жуванмертлигиң хем манысына дүшүнерсиң.

Сербазларың хәсиетлери. Айярлыкда бар диен жуванмертлигим сербазларда-да бардыр, бу шерте уймаклык оларда хас-да улы канун сайыляндыр, чүнки сербазлык хас кәмиллешен айярлыкдыр. Эмма сербазда гечиримлилик, мыхмансөерлик, сахаватлылык, миннетдарлык, пәкизелик, яраг ишлетмек уссатлыгы хас артыкмач болмалыдыр.

Эмма аяллара ковалашмак, текепбирлик, хызмата гайымлык, гызмалык сербаз үчин говы гылыгам болса, айяр үчин уят сайыляндыр.

Жуванмертлик базар әхли үчинем хөкманы шертдир, йөне бу барада биз сенетчилик барадакы фасылда гүррүң эдипдик.

Дин таглыматчыларының хәсиети. Адамкәрчилик үлүңинден пайларына тен ве жан дүшен топар, айдышым ялы, дин ылмының сахыплары билен пукара сопулардыр. Халайык оларың жуванмертлигини билимдир кайыллык атландырыяр. Бу топарда жуванмертлик хас көп болмалыдыр, чүнки жуванмертлик — шекилиң тенидир, догручыллык онуң жаны-

дыр, олара болса яшайыш, ягны догручыллык дүшендир. Шонуң үчин, шейле адамлар билен иш салшанында, сыпайычылыгы унутмагын, себәби олар дини таглыматлары билйән адамлардыр ве асылзада уламалардыр. Кимиң шейле сыпатлары бар болса, олар мылайым гүрлешмеги, адамың гөвнүнден турмагы, пейдалы ишлер битирмеги, барына кайыл болмагы жуда говы башармалыдыр. Олар динде дурнуклы болмалыдырлар, йүз гөрүжиликден гача дурмалыдырлар, ынамдан өзге меселелерде хич хачан гахарланмалы дәлдирлер, башга диндендиги үчин бириниң гизлин сырыны аян эдйән дәлдирлер, жезаландырмак үчин халайыга питива берип, оны шәрик этмели, ант ичмели дәлдир. Питива (канун окап) билен халкың гөвнүне дегмели дәлдир. Бири бир хата эдип, онуң янына гелсе, олам оны дүзетмегиң тәрини билйән болса, ол оңа гиң гөвүнлилик билен ёл салгы бермелидир, хошамайлык билен мөхүмини битирип гойбермелидир. Дини дүнъе малына-да чалышмалы дәлдир, өз теркидүнйәлигини халкың гөзүне дүртжек болуп дурмалы дәлдир. Ягшы ат газанмак үчин абрая чапмалыдыр, хаталы адамы гүнәси үчин жемагат өңүнде рысва этмек айыпдыр. Эгер ол бирине несихат берйәркә игенмели болса, онда муны мәрекеде дәл-де, икичәкликде этмелидир, чүнки мәрекеде игенмек зулумдыр жебир сайыляндыр. Хич хачан адам ганына галмалы дәлдир, бир кесиң өлүме лайыкдыгыны билип дурса-да, оны өлүме бермели дәлдир, чүнки өлүлер дирелйән дәлдир. Мезхебиң айрылыгы үчин хич киме капыр диймели дәлдир, чүнки капырлык мезхебиң дәл-де, диниң терс йүзүдир. Ол бихабар китапларыны, билмейән затларыны ялана чыкаржак болуп азара галмалы дәлдир, онуң билмейән затлары терса болманам билер. Халайыгы гүнә ишлерден горап сакламалыдыр, йөне хөкүми гүйчлиниң рехим-шепагатындан умыдыны үзйән дәлдир. Бу сыпатлары болан фатых (канунчы) ве захыд (худайхон) хем мертдир, хем гайратлыдыр.

Тәсәввуф (сопулар) әхлиниң сыпатлары. Тәсәввуф әхлиниң дәп-дессурларыны, када-канунларыны ве яшайыш шертлерини оларың өзлери: Устат Абылкасым Абдылкерим Кушейри[137] «Ресаили адаб-эт-тәсәввуф» («Сопучылык кадалары хакында на-

ма») китабында шейх Абулхасан ал Мукаддеси[138] «Беян-эс-Сафа» («Пәклигиң беяны») китабында, Абул-Мансур ад-Димишки[139] «Китабул-Беян фи кәшфил-аян» «Азамат» («Бебиклис») китабында ве Алы Вахыды[140] («Аян затлары йүзе чыкармагың беяны») китабында языпдырлар. Мен бу ерде шол пелсепелери долы беян эдип билжек дәл, себәби олар бейлеки шыхларың китапларында беян эдилипди. Мениң болса бу китапдан максадым несихат берип, сениң ровачлыгыңы газанмакдыр. Шоңа гөрә-де, бирден олар билен отурып-турушмалы болайсаң, сен не өзүниң олара, не оларың саңа йүк болмазлыгыны газаныбилсең, мен бу барада хем өз боржумы ерине етирдим хасап эдердим.

Мен шу хили адамларың-да жуванмертлик сыпатлары барада саңа гүррүң берсем диййәрин, чүнки өзлерини хеммелерден ёкары тутуп, хеммелерден артык сайян адамларың арасында олар ялы пәк ве таква ягдайда бейле жебри-жепага сезевар болян башга адам тапылмаса герек.

Эшитмишиме гөрә, бу ёлы илкинжи ачан Узейр пыгамбер болупдыр, гой, онуң иманы хемрасы болсун, ол өз деврүнде пәклик бабатда шейле дережә етипдир велин, ехудылар оны алланың оглы атландырыпдырлар, гой, шейле ехудыларың агызлары гум гарбасын.

Эшидишиме гөрә, пыгамбериң деврүнде онуң сахыпларының арасында он ики саны «суффе сахыбы» ямалы гейимде гезер экени. Пыгамбер олар билен йыгы-йыгыдан сөхбетдеш болуп, олары дийсең говы гөрер экени. Шонуң үчинем жуванмертлик шертлери бейлеки адамлара гараныңда, бу адамлар үчин кын болупдыр. Бу адамларың адатлары, дәп-дессурлары, асыллылыклары ики хили болупдыр: бири пукара сопулара хас болса, бейлекиси ашык сопулара дегишли болупдыр. Мен буларың икиси барада-да саңа гүррүң бермекчи. Билип гойгун, чын дервүшлик хич бир затсыз дервүшликдир, чүнки затсызлык ве екелик хут тәсәввуфың өзүдир.

Х е к а я т. Эшидишиме гөрә, бир сапар ики саны сопы гидип барян экен, оларың бириниң хич зады ёк экени, бейлекисиниң болса бәш динар пулы бар экени. Ёксул сопы хич затдан хедер этмезден, аркайын

йөрәп гидипдир, нирә барса, шол ерде-де гыпынч этмән мекан тутупдыр, гөвнүниң ислән еринде ятып-турупдыр. Бәш динарлы сопы болса горкусындан хич ерде ятып билмәндир, эмма пулундан-да айрылышып билмәндир. Ахыр олар бир гуйының башында дүшләпдирлер. Ол ер дийсең горкунч ве ёл телим тарапа айрылып гидйән экени. Ёксул сопы нахарыны эдинипдир-де, сүйжи ука батыпдыр. Бәш динарлы сахып болса горкусына чирим хем эдип билмәндир, хер дайым-хер дайымам: «Нәтсемкәм? Бәш динар гызылым бар, бу ерем хатарлы ер, сен-ә ятяң велин, мениң гөзүме чиш какылан ялы, не ятыбилйән, не гидибилйән» дийипдир. Затсыз сопы: «Ханы, шол бәш динарыңы бәрик бер» дийипдир. Ол пулуны ёлдашына бермели болупдыр, затсыз сопам пулы алагетдин, гуя атыпдыр ве: «Ине, инди беладан дындың, аркайын ят-да, укыңы ал, мүфлис мис галада боляндыр, ягны мүфлисе зовал ёкдур» дийипдир.

Әхли шыхларың пикирине гөрә, тәсәввуф ёксуллык, алланың эденине кайыллык ве пугта ынанмак ялы үч затдан ыбаратдыр. Эгер сен херки зада бир назар билен баксаң, дерди-белалардан узакда боларсың, хич бир ишде бөкденчлиге учрамарсың, тарыкатың манысы хем шундадыр. Диймек, аллатагала сыгынян хер бир дервүш достунын, гарындашының бәхбидини арап душманчылык этсе-де, өз бәхбидине чапып, хич кес билен душманчылык этмели дәлдир. Ол гөриплик ерине хемише: «Нәме үчин мениң доганым менден говы дәл?» дийип ойланмалыдыр. Мен-менлиги унутмалыдыр, ислегдир максады терк этмелидир, өзүнден гечмелидир, херки зада ёксуллык ве худаның эденине кайыллык билен назар салмалыдыр, хич кесе гыя бакмалы дәлдир, шек, шүбхе, гүман ялы затлардан эл чекмелидир, чүнки шек-шүбхә ёл бермейән назар унамак диймекдир. Хич ким оңа гаршы дуруп билмез, чүнки хакыкатың дүйп манысы икилиги рет этмекдир, ынамыңкы болса гапма-гаршылыгы ёк этмекдир.

Оглум, билип гойгун, кимде-ким ынам билен аягыны сува сокса, аягының астындакы сув буза дөнйәндир. Бу барада сөхбет ачсалар, мүмкин болмаса-да, акылың оны рова хасаплаяндыгыны билип гойгун. Эгер-де сен бир зада йүрегиң билен ынанян болгун.

сан, оны инкәр этмегин, оңа бетгүман болмагын. Йүрек билен ынанмак диймек бир зады акыл я гүйч билен йүреге сыгдырмак диймек дәлдир, ол я аллатагала тарапын берилйән затдыр, я-да адамың өз аслында бардыр.

Дервүш диййип әхли зада ынамлы середйән, горкы-үркүден даш дуруп, ичи-дашы бирмеңзеш, хемише алланың бирлигине тен берйән адама диййәндирлер. Эмма дүшүнжелер оды ичинде янып-көйүп гитмезялы, ол өз этсем-гойсамларында бирнеме әтиячлы болмалыдыр. Бу тарыкат сахыплары дүшүнжәни гиден бир от хасаплап, сувы хем ялңыз теселли сайыпдырлар. Шоңа гөрә-де, олар айшы-эшрети, айдым-сазы теселли тапмак үчин уланыпдырлар, эгер дервүш окаян задыны хиңленип окамаса, ол хемише ой-пикирлер оды ичинде өртенип йөрендир. Төвхит (худайың бирлиги) хакында дүшүнжеси болмадык адам үчин саза гулак салмак, овазлы окамак кын боляндыр, чүнки олар онуң кежебесини өңкүден-де бетер ларыкдыряндыр.

Шых Ахы Зенганы[141] өмрүниң ахырларында сазы гадаган эденмиш. Ол: «Саз диениң бир сувдур, сув болса от болан ерде герекдир, сув буланып, лөдере эмеле гелер, эгер отуран элли адамың ичинде бири аташлы болса, бир адамың хатырасы үчин галан кырк докуз адамың үстүне сув гуймак герек дәлдир, шол бириңден сабырлылык, галан кырк докузысындан хем вепалылык талап эдәймек герекдир» диййипмиш.

Эгер дервүшиң калбында эдеп нуры ёк болса, онда оңа дашкы тербие герекдир, шейлеликде, ол хич болманында бу ики хәсиетиң бириниң ээси болар.

Диймек, дервүш таква, хошзыбан, зыянсыз, бет ишлерден гача дурян, тәмиз, канагатлы, догручыл болмалыдыр. Онуң сапарда ве башга ерлерде герек болан гошлары: хасасы, садака жамы, тәрет күндүги, намазлыгы, елпеважы, дарагы, иңне-сапагы, дырнак алян гайчысы үпжүн болмалыдыр, ол гейим-гежим тикмәге, эгин-эшик ювмага мәтәч болмалы дәлдир, гайтам ол бу барада доганларына көмек этмелидир.

Ол сыяхаты говы гөрмелидир, йөне сапара тенха чыкмалы, ханака еке гитмели дәлдир. Баша бела хемише ялңызлыкдан гелйәндир. Хангәхе[142] гиренинде, башгаларың ишине пәсгел бермели дәлдир. Аякгабыны чыкаранында, илки чеп аягының көвшүни чыкармалыдыр, геенинде болса, илки саг аягының көвшүни геймелидир. Кемери илдирилги болмалы дәлдир. Мәрекәниң ичине сокулып гирмели дәлдир. Халычасыны ниреде язып берселер, шол ерде отурмалыдыр. Отурмаздан өң ыгтыяр сорамалыдыр, ыгтыяр алып, ики рекат намазам окамалыдыр. Башга вагтлар гелип-гиденинде салам берсеңем боляндыр, бермесеңем. Йөне сәхер саламыны велин хергиз ятдан чыкармалы дәлдир.

Мәрекеде акыллы гүрлемелидир, сувүмсиз гүррүңлерден дашда дурмалыдыр. Якымлы гүрлемәни башармаса, гызыклы ахвалатлары ятламалыдыр, шейтсе, ханакада нәче көп болдугыча, шонча-да оны говы гөрерлер. Хич кесе гүррүңиңи зорлук билен диңлетмели дәлдир. Гожалара хормат гоймалыдыр, чүнки олар билен сөхбетдеш болмак хөкман дәлем болса, гожаларың сарпасыны сакламак хөкмандыр. Эден хер бир ишини бүтин халайыгың разычылыгы я табшырыгы боюнча этмелидир. Халайык игенсе, гүнәси болмаса-да, онуң гаңрышына гайтмалы дәлдир, гайтам ондан өтүнч сорамалыдыр.

Илиң үстүне ырсарап, чөвжәп дурмалы хем дәлдир, чүнки шейтсең, сенем аяп гоймазлар. Намазлыкдан кән дашлашмалы дәлдир. Бир зат баханалап, базара гатнап дурмалы дәлдир. Эгер-де бир ишиң башыны башлайын диййсең я өзүңе дегишли бир иши амала ашырайын диййсең, илден маслахат сорагын. Эгин-эшик геймек я чыкармак ислесең, жемагатдан я онуң кетхудасындан ругсат алмалыдыр. Намазлыгың үстүнде тирсеклэп ятмалы ве айбогдашыңы гурап отурмалы дәлдир. Жемагатдан биидин хырка йыртмалы дәлдир, илден яшырын хич зат, хатда бир маңыз хем иймели дәлдир, чүнки бу жуда биэдеплик сайыляндыр. Хич бир задың адыны дашкы гөрнүши боюнча тутмалы дәлдир, ил онуң адыны нәме диййип тутса, сенем шонуң ялы тутгун. Мәрекеде көп гүрлемели дәлдир. Эгер улы ил хыркасыны геййән болса, сенем гейгин, чыкарян болса, сенем чыкаргын. Башарсаң, хич кимиң хыркасыны йыртмагын ве еке өзүң хич зат иймегин, чүнки бу ики задың херсиниң өз угры бардыр, херъетен киши оны башарып дуран дәлдир.

Эле сув акытмагы мазалы билмелидир, аягыны башганың намазлыгының ве хыркасының үстүне басмалы дәлдир. Мәрекеде зовзулдап йөрмели я он[illegible] дашлашмалы дәлдир, өзгәниң еринде отурмалы дәл-дир ве йүреге дүшгүнч болмалы дәлдир, саз чал[illegible] айдым айдыланында, я хырка бөлүнйәркә, я бир [illegible]лы гүррүң эдилйәркә, кетхуда билен янкалашмалы дәлдир, еринден туруп, гыгырмалы, бидерек танс [illegible]мели дәлдир, эгниндәки гейимини йыртылса, оны дер-рев чыкарып, кетхуданың өңүнде гоймалыдыр. Эгер дервүш сени өвсе я саңа кәйинсе, оңа хошаллык бил-дирип, бир затҗагаз совгат бермелидир. Бир дервүш саңа хырка берсе, алып: «Хош гөрдүк» дийип өпмели-дир ве шондан соң оны ызына гайтармалыдыр. Эгер сен дервүш үчин бир иш этсең, оңа эгин-эшик тиксең я эгин-эшигини ювуп берсең, хошаллык билдирип, оны эссине говшурмалы дәлдир. Эгер сен бир дервү-ши ынҗыдан болсаң, деррев хатаңы дүзетмек үчин гөвнүни авламак билен болмалысың.

Эгер бири ягшылык этсе, дерхал хошал болуп, өвезини долмалыдыр. Башардыгынча хич кимден, ылайта-да дервүшден зат дилемегин. Ысфыганлылар дилемегине дилейәндирлер, эмма иле зат берйән дәл-дирлер, хорасанлылар дилейәнем дәлдирлер, берйә-нем, табарыстанлылар дилейән дәлдирлер, эмма бер-йәндирлер, пүрсйәнлер дилейәндирлерем, берйәндир-лерем. Эшидишиме гөрә, сопучылык илкинҗи гезек парсда дөрәпмиш.

Дервүш яшлыкда зәхмет чекип, кынчылыга вер-зиш болмалыдыр, гарранда болса бир күнчде мекан тутуп, өз пейвагтына яшамалыдыр.

Нахар вагты гарашдырман, деррев сачак башына гечмелидир. Отуранлардан өңүрти нахара эл узатма-лы, илден өңүрти болдум этмели дәлдир. Пайына дүшйән артык зада-да гөз дикмели дәлдир. Табшы-рык болмаздан, хич кими өз пайына шәрик этмели дәлдир. Эгер нәхошлук зерарлы нахар иймп билме-җек болса, ол сачак язылмаздан өң өтүнч сорамалы-дыр, сачак башында болса бу хакда хич зат айтмалы дәлдир. Эгер онуң агзы бекли болса, сачак язанла-рында агзының беклидигини дуйдурмалы дәлдир ве ил деңинде иййибермелидир. Тәрет гылмагы өвренме-лидир, аягыны намазлыгың ашагына сокуп отурмалы

дәлдир, тәрети чем гелен када боюнча гылмалы дәл-дир. Җуванмертлик, сопучылык, оларың када-канун-лары мениң шу айданларымдан ыбаратдыр.

Сопыпараз болмагың шерти болса шулардыр: сен сопуларың айлавлы сөзлерини әсгермезчилик этмели дәлсиң, оларың манысыны сорамалысың. Сопуларың сырларыны говулыгың аламаты саймалысың, меселем, динсизлиги иман хасап этмелисиң, гөчгүнли сөзлерини хич киме аян этмели дәлсиң. Бегенчли ишлерине бе-генип, гынанчлы ишлерини дүзетмәге чалышмалы-сың. Оларың янына барҗак болсаң, үсти-башың тә-миз болмалыдыр, эдеп билен отурып-турмалысың ве оларың хыркасына улы сарпа гоймалысың, оны гейип, сежде кылмалысың, ере оклап гойберибермели дәл-сиң, оны нәлайык ишлерде уланмалы дәлсиң. Башар-дыгынча ягшылык этмелисиң, сопуларың хыркалары-ны чыкаряндыкларыны гөрсең, сенем чыкармалысың. Эгер хырка кейпикөклүкден чыкарылан болса, чакы-лык, леззет-хормат аркалы онуң өвезини долмалысың, оны элиңе алып, өпмелисиң ве эесине гайтарып бер-мелисиң, эмма хырка чекишме нетиҗесинде чыкары-лып ташланан болса, әлбетде, оңа гошулмалы дәл-сиң, муны мүршидиң ыгтыярына гоймалысың ве ба-шардыгыңча дава эдйән сопуларың голайына бармалы дәлдир, барайсаңам, еринден гозганман отурма-лысың, меселәни өз-өзлери чөзйәнчә сесиң чыкарма-лы дәлсиң ве: «Намаз вагты болды, туруң, намазыңы-зы окаң» дийип, эмр этмели дәлсиң, ыбадат чагырма-лы дәлсиң, чүнки оларың хич хайсысы хич кесиң гөр-кезмесине мәтәч дәлдир. Оларың арасында көп гүлү-җи болмагын, йөне йүз-гөзүңи чытып, хырсыз хем гөрүнмегин, шу зейилли адамлара «ыгтыбарсыз» адам диййәндирлер.

Эгер элиңе сүйҗи бир зат дүшсе, азам болса, ола-ра элтип бергин, азлыгы үчин өтүнч сорагын ве: «Дог-ры, бу аздыр, йөне элибош гелмәнем мызайык бил-медим» дийгин. Сопуларың өлер ашы халвадыр. Бу барада мен бир шыгырҗыгам дүзүпдим:

Мен бир сопы адам, эй, нәзли нигәр,
Муны хемме билйәр, васпы дилдедир.
Додаклары халва кимин датлы, яр,
Багш эт лебиң — сопы ашы халвадыр.

Шейтсең, сен достларың иң кәмили хем догручылы

боларсың, чүнки жуванмертлик хем достларың догручыллыгы хут шундан ыбаратдыр.

Ынсанлык нышанындан пайына тен, жан хем дуйгы, ягны асыллылык, догручыллык, парасатлылык душенлер пыгамберлердир. Хайсы бендеде бу үч хәсиетин үчүсиде жем болса, ол хөкман я пыгамбер болмалыдыр, я-да несихатчы философ болмалыдыр, чүнки онда тен хем рухы укыпларың икиси-де бардыр. Тен укыбы догручыллык ве билимдир, рухы укып болса ылымдыр. Ылмың нәме үчин билимден ёкары тутуляндыгыны ве ылмың нәме үчин билмекден арзылы гөрүлйәндигиниң себәбини билмейән болсаң, мен бу сыры хем саңа ачып билерин. Билип гойгун, «марифат» («билим») парсча «акыл етирмек» диймекдир, акыл етирмек болса сениң бир зада акыл етирмек босагасындан белетлик дережесине етирмегини аңладяндыр. «Ылым» парсча «данеш» диймекдир, онуң көмеги аркалы сен таныш ве ят зада танышлык ве ятлык жәхтден долы гөз етирйәнсиң, онуң ягшылык ве яманлык дережелерини кесгитлейәнсиң.

Билип гойгун, долы гөз етирмек бәш хили боляндыр: «нәме?» ве «нәхили?», «нәче?» ве «нәме үчин?», ягны «нәме сен?», «сен кимсиң?», «нәме үчин сен?» ве «сен нәчесиң?».

«Нәме сен?» диен совала сен: «Мен пыланыны танаярын», ол «немедир» я «пыланыдыр» дийип жогап берерсиң. Бу «билимдир».

«Билимде», ягны акыл етирмекде хайванлар ынсанлар ялыдырлар, шоңа гөрә оларам өз иймитлерини, өз чагаларыны тапаяндырлар, адамларам, йөне адамларда мунуң дашындан пайхасам боланы үчин ол «нәмәниң» «нәхилидигини», «нәчедигини» ве «нәме үчиндигини-де» билйәндир. Эйсем сен гөрмейәрмиң: хайванлар тә келлелерини ода сокянчалар одуң авусыны дуймаярлар ве ондан чекилмейәрлер, чүнки олар одуң «нәмедигини» билйәрлер-де, «нәхилидигини» билмейәрлер. Ынсанлар болса онуң «нәмелигини-де», «нәхилидигини-де» билйәрлер. Шейдип, пайхасың нәме үчин билимден илери дуряндыгы аян болды. Шоңа гөрә, айдышым ялы, кимиң ылмы-пайхасы кәмил болса, ол пыгамберлиге лайыкдыр. Бизиң хайванлардан рүстем болшумыз ялы, пыгамберлер хем бизден рүстемдирлер. Хайванлар херки задың диңе

«нәмедигини» билйәндирлер, ынсанлар онуң «нәмедигини-де», «нәхилидигини-де» билйәндирлер, пыгамберлер болса ынсанларың иң кәмиллеридир, олар «нәмедигини-де», «нәхилидигини-де», «нәчелигини-де», «нәме үчиндигини-де», «себәбини-де» билйәндирлер. Хайван диңе одуң якып-яндыряндыгыны билйәр, ынсан онуң «нәхили якып-яндыряндыгыны» билйәр, иң кәмиллер болса «нәмәниң якып-яндыряндыгыны», «нәхили яндыряндыгыны», «нәме үчин яндыряндыгыны» ве «не себәбе яндыряндыгыны» хем билйәрлер.

Ынсанларың иң кәмили жуванмертлик тайдан етишенлеридир. Жуванмертлигиң кәмиллиги болса билимиң кәмиллигине баглыдыр, бу болса диңе пыгамберлерде бардыр. Пыгамберлер барыпятан руханылардыр, чүнки ынсанлык дережесинде пыгамберликден ёкары басганчак ёкдур. Диймек, ынсанлык нышанындан тен, жан, дуйгы ве хәсиет пай етен адамлар диңе пыгамберлердир. Хакыкатдан-да, ынсанлык нышанындан кимиң пайына ынсанлыга махсус болан бар хәсиетлер душен болса, оны «тәмизликден» башга хичват билен васп этмек болмаз, ондан ёкарда болса диңе шоңа меңзеши тапарсың, бу болса достлуклы гүрлешмек ве тежрибе аркалы мүмкиндир.

Кимде «тәмизлик» бар болса, ол өзлүгинде екедир, онуң нәмеси бар болса, ондан оңадыр, ондан нәме пейда болса, ол оны оңа межбур эдйәндир, ол кимде болса, ол онуң билен биле боляндыр, онуң сувы тәмиздир, пәли дүздүр, көмеги гиден-гитдидир, горкы-үркини билйән дәлдир, текепбир дәлдир, мәтәчликден дынчдыр. Ол барлыгыны ёклукдан тапяндыр, ёклук ичинде ёклугы үчин эбедидир, ёклукда барлыгы билен бардыр. Тәмизликде ченденаша тәмиздир, өзүни өзгелерде гөрйәндир, өзгелери болса өзүнден үзңеликде гөрүп билйән дәлдир, ол херки зада гөзи ёк гөз билен гараяндыр. Шоңа гөрә-де, бу зейилли адамлар ченсиз ёкары дережә, ченсиз бейик хормата мынасыпдыр.

Оглум, шейлеликде, нәме болсаң болгун велин, өңде болгун ве жуванмертлиге голай дургун. Диңе шейтсең, дүнйәниң илчиси болуп билерсиң. Хайсы гатлакдан болсаң болгун велин, жуванмертлик ёлуна дүшмекчи болсаң, хәзир болгун. Гөрмесиз затлардан, этмесиз затлардан, диймесиз затлардан хемише үч

задың: гөзүңи, элиңи, дилиңи хемише дашда саклагын. Үч зады болса хемише дост ве душман өңүнде ачык саклагын, олар өйүң гапысыдыр, нанлы сачагыңдыр, пуллы жүбиңдир.

Башарсаң, ялан сөзлемегин, чүнки бедасыллылыгың эсасы кеззаплыкдыр. Бир адам сениң жуванмертлигиңи ыкрар эдип, сен оңа иң эзиз адам болсаң, олам сениң иң говы гөрйән адамыңы өлдүрип, саңа иң улы душман болса, эмма өңүнде дыза чөкүп, гүнәсини боюн алса ве сени пена тутунса, сен онуң гүнәсини өтгүн. Бу ишиң үстүнде өйүң көййән хем болса, гөзүңи юмгун, горкмагын, эмма иң соңкы дамжа ганыңа ченли оны горагын, шейтсең, сен жуванмертлигиң чүр депесине чыкып билерсиң.

Бирем жаның сагка, берейиәмки арыңы ерине салжак болуп, адама хыянат этмегин, бу мерт кишә гелишйән зат дәлдир.

Оглум, бу көче узын көчедир, илатың хер бир гатлагының жуванмертлик хәсиетлерини (дүшүндирип) гүррүң бержек, оларың хер гатлагында нәме үчин шейле боляндыгыны беян этжек болсам, гүррүң узага чекжек. Шонуң үчинем, муны гысгача агзап гечәйжек. Жуванмертлик барада нәме айдан болсам, барының маңзы шу сөздедир: билип гойгун, иң кәмил жуванмертлик өз малыңы өзүңки, киши малыны хем кишиниңки хасап этмекдир. Өзгәниң малына гөз дикмегин, өзүңиң сәхелче задың болса, халка пайламалысың, онуң задына хантама болмагын. Гоймадык задыңы алып гитжек болмагын. Иле ягшылык этмәни оңармасаң, иң болманында, онуң башына дүшен дерди-беланы совжак болмалысың. Иң улы, иң адамкәрчиликли жуванмертлик шейле боляндыр.

Кимде-ким мениң шу айдышым ялы яшаса, бу дүнъе-де, о дүнъе-де онуңкыдыр.

Оглум, билип гойгун, мен бу китапда канагат барада телим сапар сөхбет ачыпдым. Мен муны ене бир гезек гайталаярын: аркайын яшайын дийсең, элмыдам канагатлы болгун. Хемише көңлүң хошлугыны ислесең, гөрипчилик этмегин. Бахыллык барча гам-гуссаның өйжүгидир. Бирем билип гойгун, ынсаның пайына дүшйән ягшылык ве яманлык пелегиң элиндедир. Мениң мугаллымым хемише: адам өңден гөрүжи болмалыдыр, эмма пелегиң гердишине кайыл болуп, бойнуны сүйндүрип, агзыны ачып гезмелидир, эгер пелекден әжизлик етсе, ол оны герденине гөтерип, ырсгал гелсе, агзына салмалыдыр — диерди. Аллатагала-да: «Пайыңы ал-да, аллахыңа шүкүр эт» дийип буйрупдыр.

Пелегиң тәсири бу ики затдан башга болуп билмез. Бу ёлы тутсаң, сен хич хачан гул болмарсың.

Бирем калбыңда ачгөзлүге орун бермегин, кысматыңда ягшам болса, яманам болса, несибәңден гөргүн, оңа кайыл болгун ве ынсан әхлиниң бир алланың — Адам алайхыссаламың перзентлеридигини билип гойгун, олар бир-бириңден эгсик дәлдир. Ынсан калбында ачгөзлүк беслемесе, сабыр-канагатлы болса, онуң дүнъеде хич кесе иши дүшмез.

Бейт

Дашда болсаң ачгөзлүкден, ишлериң болар асан,
Гер болмаса канагатың, онда сен бир гуры сан.

Дүнъеде иң сарпалы адам хич кесе иши дүшмейән адамдыр, иң мазлум, иң вежера адам болса хемише иле мәтәч болан хем-де алтын-күмүш дийип, утанмаздан, иле эл серип йөрен адамдыр.

Хекаят. Эшидишиме гөрә, бир гүн Шибли[143] (алла оңа рехим эйлесин) ики рекат намаз окамак ве аз-овлак дынч алмак үчин метжиде гидипдир. Метжитде мекдеп окувчылары бар экени. Оларың ики санысы Шиблиниң янында отурыпдыр (алла оңа рехим эйлесин). Огланларың бири барлының, бейлекиси пукараның оглы экени. Барлының оглуның себединде чөрекдир халва, пукара огланың себединде болса гуры чөрек бар экени. Барлының оглы халвадыр чөрегини иймәге отурыпдыр, пукараның оглы болса онуң халвасындан тамакин болупдыр. Барлының оглы: «Саңа бир бөлек халва берсем, сен маңа ит болармың?» дийипдир. Ол огланам: «Боларын» дийипдир. Онда барлының оглы: «Ханы үйр, онсоң берейин» дийипдир. Ол гөргүси яман оглан ит болуп үйрүпдир; барлының оглы хем оңа халва берипдир. Бирнәче гезек шейле болупдыр. Шибли олара бакып, вар-зар аглапдыр. Мүридлери[144]: «Шыхымыз, сизе нәме болды, нәме аглаярсыңыз?» дийип сорапдырлар. Шибли: «Гөрүң, ачгөзлүлик билен бисабырлык адамы не гүне саляр экени. Ол оглан өз гуры чөреги би-

лен онуп, барлының халвасындан тамакин болмадык боланында нәме боларды? Онда ол өзи ялы бириниң ити болмазды» диййип жогап берипдир.

Диймек, оглум, теркидүнъе, ыкманда болсаңам, гөзүдок, канагатлы болгун, шонда сен дүнйәде иң бейик ве иң пәк адам боларсың.

Оглум, билер болсаң, бу китабың кырк дөрт фасылында мен өз билйән ылымларымың барыны баранда башардыгымдан гүррүң бердим ве оларың акыллыны башга херси хакында саңа өвүт-несихат этдим. Чүнки мен саңа: зор билен акыллы болгун диййип билжек дәл, акылы зор билен өвредип болян дәлдир.

Билип гойгун, акыл ики хили болядыр: бири догабитди акылдыр, бейлекиси болса соң өвренилен акылдыр. Соң өвренилйән акылы эле алмак болар, догабитди акыл болса бейик ве ыззатлы алланың пешгешидир, оны окув-тәлим билен эле алмак болмаз. Эгер хөкмигүйчли первердигәр саңа догабитди акыл эчилен болса, бу сениң үчин тапылгысыз багтдыр, шонда сен жан эдип өвренилйән акылы эле алжак болгун, өвренме акылы догабитди акыл билен бирлешдирсең, сен өз дөврүң иң ажайып алымы боларсың. Эгер догабитди акылың болмаса, не сен, не мен — хич зат эдип билмерис. Шонда сен соңракы өвренилйән акылы эсгермезчилик этмегин, оны, мүмкин болдугыча, эле алжак болгун. Даналар санына гошулыбилмесең-де, иң бәркиси, акмаклар хатарына-да душмерсиң. Хич болманында, оларың бири болса-да болядыр. Өңкүлер айтмышлайын: «Атасы болмадыга, өвей атадан говы адам ёкдур».

Пайхаслы болайын диййсең, парасатлы сөзлери өвренгин, чүнки парасатлы сөзлер аркалы пайхас өвренсе болядыр.

Бир гезек аклыдана Аристотелден[145]: «Акыл гүйч-кувваты ниреден аляр?» диййип сорапмышлар. Олам: «Хемме киши гүйч-кувваты иймитден алядыр, акылың иймити болса парасатлы сөзлердир» диййип жогап берипмиш.

Инди болса, оглум, билип гойгун, адатыма гөрә, әхли билйәнже затларымы топлап, сениң үчин бир китап дөредендирин. Билйән ылымларымың, сенетлеримиң, хүнәрлеримиң херси хакында шу китабың кырк дөрт фасылында аз-овлак гүррүң этдим.

Оглум, билер болсаң, мениң чагалыкдан гаррылыга ченли бар ишим шу боландыр, алтмыш үч йыллык өмрүм шу пише билен гечендир. Мен бу китабы дөрт йүз етмиш бәшинжи йылда башладым. Эгер алла ене өмүр берип, башым дик болса, мен мундан бейләк хем оны довам этдирмекчидирин, өзүм үчин якымлы хасап эден задымы сениң үчинем якымлы хасаплаярын. Эгер сен булардан говы пише тапсаң, онуң билен болгун, гой, сениң гөржегиң говы болсун. Йөне башга пише тапмасаң велин, мениң бу өвүт-несихатларыма жаның-тениң билен гулак асгын ве олары бержай этгин. Гулак асып унамасаң, муны саңа межбур эдип билжек адам ёкдур, аллатагала кими хошбагт эдип ярадан болса, ол муны окап, дегишли нетиже чыкарар, чүнки бу ерде языланларың хеммеси ики дүнйәниң-де хошбагтлары үчин языландыр.

ДҮШҮНДИРИШЛЕР

1. Гурханың аяты.
2. Гурханың аяты.
3. Меккәниң янындакы дагың ады.
4. Гурханың аяты.
5. Хадыс.
6. Мугилан — Арабыстаның чөллеринде битйән тикенли агач.
7. Фәгих — шеригат канунларындан хабарлы руханы, дин хукукшынасы.
8. Мутефакил — Аббасы халыфларының онунҗысы. 847 — 861-нҗи йылларда хәкимиет башында болупдыр.
9. Ал — Гаим Би-амриаллах — Аббасыларын йигрими алтынҗы халыфы.
10. Сократ — гадымы грек философы.
11. Исгендер — Исгендер Зүлкарнайын гөз өңүнде тутуляр.
12. Эфлатун — гадымы грек философы.
13. Мухаммет Закарийя ар-Рази — Эйранын мешхур хәкими ве философы (854-55 — 932-33).
14. Хысров — Хосров Ануширван гөз өңүнде тутуляр.
15. Бузүрчмәхр — Ануширваның акыллы, парасатлы везири.
16. Абу Шүкүр Балхы — X асырың гөрнүкли шахыры.
17. Бус-Сувар — Шаддадыларың 8-нҗи эмири.
18. Пирүзан Дейлем — Бус-Суварың якын адамы.
19. Карун ар-Решит — Аббасыларың бәшинҗи халыфы.
20. Зенганлы алид — Алының несли.
21. Сахып Абул-Касым Ысмайыл ибн Аббат — Эйраның мешхур эдебиятчыларының бири.
22. Шафей-Абу — Абдыллах Мухаммет ибн Идрис Шафей — Шафейи тәригетиниң дүйбүни тутуҗы.
23. Рей — Тәхраның голайындакы бир ериң ады.
24. Мөмин — Халыф Карун ар-Решидиң оглы.
25. Дәхме — отпаразларда адам өлениндеп соң отлап болмаян җесетлериң гоюлян ачык мейданы.
26. Эсҗеди-Абу Назар Абдул Эзиз ибн Мансур эсҗеди Мерви — X асырың аякларында, XI асырың орталарында яшап гечен мешхур шахыр.
27. «Зөгдиет» — теркидүнъелик хакында язылан эсер.
28. Сүлейман — Давудың оглы Сүлейман пыгамбер.
29. Хаҗып — көшк хызматкәри.
30. Дөрт тебигат — ыссылык, совуклык, гурулык ве ышлык.
31. Килан — Эйрандакы велаят ады.
32. Ибн Мугла — Абу Алы Мухаммет ибн Алы ибн Хүсейн ибн Мугла. Мешхур хатдат, эдебиятчы ве дөвлет хадымы болан.
33. Мансур Темими — Насыр ибн Мансур Темими — Абулэсен Мансурың оглы — 929 — 936-нҗы йыллар арасында Мүсүре сүргүн эдилен.
34. Мутасим — Аббасыларың секизинҗи халыфы.
35. Абу Сейит бул-Хейр Мейханы — Хорасандакы мешхур мистик.
36. Шемсулмеалы — «Ковуснаманың» авторының бабасы.
37. Абул-Аббас Ганымы — Шемсулмеалының везири.
38. Игта — бөлек.
39. Птоломей — гадымы грек философы.
40. «Пасла терс гелйән хич зат иймегин» — Гадымы медицина ылмына гөрә, хер паслың өзүне махсус зыянлы ве пейдалы иймитлери болупдыр. Пасыллара бакман, чем гелен зады иййп йөренлер нәхошлаян экенлер.
41. Рум алымлары — грек алымлары гөз өңүнде тутуляр.
42. «Биз гиҗәни өртүли ярадандырыс» — Гурханың аяты.
43. Шарафалмеалы — «Ковуснаманың» авторының дайысының оглы Ануширван ибн Манучәхр гөз өңүнде тутуляр.
44. Чарг — ак шахин.
45. Эмир Лейс — Саффарилер династиясының икинҗи хөкүмдары.
46. Азхар Хор — Эмир Лейсиң баш серкерделериниң бири.
47. Карун — Гүндогар эдебиятында барлы адамың образы. Йөне ол Карун ар-Решит дәлдир.
48. Дирхем — пул ады.
49. Хаббе — аграм бирлиги болуп, чен билен 0,044 г-а барабардыр.
50. Данк — пул ве аграм бирлиги, ол такмынан 1,6-дан 1,3 дирхеме барабардыр.
51. Парасатлылык ылмы — физиогномика, адамың йүзүне середип, йүрегини билмек хакындакы ылым.
52. Истисга — көп сув ичмек кесели.
53. Дүлдүл — Алының аты.
54. Буге — кә нусгаларда «бүре» язылыпдыр.

55. Ахмет Феригун — Феригунилер династиясындан, Гузган үлкесиниң эмири.

56. Дара — Хахаманилер ковмундан үчүнҗи Дара (Дараб) гөз өңүнде тутуляр (эрамыздан өңки 336 — 330-нҗы йылларда шалык эдип, Искендер тарапындан боюн эгдирилйәр).

57. Абескун — Хазар деңзиниң көне атларының бири. Гүрген чайының Хазар деңзине гуйян ериндәки лиманың ады.

58. Мосул — Ырагың шәхери.

59. Акбара — Багдадың голайындакы шәхерҗигиң ады.

60. Гоштасп — Эйраның гадым шаларының бириниң ады.

61. Шәхрибанув — Сасанилериң соңкы хөкүмдары Яздкуртун гызы.

62. Салман Пүрсйән — Мухаммет пыгамбериң иң якын адамы болупдыр.

63. Айяр — Халыфатың дөврүнде белли бир хүнәри болмадык, чем гелен газанч билен гүн гөрүп йөрен адамлары шейле атландырыпдырлар.

64. Сөхрап — Фирдөвсиниң мешхур гахрыманы Рүстемиң оглы. Ол атасыны гөрмән экени, шол себәпли ол атасының гөзлегине чыкяр. Рүстем хем оглуны гөрмән экени. Олар гаршыдаш лешгерлере дүшүп, екме-ек урушмалы болярлар. Илки Сөхрап үстүн чыкяр, эмма рехимлилик эдип, Рүстеми өлдүрмейәр. Соңра Рүстем еринден галып, Сөхрабың аманыны-заманыны бермән, оңа өлүм ярасыны саляр, Сөхрап өлмезинден өң өзүниң кимдигини ве атасы Рүстеми гөзлейәндигини айдяр, Эмма бу гич боляр. Сөхрабы халас этмек башартмаяр.

65. Сейййда — Албуйе хөкүмдары Фахраддөвләниң аялы. Рей шәхеринде отуз йыла голай хөкүм сүрен.

66. Фахраддөвле Абулхасан Алы — Албуйе шахы. 976 — 979-нҗы йыллара шалык эдипдир. Өленден соң аялы Сейййда хәкимиети эле алыпдыр.

67. Хутба — хәкимиет башында отуран шаха, хөкүмдара мүнберден окалян хайыр-дога.

68. Дамган — Эйранда шәхер ады. «Ковуснамада» Искендер бу ере геленинде өлйәр. Эмма бу тарыхы вакалара габат геленок.

69. Муавийя — Омейядлар династиясының илкинҗи халыфы, 661 — 680-нҗи йылларда хәкимлик эдипдир.

70. Мүфтүлик — шеригат хукукшынасы.

71. Ылым — дини ылым гөз өңүнде тутуляр.

72. Равы — роваятчы. Үйшмеленлерде башганың гошгусыны, эсерини окаян адам. Гадымлар языҗылар, шахырлар, эдебиятчылар. алымлар өз эсерлерини окамага ончаклы дөвталап болмандырлар. Муны чепер окаян сөз уссатлары равылара габшырян экенлер.

73. Усул — шеригатын эсаслары

74. Хапыз — Гурханы ятдан билйән адам.

75. Табарыстан — Эйраның үлкелериниң бириниң гадымы ады. Ол бир вагт өзбашдак довлет болупдыр. Онуң хәзирки ады Мазандаран.

76. Абул Апбас Руяны — Табарыстаның атлы-абрайлы тайпаларындандыр. Баш казы.

77. Муамиле — гөтеримине берлен карз пул.

78. Гален — мешхур грек тебиби.

79. «Он алты» (трактат) — Галениң эсериниң ады.

80. Гиппократ — гадымы грек медиги.

81. Эфлатун — Платон. Гадымы грек философы.

82. «Алкун ал-фасад» — барлык ве ёклук барадакы китап.

83. «Ас-сама-ул-алем» — асман ве әлем хакында китап.

84. «Ан нафс» — рухы ягдайлар хакындакы китап. Психология.

85. «Ал-хисс-ул-Махсус» — ёңлар ве дуйгулар хакында китап.

86. «Ал-хайванат» — җандарлар барадакы китап. Биология.

87. Оңа астология, мүнечҗимлик гирйәр.

88. Зич — йылдызларың херекетини ве ерлешйән ерини гөркезйән таблица.

89. Бәш гөрнүш — бу ерде гиҗе, гүндиз, хепде, ай, йыл гөз өңүнде тутуляр.

90. Сәхли-мүлтана — Гүндогар шыгрыетинде гөрәймәге язмасы еңил гөрүнйән, эмма язмасы җуда кын болан шыгра дийилйәр. Бейле шыгырлар дийсең мазмунлы, йыгҗам, чепер болуп, аңсат ятда галяр. Сагдының шыгырлары сәхли-мүлтәне хасапланыляр.

91. Бистун — Керменшах билен Хамаданың арасындакы мешхур дагың ады.

92. Бырак — Мухаммет пыгамбериң аты.

93. Рахша — Рүстем пәлваның аты.

94. Шәбдиз — Шириниң аты.

95. Мавераннахр — Амыдеря билен Сырдеряның аралыгындакы ерлериң орта асыр дөврүндәки ады.

96. Фазлун Мамла — Шеддады шаларындан 985 — 6 йылдан 1030 — 31-нҗи йыла ченли хөкүмдарлык эдипдир.

97. Фазлун Абуссувар — Фазлуның оглы Абуссувар.

98. Абулюср — Аранда сыпахсалар болан.

99. Аббас-Фазл Аббас ибн Абдул Муталиб — Мухаммедиң дайысы.

100. Абдылла — Аббасың оглы.

101. Камары Гүргени — Шемсүлмеалының көшк шахыры.

102. Недим — көшклерде патышаның ве солтанларың иң якын айшы-эшрет досты, кәседеши, сакысы, сырдашы.

103. Мамун — Аббасыларың секизинҗи халыфы.

104. Абдулмәлик Гаффары — Мамуның недими.
105. Маншур — перман.
106. Абу-Муслим — Абу Муслим Хорасаны гөз өңүнде тутуляр.
107. Мансуры — кагыз форматының ады.
108. Мушкан — Бунаср Мушкан — Солтан Махмыдың мүрзеси, говы хатдат ве эдебиятчы болупдыр. Мешхур Бейгәхи онуң шәгирди болупдыр.
109. Абубекр Кухистаны — Солтан Махмыдың недими. Мешхур языҗы.
110. Абуалы Симчур — Саманитлер эмирлеринден. Бир деврде Хорасанда хәкимлик эден адам.
111. Абдылҗепбар Хоҗанды — Хоҗандың кәтиби.
112. Хорасаның эмири — Саманитлер шаларына берлен лакамларың бири.
113. Реби Мутаххар ал-Кусры — Сахыбың хатыралы кәтиби.
114. Сахып ибн Аббат Талегани — Албүйелериң мешхур везири.
115. Фахреддоул Абулхасан Алы — Албүйе шаларының бири. 976 — 997-нҗи йыллар арасында хәкимлик эдипдир.
116. Абулфазл Баламы — Саманит эмирлеринден Исмайыл, Ахмет ве Насырың везири болан адам. Ол такмынан ярым асырлап везирлик эдипдир.
117. Сахл Хоҗанды — Хоҗандың атлы-абрайлы адамларының бири.
118. Сүлейман ибн Яхя ас-Саганы (Чоганы) — араплaрда «ч» харпы болмансоң, оны «с» дийип айдярлар. Чоган — Термез, Балх ве шолара голай ерлере дийилйәр.
119. Сыпахсаларлык — гошун башчы, серкерде.
120. Салар — гошун командири.
121. Серхенк — полк командири, полковник.
122. Солтан Тогрул бей — Рухнетдин Абу Талип Тогрул — селҗук түркменлеринден. 1037-нҗи йылда Газнавылары еңенинден соң, 1038-нҗи йылда хәкимиети өз элине аляр. 1063-нҗи йылда өлйәр.
123. Амил — пач йыгнайҗы.
124. Нусай ве Баверд — Хорасан велаятында ер атлары.
125. Галебе багы — Солтан Махмыдың багларының бириниң ады.
126. Масут — Солтан Махмыдың оглы. Газнавыларың 5-нҗи шасы болуп, 1030 — 1041-2-нҗи йыллар аралыгында хөкмүрованлык эдипдир.
127. Фараве — Нусайың голайындакы шәхерҗигиң ады.
128. Солтан Мадут — Газнавыларың 6-нҗы шасы. Солтан Масудың оглы. 1041-2 — 1948-9-нҗы йыллар аралыгында хөкмүрованлык эдипдир.
129. Фахреддөвле — Азудаддөвләниң доганы.

130. Азудаддөвле — Албүйе династиясының 5-нҗи ве иң шөхратлы хөкүмдары.
131. Хасан Фирузан — Дейлем хөкүмдары. 901-нҗи йылда Саманитлериң гошунлары биле чакнышыкда өлдүрилипдир.
132. Абдырызак ибн Хасан ал-Мейменди — Солтан Махмыт ве Солтан Масудың везири болан мешхур Хасан Меймендиниң оглы. Солтан Мадуд ве ондан соңкы Газнавы шаларының везири.
133. Алы ибн Рабы — Мадудың хызматкәри.
134. Фараон — Гурхандакы ровaята гөрә, өзүни худай хасаплан Мүсүр шасы. Мусаның дөврүнде яшап гечипдир.
135. Җуванмерт — җомарт, асыллы адам.
136. Бәшинҗи элемент — эсасан дөрт элемент (сув, от, топрак ве хова) болуп, олардан дашары хусусы элемент я-да башгача айданында бәшинҗи элемент хем бардыр. Гүнешиң шол элементден дөрәндиги гөз өңүнде тутуляр.
137. Абылкасым Абылкерим Кушейри — өз яшап гечен асырының гөрнүкли суфистик шыхларындан болупдыр.
138. Абылхасан ал-Мукаддеси — дөврүниң мешхур сопы алымларының бири.
139. Абымансур ад-Димишки — дөврүниң сопы алымы.
140. Алы Вахыды — дөврүниң мешхур шеригатшынасы.
141. Ахы Фәррух Зенганы — бәшинҗи асырың атлы шыхларының бири.
142. Хангәх — дервүшлериң саз диңлейән ерлери.
143. Шибли-Абубекр Җапар ибн Юсуп Шибли Хорасаны — үчүнҗи асырың белли шыхларының бири болан.
144. Мүрит — шыхларың, руханы ёлбашчыларың ызына эерен адамлар.
145. Аристотель — мешхур грек энциклопедисти, алым ве философ (бизиң эрамыздан өңки 384 — 322 йй. яшап гечен).

Кей-Ковус ве онуң несихатлары 3
Сөзбашы 7
Биринҗи фасыл
Аллатагаланың ишлерине акыл етирмегиң тәрлери хакында 11
Икинҗи фасыл
Пыгамберлере сыгынмак хакында 14
Үчүнҗи фасыл
Әшрет сахыпларына миннетдарлык хакында . . 17
Дөрдүнҗи фасыл
Дини берҗай этмеклиги, мүмкин болдугыча, артдырмак хакында 20
Бәшинҗи фасыл
Ата-энәни сыламак хакында 24
Алтынҗы фасыл
Кичигөвүнлилик ве билимиңи артдырмак хакында . 27
Единҗи фасыл
Дилеварлык укыбыңы артдырмак хакында . . 40
Секизинҗи фасыл
Ануширван Адылың несихатларының ятланылмасы . 49
Докузынҗы фасыл
Гаррылык хем йигитлик хакында 53
Онунҗы фасыл
Өз-өзүңе эрк этмек ве ийип-ичмек кадалары хакында 59
Он биринҗи фасыл
Шерап ичмек кадалары ве онуң шертлери хакында . 61
Он икинҗи фасыл
Мыхман чагырмак, мыхманчылыга гитмек ве оларың шертлери хакында 64
Он үчүнҗи фасыл
Дегишмек, нард, күшт ойнамак ве оларың шертлери хакында 69
Он дөрдүнҗи фасыл
Ышкбазлык ве онуң кадалары хакында . . . 72
Он бәшинҗи фасыл
Зовкы-сапа сүрмегиң кадалары хакында . . . 78
Он алтынҗы фасыл
Хаммама гирмегиң кадалары хакында 80
Он единҗи фасыл
Укы ве дынч алмак хакында 82
Он секизинҗи фасыл
Шикара чыкмак хакында 85
Он докузынҗы фасыл
Човкан ойны хакында 87
Йигриминҗи фасыл
Сөвешмек хакында 89

Йигрими биринҗи фасыл
Мал-дөвлет топламагың кадалары хакында . . 93
Йигрими икинҗи фасыл
Аманат сакламак хакында 97
Йигрими үчүнҗи фасыл
Гул сатын алмак ве онуң шертлери хакында . . 100
Йигрими дөрдүнҗи фасыл
Өй ве ер сатын алмак хакында 107
Йигрими бәшинҗи фасыл
Бедев эдинмек хакында 110
Йигрими алтынҗы фасыл
Өйленмек хакында 114
Йигрими единҗи фасыл
Чага тербиелемек ве онуң кадалары хакында . . 117
Йигрими секизинҗи фасыл
Дост тутунмак ве онуң кадалары хакында . . . 124
Йигрими докузынҗы фасыл
Душмандан этиячлы болмак хакында 128
Отузынҗы фасыл
Җеза бермек ве гүнә гечмек хакында . . . 135
Отуз биринҗи фасыл
Ылым өвренмек ве муфтүлик хакында . . . 139
Отуз икинҗи фасыл
Совда хакында 147
Отуз үчүнҗи фасыл
Тебипчилик ылымларының кадалары хакында . - 155
Отуз дөрдүнҗи фасыл
Йылдызлар ве геометрия хакындакы ылым догрусында 164
Отуз бәшинҗи фасыл
Шахырлык кадалары хакында 168
Отуз алтынҗы фасыл
Багшы-сазандалык кадалары хакында 172
Отуз единҗи фасыл
Патыша хызмат этмек хакында 176
Отуз секизинҗи фасыл
Недимлик кадалары хакында 181
Отуз докузынҗы фасыл
Кәтиплигиң кадалары ве шертлери хакында . . 184
Кыркынҗы фасыл
Шаха везир дурмагың шертлери хакында . . . 192
Кырк биринҗи фасыл
Сахыпсаларлыгың кадалары ве шертлери хакында . 198
Кырк икинҗи фасыл
Шалык кадалары ве шертлери хакында . . . 201
Кырк үчүнҗи фасыл
Дайханчылык ве бейлеки билйән ишлериң кадалары хакында 212
Кырк дөрдүнҗи фасыл
Җуванмертлик кадалары хакында 214
Дүшүндиришлер 232